

ДАН ВРЕДАН ВЕКА 1 — XII — 1918

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
I — XII — 1918

БЕОГРАД
2018.

I —

Радован Цукић, Веселинка Кастратовић Ристић, Марија Васиљевић
ДАН ВРЕДАН ВЕКА – 1. ДЕЦЕМБАР 1918.

5 – 32

II —

Зоран Бајин

НИКОЛА ПАШИЋ И ИТАЛИЈА УОЧИ СТВАРАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1917–1918)

33 – 48

III —

Sandi Bulimbašić

DRUŠTVO HRVATSKIH UMJETNIKA „MEDULIĆ“ – VIZIONARI VREMENA

49 – 64

IV —

Sonja Dujmović

BOSNA I HERCEGOVINA I 1918. GODINA

65 – 76

V —

Александар Игњатовић

ВИДОВДАНСКИ ХРАМ ИВАНА МЕШТРОВИЋА,

СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПАРАДОКСИ НАЦИОНАЛИЗМА

77 – 92

VI —

Maja Karić, Petra Braun, Ana Filep, Ivan Kukić

PRISTUP SAMO P(R)OZVANIMA

93 – 112

VII —

Petar Lekić

CRNA GORA U JUGOSLOVENSKOJ DRŽAVI (1918–1921)

113 – 128

VIII —

Александар Литовски

МАКЕДОНСКОТО ПРАШАЊЕ И КРАЛСТВОТО НА СХС 1919–1923 ГОДИНА

129 – 148

IX —

Dragan Markovina

DALMACIJA U DANIMA UJEDINJENJA

149 – 164

X —

Vlasta Storbar

SLOVENCI V ZADNJIH LETIH HABSBURŠKE MONARHIJE IN

VSTOP V NOVO DRŽAVO

165 – 184

XI —

Александар Хорват

ВОЈВОДИНА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918. ГОДИНЕ

185 – 200

XII —

Каталожке јединице

201 – 218

ЗАШТО ИЗЛОЖБА О СТВАРАЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ?

Главни повод изложбе „Дан вредан века“ јесте стогодишњица југословенског уједињења, односно свечаног чина проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, која се навршава 1. децембра 2018. године. Као једна од ретких установа које у свом називу и даље носе име бивше државе, Музеј Југославије има задатак да стогодишњицу стварања те државе достојно обележи. Планирано је да, поред изложбе, годишњица буде обележена и конференцијом под називом: „Музеализација Југославије – замрзавање или активно преговарање заједничког наслеђа“, која се одржава 2. и 3. децембра 2018. године.

У овом тренутку, Музеј Југославије, и после двадесет година постојања, пролази кроз процес поновног промишљања места и улоге коју има, концепције и систематизације фондова, редефинисања визије, али и борбе за нову публику. Настао с идејом да сачува фонд две установе, Меморијалног центра „Јосип Броз Тито“ и Музеја револуције народа и народности Југославије, које су почетком деведесетих сматране реликтима једне превазиђене идеологије, Музеј Југославије је више година опстајао у условима једва довољним за преживљавање. Иако се у различитим програмским текстовима наводи да се Музеј бави Југославијом од њеног формирања до распада, јасно је било да га ограниченост фонда и снажан меморијални печат објеката у којима је смештен чине пре свега музејом социјалистичке Југославије. Ова ситуација је промењена у претходних неколико година, током којих су реализоване и изложбе којима се обрађују и приближавају јавности теме из прве Југославије („Ко је соко тај је Југословен“), изложбе које покривају читав период постојања Југославије („Југославија од почетка до краја“), а у припреми

је и стална поставка која обрађује феномене обе Југославије. Када се овоме придодају и друге активности, анимациони и дискусионни програми, Музеј Југославије се полако позиционира као установа релевантна за питања читавог периода постојања југословенске државе, те појаве, развоја и истраживања југословенске идеје. Увођење нових тема и пробој у раније необрађиван или идеолошки интерпретиран део прошлости, не треба ипак схватати као део ревизије историје и фаворизовање једне стране, већ као резултат уверења да се феномени повезани са социјалистичком Југославијом не могу разумети без својих корена у првој Југославији и да се многа круцијална питања могу сагледати тек у пуној историјској вертикали. Изложба „Дан вредан века“ налази се управо на трагу таквих истраживања и презентација, а због саме теме може симболички представљати и почетак нове фазе у животу музеја, припремљене у претходним годинама развоја установе.

Програмски и истраживачки заокрет не би био потпун уколико се не би променила и музејска политика односа према фонду, његовој обради, интерпретацији, али и ширењу. Значај рада на оваквим изложбама подстиче ангажовање кустоса да сагледају фонд, уоче његова ограничења и у оквирима могућности предлажу аквизиције.

Овакав приступ подразумева и нужну сарадњу с другим установама, музејима, архивима, библиотекама и појединцима, чији крајњи циљ управо и треба да буде стварање широке мреже регионалне сарадње, која укључује размену грађе, али и ставова и знања о појединим питањима. Надамо се да је на тај начин, заједно са неговањем критичког мишљења као примарног модела интерпретације, омогућен простор за различита виђења и тумачења појединих догађаја, личности и процеса, и да је најављено време у коме ће се заједнички именилац у сагледавању дисонантних тема из заједничке прошлости постизати на много вишем нивоу.

Један од стратешких циљева Музеја Југославије на који се изложба „Дан вредан века“ такође ослања јесте другачији профил данашње публике. Посебно се издваја школска публика која ретко организовано посећује Музеј Југославије. Важност изложбе за школску публику, поред додатног садржаја који би допунио школски план и програм и директно се на њега надовезао, огледа се и у методологији интерпретације историјских догађаја која настоји да нагласи важност примене критичког мишљења, као и отварања питања уместо инсистирања на постојању „коначних“ истина.

О ЈУБИЛЕЈИМА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Обележавање или необележавање значајних јубилеја државе које више нема увек се могу тумачити у политичком кључу. Међутим, у случају Музеја Југославије обележавање стогодишњице од уједињења југословенских народа део је његове основне делатности која укључује управо чување и интерпретацију југословенског наслеђа. Поменути јубилеј прилика је да се јавности представи како је формирана држава коју званични наративи земља наследница данас углавном називају заблудом и историјском

грешком. Чињеница да се Југославија распала у крвавом рату није разлог да се стогодишњица њеног оснивања не обележи и тиме посредно некадашња држава још једном означи као „кобна историјска грешка“. Управо игнорисање тема везаних за југословенско наслеђе продубљује неразумевање савремене политичке ситуације, чиме се отвара пут за манипулацију историјским наративима и продужавање конфликта другим средствима.

Однос према датуму када је створена Југославија парадигматичан је и за однос према идеји југословенства. Заобилажење овог датума или његово негативно одређење било је присутно у време социјалистичке Југославије у којој се Дан републике славио 29. новембра, док се 1. децембар није обележавао услед идеолошких разлога. С временом се однос према 1. децембру донекле променио и започело се са обележавањем значајних јубилеја научним скуповима и конференцијама, а седамдесетогодишњица је чак обележена у званичном календару тадашњег ССРН Југославије¹.

Тим поводом Музеј револуције народа и народности Југославије приредио је изложбу „Југославија, федерација, република“.² У уводном тексту каталога може се прочитати следеће: „Стварање јединствене југословенске државе резултат је вековне ослободилачке борбе југословенских народа и тежње прогресивних и ослободилачких покрета на југословенском тлу... Стварање Југославије 1918. године, била је историјска претпоставка настанка нове, социјалистичке Југославије.“

Ако се пак вратимо уназад, видећемо да однос према 1. децембру није био мање комплексан ни у време постојања Краљевине. Већ 1919. овај датум је унет у календар државних празника, али нестабилне политичке прилике у држави учиниле су га у великој мери дисонантним догађајем заједничке историје. Доста брзо на овај датум се престало гледати као на значајан тренутак када су се први пут у историји сви Јужни Словени нашли у једној, и то својој држави. Убрзо је дан уједињења постао симбол тада успостављеног државног поретка, који су многи сматрали неправедним.

Држава је организовала програме прославе дана свог формирања уз учешће грађана, државних, војних и црквених представника и дипломатског кора. Поводом значајних годишњица 1928. и 1938. штампане су споменице, зборници, дељена су одликовања и освећивани споменици творцима државног јединства. Својеврсни вид оживљавања сећања на овај датум организован је 1. децембра 1938. године. Тог дана је Савез сокола Краљевине Југославије отворио за посету свим заинтересованима салу у кући Крсмановића у којој је двадесет година раније проглашено уједињење. Верни баштиник традиција народног јединства, Савез сокола, био је тих година смештен у овој историјској згради.

С друге стране стизале су и реакције противника Југославије, или противника њеног тадашњег уређења. Свега пет година после историјског чина уједињења, уводничар листа *Политика* написао је следеће: „Шести је пут како га данас прослављамо и сваки пут све са мањим одушевљењем.

1 — Савез социјалистичког радног народа Југославије.

2 — Милица Бодрожић, Драгица Бојовић, Драгољуб Купрешанин, „Југославија, федерација, република“, МРННЈ 1988.

Са мањим, јер се ништа веће није могло створити од оног Првог децембра, што се и може разумети, што је можда и морало бити, и јер се дубоко начео онај велики, онда стечени, морални капитал, што се не може разумети, што није морало бити. Може се разумети и можда је морало бити да се за пет година није могао постићи онако сјајан резултат какав је био наше народно уједињење, јер оно што стварају деценије и векови не стварају године. Али се не може разумети и није морало бити да неколико година само овако ужасно начну оно што су стварале деценије и векови.”³

Пет година касније на исти датум, уводник *Политике* резимирао је дотадашњи живот државе на следећи начин: „Друга деценија Првог децембра почиње у тешком знаку. У којем ће завршити?”⁴ Док су тог дана у већини места Краљевине СХС одржаване државне свечаности, у Загребу су организоване демонстрације на којима су ношене црне заставе са исписаним датумима: „1. децембар 1918, 5. децембар 1918. и 20. јун 1928”.⁵ Ни ове демонстрације нису прошле без људских жртава, што је само додатно усложњавало ионако тешку ситуацију у којој се земља налазила.

Прва Југославија доживела је свој крај окупацијом и дисолуцијом од стране сила Осовине 1941. године, но и пре тога је била озбиљно нагрожена унутрашњим проблемима. Друга Југославија престала је да постоји у грађанском рату деведесетих година.

После престанка постојања Југославије, обележавање сваког датума повезаног са некадашњим јединством њених народа искључује се из официјелних календара. Изузетак је била једино СР Југославија током деведесетих година, у којој је 29. новембар и даље слављен као државни празник, као вид одржавања континуитета са СФРЈ, а и 1. децембру је дат одређен значај. Осамдесетогодишњица уједињења обележена је заједничком изложбом Музеја историје Југославије и Архива Југославије у „Сава центру” под називом „Писана реч о Југославији”.⁶

Но, оно што је видљиво у свим државама наследницама, а од двехиљадитих година и у Србији, јесте тумачење историје у искључивим етноцентричним матрицама. У њима се на Југославију гледа само као на фазу ка стварању националне државе, као једином правом циљу историјског развоја, или као на странпутицу и скупу заблуду. Заборавља се, с друге стране, све позитивно што је ова интеграција донела народима данашњег западног Балкана: окупљање у једној држави, национално ослобођење, раскид са престарелим имовинским односима, значајнију улогу у међународним односима, процесе модернизације.⁷ То је тренд у научној, још више публицистичкој литератури, медијима и школским уџбеницима. Коначно, то се види и у

3 — *Политика*, година XIX, број 5606, 1. децембар 1923.

4 — *Политика*, година XXV, број 7396, 1. децембар 1928.

5 — Датум државног уједињења, датум демонстрација против уједињења које су завршене са 13 људских жртава и датум убиства хрватских посланика на челу са С. Радићем у Скупштини у Београду.

6 — Горица Ерцег-Сарајчић, Љиљана Беговић, Верица Мустапић, Веселинка Кастратовић-Ристић, Богољуб Илијев, Драгољуб Купрешанин, „Писана реч о Југославији”, Музеј историје Југославије и Архив Југославије, 1998.

7 — Све ове тековине могу се (у различитој мери) повезати и са првом и са другом Југославијом.

избору датума из историје којима се поклања пажња, што утиче на масовнију историографску продукцију, одржавање научних скупова, реализацију изложби или телевизијских програма. Сто година од завршетка Првог светског рата биће зато својеврстан лакмус стања друштва на постјугословенском простору. Бирање момента из турбулентне 1918. коме ће се придати највећа пажња у свакој од бивших југословенских република биће најбољи показатељ како се данашња друштва сећају и како памте своју историју.

КОНЦЕПТ ИЗЛОЖБЕ И ХРОНОЛОШКИ ОКВИР

Назив изложбе о стварању југословенске државе парафраза је наслова песме „Ноћ скупља вијека“, једине љубавне песме П. П. Његоша. И данас је непознато да ли је песма посвећена нади, стрепњи и очекивању жељеног сусрета или стварном догађају, али је сигурно да је прожета чежњом. Чежњом која нам се чини вреднијом од свега другог што стоји на путу њеног испуњења. Слична нада понела је и присталице југословенске идеје које су је романтичарски пригрлиле не сагледавајући њене реалне могућности. Наслов „Дан вредан века“ изабран је с намером да се истакне важност датума који обележавамо и да се нагласи да југословенска идеја траје од 19. века, у коме је рођена, кроз бурни 20. век, у коме је формирана и нестала југословенска држава, све до 21. века у коме се разматра и истражује њено наслеђе.

Идеја изложбе је да се, говорећи о времену стварања Југославије, проблематизују различити наративи који о томе постоје, пружајући увид у различите аспекте једног историјског чина и осветљавајући кључне моменте неопходне за боље разумевање процеса који су до њега довели.

Главни хронолошки оквир изложбе покрива период између 1904. и 1921. године, који аутори поставке виде као кључан за разумевање околности у којима је дошло до стварања Краљевине Срба Хрвата и Словенаца. Но, сам почетак изложбе кратко обухвата и развој југословенске идеје од средине до краја 19. века, како би се посетилац упознао са темом и разумео комплексност и многобројност различитих визија, интереса и тежњи уједињења Јужних Словена у једну државу.

Борба за југословенско уједињење била је дуготрајан процес. Решавање овог питања трајало је деценијама, попут борбе за уједињење Немачке и Италије. За разлику од поменутих два случаја великих националних интеграција окончаних у 19. веку, југословенска интеграција је закаснела, извршена на крају Великог рата. Формативни период потрајао је потом релативно дуго, све до 1921. године, што је период изузетно значајан за схватање свих проблема који су пратили Југославију све до краја њеног постојања. Управо зато су се аутори определили да наратив изложбе не заврше са 1. децембром 1918. већ са 1921. годином, када је држава коначно добила своје границе и када је доношењем централистичког устава формализована главна разделница у друштву, узрок већине политичких криза до краја постојања прве Југославије. За симболички почетак главног наратива изложбе узима

се пак 1904. година, када се у Београду, уз крунисање краља Петра I Карађорђевића и прославу 100 година Првог српског устанка, организује више културних манифестација са југословенским предзнаком. И савременици и истраживачи истичу значај ових манифестација, које представљају симболичан почетак конкретног умрежавања јужнословенске културне заједнице и живог удруживања културних делатника који су свесни и политичке основе својих активности.

Унутар наведеног хронолошког оквира, изложба је подељена на пет целина. Свака од ових целина започиње опречним цитатима истакнутих личности, што са једне стране наглашава примену критичке анализе јер даје посетиоцу увид у две различите интерпретације истог догађаја, а са друге стране, уводећи језик и аргументацију из периода којим се изложба бави, прави додатну везу са садржајем изложбе.

СТРУКТУРА ИЗЛОЖБЕ

Археологија Југославије

Ја сам се у почетку нешто надао, него данас видим да је засад југославенство идеална ријеч која само празнијем гласом лијепо звечи.... Југославени силе своје не познају, па и заслуге своје не виде. Стога они себе и предају слијепом у безусловном ропство туђину.

— Његош – Меду Пуцићу, 23. априла 1849.

Србљи и Хрвати најближа су браћа међу собом, али је опет сваки народ имао и своје особито име од онога времена, кад су у прво доба историје они заједно или у најближем сусједству, један са другим живили, пак једнако до данас. Србљи имаду своју, а Хрвати своју особиту историју; Србљи имају своју, источну, а Хрвати своју, западну, цркву; Србљи граничари, имају свој [...] а Хрвати свој језик; Србљи имају своју славенску, а Хрвати своју латинску писменицу. Ако дакле Србљи и Хрвати и јесу најближа браћа, ипак они нису један и исти народ...

— Патријарх Јосиф Рајачић – Сабору Краљевине Далмације, Хрватске и Славоније, 1. мај 1861.

Археологија Југославије представља увод у главни ток изложбе. Она упознаје посетиоце са генезом југословенске идеје и њеним покретачима, чија генерација није доживела њено отелотворење. Сама идеја која је настала средином 19. века развијала се у различитим смеровима од културног препорода јужнословенских народа у аустријској монархији и стварања заједничког језика до размишљања о уједињењу и борби за политичку аутономију. Код хрватске и словеначке интелигенције југословенска идеја је била вид националног препорода.

Од половине 19. века, под утицајем панславистичког покрета, у Србији је постојала идеја према којој је Србија требало да буде политички центар који ће покренути ослобађање и уједињење јужнословенских народа.

Јужнословенска идеја у Србији је имала два правца: уједињење са Бугарском или уједињење са јужнословенским народима западно од Дрине и стварање југословенске државе под вођством Србије.

Истакнути културни и политички радници, носиоци југословенске идеје у 19. веку, на изложби су представљени меморијалним предметима које су им посветиле наредне генерације, у времену бујања идеје или постојања југословенске државе, када су и највише препознавани кроз ту призму своје делатности. Последње деценије доносе прећуткивање или преиспитивање југословенске компоненте у њиховом делу, свводећи је у зависности од угла гледања на идеализам, заблуду или на прикривени национализам и шовинизам.

Јужнословенски културни простор

*Ко она четири храста у шуми, што висином својом надвисише
сва остала шумска дрвета, који вековима трпљаху да их свака
непогода савија и ломи, када им стабло ојача, и корен се чвршће
припи за земљу, гране се њихове довољно развише, и под хладовину своју
искупише у заклон сву своју браћу, и тако својом
удруженом снагом данас прете Јужни Словени Западу, довикујући
својој северној браћи о свом скором јединству.*

— Надежда Петровић, Критика прве југословенске изложбе у Београду, 1904.

*По крви смо браћа, по језику барем братанци – по култури,
која је плод многоковног засебног васпитања, међусобно
смо далеко више туђи него што је туђ наш горењски сељак
тиролском или пак горишки виноградар фурландском.*

— Иван Цанкар, Словенци и Југословени, 1913.

Другом целином, под називом „Југословенски културни простор“ започиње главни наратив изложбе. Ова целина приказује време у коме идеја о јужнословенском културном и политичком јединству постаје доминантна код млађе интелектуалне, уметничке и уопште културне елите, али је истовремено присутна и у политичком животу.

На почетку 20. века, за непуних десет година, ликовни и позоришни уметници, књижевници и интелектуалци успоставили су заједнички и динамични јужнословенски културни простор, знатно пре формалног уједињења и формирања Краљевине СХС. Организовање првих јужнословенских манифестација у Београду 1904. године представља симболичан почетак њихове сарадње. Прва југословенска уметничка изложба, Први конгрес југословенске омладине, Конференција југословенских књижевника и уметника

окупљају преко 500 гостију са циљем бољег упознавања српских, хрватских, словеначких и бугарских уметника и омладине. Повезивање уметника и културне елите уопште, кулминира до заједничког иступања српских и хрватских уметника у оквиру српског павиљона на Међународној изложби у Риму 1911. године.

У овом периоду преко граница Србије, Аустроугарске монархије и Бугарске, идеје и мишљења путују писмима и разгледницама, а културни делатници возовима, са преседањима. Један од главних ослонаца организовања, али и тачака разилажења уметника и уметничких удружења, јесу прве четири југословенске уметничке изложбе одржане у Београду (1904), Софији (1906), Загребу (1908) и поново Београду (1912).

Догађаји на јужнословенском културном простору били су нераздвојиви од идеје политичког јединства Јужних Словена, као и од динамичних политичких дешавања и превирања тог периода: од стварања хрватско-српске коалиције, анексије Босне и Херцеговине, преко балканских ратова до почетка Првог светског рата. Рат прекида успостављене везе, планове и ентузијазам, док ће уметнички рад и изложбене активности Ивана Мештровића постати политичко средство у борби за уједињење.

Борба за уједињење

Многи пак сматрају да им је угодније име Југославија, него српско-хрватско-словеначко Краљевство, јер у томе виде да ће име Србин доминирати над осталим именима; премда строга правда захтева да име српско преовлађује, јер Срба има два пута више од Хрвата и Словенаца.

— Никола Пашић – Мирославу Спалајковићу, 20. април 1917.

Наш програм још није дипломатски, званично постављен. Он није још европско питање [...] Говори се само о рестаурацији Србије, о увећању Србије. Није то. Треба да се створи једно ново биће... на основу принципа националитета.

— Хинко Хинковић, на седници Крфске конференције, 16/3. јун 1917.

Борба за уједињење, о којој говори трећи сегмент изложбе, одвијала се у условима највећег страдања војске и цивила Краљевине Србије. Аустроугарска је као повод да нападне Србију и започне рат искористила атентат у Сарајеву, 28. јуна 1914. године. Прави мотив рата била је тежња Аустроугарске и Немачке да иницирају нову поделу колонија. Зато је рат прерастао балкански простор и постао европски и светски. Првих месеци рата Србија се успешно опире вишеструко надмоћнијем противнику и успева да победи на Церу и Колубари. У рат против Аустроугарске укључује се и Црна Гора. Од почетка Великог рата, који јој је наметнут, Србија је истрајавала на идеји ослобођења „неослобођене јужнословенске браће”. Српска Народна скупштина која је заседала у Нишу, 7. децембра 1914, усвојила је „Југословенски програм” и у своје ратне циљеве укључила ослобођење територија на којима живи „један, троимени народ” и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. И српска опозиција је подржала циљеве владе, али често није била сагласна са предлозима како би требало спровести уједињење. Заступање ратних циљева у савезничким земљама и тражење подршке за њихово остварење стављено је у задатак истакнутим научним и културним радницима Србије.

Нова офанзива Немачке и Аустроугарске у коју се укључује и Бугарска, октобра 1915. године, пробија српску одбрану, па се српска војска, влада и краљ повлаче преко Албаније и потом савезничким бродовима бивају пребачени на Крф. Губици српске војске били су огромни. Влада Краљевине Србије истрајаваће ипак на југословенском програму и у овој фази рата, када је била принуђена да напусти државну територију.

У борби за уједињење, која је зависила од исхода Великог рата и изражене воље великих сила, главни савезник владе Србије била је група политичких емиграната из Аустроугарске, окупљена у Југословенском одбору. Језгро Одбора чинили су Иван Мештровић, Анте Трумбић и Франо Супило из Далмације, а касније им се прикључују српски политичари из Босне и Херцеговине Никола Стојановић и Душан Васиљевић. Одбор је формално основан 30. априла 1915. када се сазнало за потписивање тајног Лондонског

„Јуриш на чудовиште!“ Насловница листа Le Petit Journal. Supplément Illustré

Одељење за штампу српске владе на Крфу

Нишка декларација

Чланови Југословенског одбора на седници у Лондону, 1916

N^o

37

Декларација (Изјава)

На конференцији ратова прошлог коалици-
оног и садашњег кабинета Краљевине Србије
и представника југословенског Одбора са седи-
штем у Лондону, који су до сада паралелно ра-
дили, а у присуству и уз сарадњу и Председника
Народне Скупштине, измете се лист о свима
питањима, која су свакогата са будућим задаци-
ма државног живота Срба, Хрвата и Словена-
ца.

Срећни смо, што и овом приликом поново
кастаљоваши, да је међу ратовама Конференције
и овога пута била редодушност у свима пита-
њима будућег задатог државног живота.

Пре свега, представници Срба, Хрвата и Слове-
наца ратова и најодлучније наглашавају, да је овај
наш проимети народ један и исти, то крви, то јези-
ку, товором и писмом, то остацима свога једи-
ства, то конституице и целим територије, на
којој неодојата живи, и то задатог живот-
ни интересна свога националног остатака
и свесротног развоја свога моралног и мате-
ријалног живота.

le

1917

Нон. И Устав и други закони који буде донели Устав-
воровна Скупштина, саобраћу у живот кад их Краљ
саопштинише?

Како уједињети народ Срба, Хрвата и Словенаца састављају државу која би бројала око 12 милиона држављана. Она би била гаранција народне независности и свесротног народног културног напретка, јак већи бројем територијског надзирања, неразминути савезник свију ових културних народа и држава које су истакле антицип права и слободе народа и антицип међународне правде, и устојан јлан тове међународне заједнице.

Лаво на Крфу, 7 јула 1917. године.

Председник
Хуманитарног Одбора,
Др. Анте Стрмица

Председник
Министарског Савета,
Министар Иосифовић Драга
Кралевић Србу
Хук. П. Паша

уговора. У току рата Одбор јавно иступа као независно тело, као заступник Јужних Словена из Аустроугарске, истовремено сарађујући са српском владом, од које тајно добија финансијску помоћ. Поред рада на заједничком задатку, између неких чланова Одбора и српске владе долази до неслагања у вези са виђењем будуће државе. Посебно је критичан према српској влади и Пашићу био Франо Супило који због тога 1916. напушта Југословенски одбор.

Потписивањем Крфске декларације 20. јула 1917. године ипак је постигнут компромис. У декларацији су се представници Југословенског одбора и српске владе сложили да после рата оснују заједничку, јединствену, слободну и независну државу, која би била уставна, демократска и парламентарна монархија са династијом Карађорђевића на челу, док би о будућем уређењу требало да одлучи уставотворна скупштина.

Дани великих одлука

И ако се по вјери разликујемо, ми смо синови једног народа, ми смо крв исте крви. Идеја народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца продрла је у народне слојеве. Она је постала политичком вјером и догмом нашег народног бића.

— Изјава коју су босанскохерцеговачки политички прваци предали бившем угарском председнику владе грофу Иштвану Тиси, 21. октобар 1918. у Сарајеву.

Господо! Још није прекасно! Не срљајте као гуске у маглу! Не закључујте јединствене владе с Краљевином Србијом већ зато, јер, ето, у име Краљевине Србије нема ту никога, ништа, осим један брзојав, а и тај представља нешто друго него ви. Немојте тако поступати да се буде морално данас сутра казати, да сте и ви Словенци и ви Срби Војвођани и Босанци, и ви наши Хрвати Далматинци, а надасве ви наши домаћи хрватски Срби, да сте се сви скупили данас овамо само зато да извршите једно уротничко дјело против народа, напосе против Хрватске и против Хрвата.

— Стјепан Радић, вођа Хрватске сељачке странке на седници Народног вијећа у Загребу 24. новембар 1918.

Расплет југословенског питања, остварен у условима завршетка Првог светског рата, тема је претпоследње целине изложбе. Главни мотив ове целине је брзина одвијања догађаја од великог значаја, а централно место припада самом чину проглашења уједињења 1. децембра у Београду. По Николи Стојановићу, члану Југословенског одбора, пробојем Солунског фронта наступио је такав историјски период у коме су поједини месеци били одлучнији за судбину народа него многе деценије у другим периодима.⁸

Борба за уједињење ушла је тада у нову фазу. Крајем септембра капитулирала је Бугарска, а расуло је захватило и Аустроугарску монархију. У завршној фази распада Монархије у јужнословенским земљама формирају се нови органи локалне власти: народна вијећа и народни одбори, а коначно се 6. октобра у Загребу формира Народно вијеће, као политички представник свих јужнословенских народа у Монархији. Хрватски Сабор је 29. октобра прогласио раскидање државних веза са Аустроугарском и стварање Државе Словенаца, Хрвата и Срба. Тако се поред српске владе и Југословенског одбора на политичкој сцени југословенског уједињења појавио и трећи чинилац.

Војска Србије била је у тим данима једини гарант очувања југословенских територија, па се уједињење практично спроводило већ од првих дана новембра 1918. њеним преласком историјских граница на Дрини, Сави и Дунаву. Војска је наступала следећи наредбе савезничке команде, али и позив органа Народног вијећа. Преговори о уједињењу вођени су од 6. до 9. новембра у Женеви између представника српске владе, опозиције и Народног вијећа. Донета је тада декларација о уједињењу Државе Словенаца, Хрвата и Срба и Краљевине Србије по дуалистичком принципу до доношења заједничког устава. Такав модус, који је подсећао на мрски аустроугарски дуализам одбија регент Александар, а противнике је имао и у Хрватској и Далмацији. Следио је двонедељни период нејасне ситуације где су, на једној страни, Србија и њена војска, овенчана победама на бојишту, а на другој, Држава СХС, оптерећена великим бројем војних дезертера и предреволуционарним ста-

њем. Италијанска окупација Далмације, чак и преко границе обећане јој Лондонским уговором, убрзава одлуку Народног вијећа да крајем новембра пошаље делегате у Београд да спроведу уједињење са Србијом. У исто време, одлукама Народне скупштине у Новом Саду 25. новембра и Подгоричке скупштине, 26. новембра, Војводина и Црна Гора припојиле су се Србији.

У Београду је 1. децембра 1918. уприличен чин проглашења Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Најзначајнији приказ овог историјског догађаја је слика Ивана Тишова *Проглашење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*.⁹ Слика представља тренутак читања и обраћања представника Народног вијећа регенту Александру и његов одговор којим је свечано прокламовао уједињење. Дело хрватског сликара Ивана Тишова (1870–1928), настало 1926, уклапа се у његов опус дела историјске тематике и алегоријских слика великих формата које славе настанак нове државе, као и њеног владара. Слика је била део ентеријера Министарства иностраних послова Краљевине Југославије. Након Другог светског рата ова зграда се спаја са новом зградом изграђеном за потребе Парламента Србије и тада је слика зазидана гипсаним зидом. Слика је откривена и конзервирана 2005. и данас је део ентеријера који има функцију прес-сале Народне скупштине Србије.

Утемељење нове државе

...Велике Силе решавају међународна питања по свом схватању и ценењу. Истина, сад се све мора подврћи принципу народности где они нађу за умесно да тај принцип примену, затим опет принципу стратегиском, где они нађу за умесно да тај принцип примену, па макар се принцип стратегиски употребио не да би се слабији народ заштићавао од јачег, него да се употреби противу слабијег...

— Никола Пашић о малим народима у Великом рату¹⁰

Неизмјерно далеко су у прве мјесеце 1919. Београд и Загреб један од другога; најбржи влак треба редовно 27 сати да превали ту дистанцу, а закашњења су крај дезорганизације поратнога промета дневна појава. Пут из Загреба у Београд и обратно далек је пут, мукотрпан пут у незаложеним вагонима, с разбијеним прозорима; људи се на њ тешко одлучују. И то отежава контакт између Србије и Хрватске.

— Јосип Хорват, 1938

9 — Слика Ивана Тишова је заправо једина оновремена визуелна интерпретација догађаја проглашења Државе СХС. Необично је што не постоје сачуване фотографије самог историјског чина, имајући у виду до тада постигнут развој репортерске фотографије. Сам Тишов није био сведок овог догађаја (што је рецимо био случај са историјском седницом Сабора Хрватске од 29. октобра исте године, коју је такође овековечио), већ је вероватно био ослоњен на описе добијене од учесника. Ово је свакако утицало на данашњу документарну вредност саме композиције.

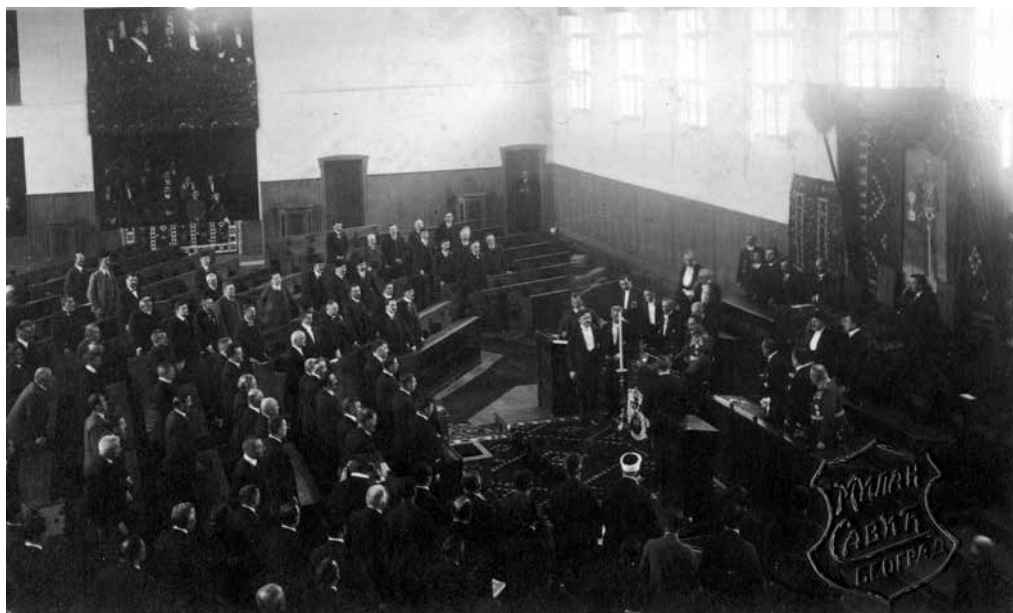
10 — Ђорђе Станковић, *Србија 1914–1918. Ратни циљеви*, Београд 2014, стр. 478.

Након званичног проглашења уједињења 1. децембра 1918. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца прошла је тежак период трогодишње борбе за признање, успостављање граница и конституисање државе.

На Конференцији мира у Паризу (18. јануара 1919 – 20. јануара 1920) делегација Краљевине СХС борила се за међународно признање нове државе и за границе којима ће бити обухваћене територије са већинским, јужно-словенским становништвом. Иако су Норвешка, Грчка и САД у фебруару 1919. признале Краљевину СХС, Конференција је у почетку делегате сматрала представницима Краљевине Србије. Колективно признање Краљевина СХС добија потписивањем Версајског мировног уговора са Немачком 28. јуна 1919. године. Краљевина СХС једино са Грчком није имала спорних питања. Са осталим суседима, бившим непријатељима или савезницима спорила се око: Баната са Румунијом, Бајског троугла и Печуја са Мађарском, Корушке са Аустријом и око Ријеке и Истре са Италијом. У овим споровима коришћени су етнички, историјско-правни и стратешки аргументи, али и захтеви засновани на тајним уговорима потписаним у току рата.

Почетак унутрашњег живота нове заједнице био је буран. Већ приликом састављања прве владе показале су се аутократске тенденције регента Александра. Владе су се даље смењивале доста брзо, без довољно ауторитета да решавају битна питања. Од марта 1919. године жестока политичка борба се води и у Привременом народном председништву, где се види сва разноликост ставова политичких групација из различитих делова држа-

ве. Нови однос политичких снага ипак показују избори за Уставотворну скупштину. Подела на присталице централизоване државе и заступнике идеје о федерацији уз поштовање историјских особености потрајаће и након доношења Видовданског устава 28. јуна 1921. године.

Иако је знатан део моралног капитала и одушевљења са којим се ушло у нову заједницу већ у овом периоду озбиљно начет незадовољством појединим одлукама владе и обликом државног уређења које се изграђивало, погрешно би било рећи да је идеја заједништва потпуно потрошена већ до 1921. Да тако није било сведоче разни покушаји поправљања стања који се ређају све до краја постојања прве Југославије, при чему се и савезништва и супарништва не успостављају увек по линијама националних фронтова.¹¹ Одлуком да се изложба заврши чином доношења Видовданског устава симболички се „ставља запета“ и додатно наглашава решеност да се настави бављење темама из прве Југославије.

11 — Погледати: Дејан Ђокић, *Недостижни компромис. Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Београд 2010.

КОНЦЕПЦИЈА КАТАЛОГА ИЗЛОЖБЕ

Свесни комплексности теме којом се изложба бави, одлучили смо да каталог публикујемо у неконвенционалном формату, у оквиру којег је десет сепарата замишљено као логичка целина. Будући да је о југословенској идеји и уједињењу написан велики број радова, расправа и књига, сматрали смо нужним да се различита виђења чују и овом приликом. У намери да избегнемо једностраност позвано је укупно десет истраживача из Словеније, Босне и Херцеговине, Хрватске, Црне Горе, Македоније и Србије, који пишу различитим језицима и писмима. Такође, они припадају различитим академским срединама, у којима не постоји консензус о заједничким темама, већ дијаметрално супротстављени ставови и где је нажалост, игнорисање стручне литературе настале у суседству више правило него изузетак. Приступ темама и чињеницама, као и став аутора који носи сваки текст, поред професионализма и стручности, одраз су и времена и контекста у којима су настали. Избор аутора начињен је с идејом да се омогући вишегласје и понуди актуелни пресек односа истраживача и струке према наслеђу Краљевине Југославије, као и према југословенском наслеђу у целини. Спремност аутора да одговоре на наш позив такође демонстрира њихов јасан став и решеност да се укључе у расправу и аргументовано промишљају заједничку прошлост.

Издавач

Музеј Југославије, Београд

Одговорни уредник

Мр Неда Кнежевић

Аутори изложбе и уредници публикације

Радован Цукић

Веселинка Кастратовић Ристић

Марија Васиљевић

Рецензенти

Проф. др Дубравка Стојановић

Др Миле Бјелајац

Редактура

Мирјана Славковић

Сара Сопић

Симона Огњановић

Дизајн изложбе

Иван Мангов

Разрада и реализација изложбе

Ненад Марковић

Визуелни идентитет изложбе и каталога

Мане Радмановић

Координаторка изложбе

Мирјана Славковић

**Обрада фотографија и
дигитална рестаурација фотографија**

Јована Стојадиновић

Лектура

Весна Јевремовић, српски језик

Тадеј Турншек, словеначки језик

Томислав Османли, македонски језик

Фотографије експоната

Гаврило Масниковић

Штампа

Стандард 2

Тираж

300

Београд 2018.

Реализацију изложбе и публикације
омогућило је Министарство културе и
информисања Републике Србије.

ДР ЗОРАН БАЈИН

НИКОЛА ПАШИЋ И ИТАЛИЈА УОЧИ СТВАРАЊА ЈУГОСЛОВЕН- СКЕ ДРЖАВЕ (1917–1918)

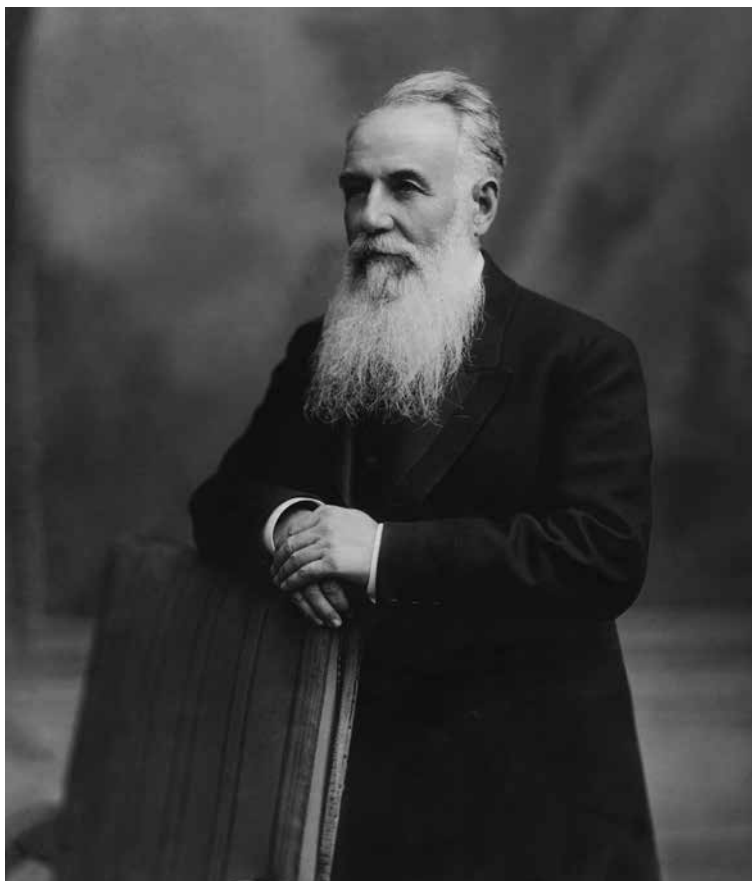
МУЗЕЈ
ЈУГОСЛАВИЈЕ

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
1 — XII — 1918

Италијанско-српски односи били су сложени још од почетка Првог светског рата. Италија је била потенцијални савезник Србије, али је између њих стајало неколико спорних питања – на првом месту италијанске претензије на велики део источне обале Јадранског мора, који је желела и Србија са својим програмом југословенског уједињења, прокламованим у Нишкој декларацији децембра 1914. године. Поред тога, интереси две државе били су сукобљени у Албанији и Црној Гори, на чије се уједињење са Србијом у Риму није пристајало. Ти спорови су кулминирали у време склапања Лондонског уговора априла 1915. године, којим су Француска, Русија и Велика Британија Италији, пред њено ступање у рат, обећале припајање Истре и северне Далмације у случају заједничке победе. Иако је Лондонски уговор био тајан, српској влади и њеном председнику и министру иностраних послова Николи Пашићу, који је безуспешно покушао да преко Русије утиче да се више води рачуна о југословенском програму, брзо је постала позната суштина његових одредаба. С друге стране, ни Италијанима, након што су дошли у посед шифре којом се Пашић дописивао са својим дипломатама¹, српске тајне нису биле сасвим непознате. Околности су се промениле са војним сломом Србије крајем 1915. године и повлачењем српске владе на Крф, одакле је српска војска, после опоравка, била пребачена на Солунски фронт. Тамо су италијанске и српске трупе постале непосреднији савезници, али то, као ни италијанска помоћ приликом спасавања српске војске из Албаније – коју су Срби сматрали недовољном² – није допринело нестанку узајамног неповерења.

1 — L. Valiani, *The end of Austria-Hungary*, London 1973, 223.

2 — А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 270; D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije: Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, II, Pula–Rijeka 1989, 7–10.

Пашић је у марту 1916. године кренуо у обилазак савезничких престоница. Прво је посетио Рим, где се састао с италијанским министром иностраних послова Сиднијем Сонином (Sonnino). Сонино је забележио да се разговор задржао на општим стварима и да су се начелно сложили да Италија и Србија треба да се споразумеју „уз узајамна поравнања“, али да ће до тога тешко доћи због српске непопустљивости. Недуго потом, Пашић је поверио председнику Југословенског одбора Анти Трумбићу да су му у Риму, чим би покушао „мало дубље“ да се дотакне Јадранског питања, одговорали да треба сачекати крај рата. Пред савезницима је Пашић изражавао задовољство римским разговорима, али у стварности га није било.³ Свој став је објаснио у телеграму париском посланику: „Ми можемо примити

3 — *I documenti diplomatici italiani* (даље: DDI), Quinta serie: 1914–1918, Vol. V, Roma 1988, 453, 529, 562, 573–574; VI, 124–125; S. Sonnino, *Diario 1914–1916*, a cura di P. Pastorelli, Bari 1972, 328–329; Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984, 167–168, 173–174; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, II, 34–35. На повратку, Пашић је изразио жељу да се поново сретне са Сонином у Риму, како би непосредно расправљали о будућим односима Србије и Италије. Упркос томе, до састанка није дошло. (DDI, 5, VI, 37; Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 281)

захтев Италије да има надмоћност у Јадранском мору, али не можемо примити да се [...] повреди начело народности и отму од Србије земље које су насељене српско-хрватско-словеначким народом. [...] Ми досада нисмо улазили у преговоре са Италијом – иако смо више пута исказивали жељу. Али је увек с друге стране одговарано да томе није време”.⁴

Догађаји из првих месеци 1917. године, револуција у Русији и улазак САД у рат, знатно су изменили прилике. Услед њих, за Италију је остваривање обећања из Лондонског уговора постало неизвесније; а стари русофил Пашић морао је да се прилагоди чињеници да слога „Србо-Хрвата” и њихово уједињење све више зависе од западних сила. Италијански посланик на Крфу Карло Сфорца (Sforza) уочио је Пашићеву забринутост због развоја руске револуције и опадање његовог, великим делом на руској подршци заснованог, ауторитета.⁵ Мада је све то чинило споразумевање Италије и Србије вероватнијим, њихове односе је почетком јуна заоштрила одлука Италијана да прогласе независност Албаније под својим протекторатом. Српска влада је протестовала код савезника, али Сонино на њену ноту није одговорио. После неколико дана карактеристичног ћутања, Сфорца је од огорченог Пашића добио објашњење да је питање Албаније суштинско за Србију, јер се може догодити да јој једини излаз на море буде преко албанске територије. Он је настојао да умири свог српског

4 — Архив Србије, Фонд Министарства иностраних дела – Политичко одељење (даље: АС, МИД-ПО), 1916, ф. IX, д. VII. Н. Пашић – М. Веснићу, 23. (10) IX 1916; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, II, Београд 1985, 148.

5 — DDI, 5, VII, 440, 664–665; Д. Живојиновић, „Ратни циљеви Србије и Италија (1917)”, *У потрази за империјом – Италија и Балкан почетком XX века: студије и расправе*, Београд 2013, 36.

саговорника, а његово држање тумачио је надом да ће Албанија бити подељена између суседних држава. „Главна је да Италија не хвата корена на Балкану“, записао је пак Пашић.⁶

У то време су на Крф допутовали представници Југословенског одбора, које је Пашић позвао на конференцију како би рашчистили питања уређења будуће југословенске државе и савезницима показали жељу народа за њеним стварањем. Сфорца је покушао да од Пашића сазна о чему се разговара, али је добио неистинит одговор.⁷ Пошто је црногорски краљ Никола тврдио да су вође југословенског покрета вољне да напусте „српску ствар“ и преко њега се, добивши новчану помоћ, споразумеју с Италијом, Сонино је Сфорци дао задатак да то испита. Он се састао с Трумбићем, али је – схвативши да му је уједињење са Србијом политичка премиса – закључио да је даље развијање интриге црногорског краља бесмислено. „Наравно, ако би Србија пропала или била компромитована, 'Југословени' би се удаљили од ње и усвојили нови пројекат“, веровао је притом.⁸

О усвајању Крфске декларације гроф Сфорца је био обавештен тек после Пашићевог одласка са Крфа. Италијански посланик је његовом заменику Нинчићу „узубуђеним тоном“ рекао да против начела Декларације

6 — DDI, 5, VIII, 151, 170, 177, 179, 191–192; S. Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, a cura di P. Pastorelli, Bari 1975, 243–245; AC, МИД-ПО, 1917, ф. II, д. VII. Белешка Н. Пашића од 14. (1) VI 1917; Живојиновић, „Ратни циљеви Србије и Италија“, 31–34; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 28–29. На самом почетку 1917. године Пашић је рекао италијанском посланику да је Албанцима потребна аутономија „под вођством других држава“, око чега би Србија и Италија требало да се споразумеју. Сфорца му је дао неодређен одговор и приметио, „шљивим тоном, да су ослобађање Србије и истеривање Аустријанаца из средишње и северне Албаније најжалост много неодложнији проблеми“. Истовремено, закључио је да Пашић избегава да пред њиме спомиње Црну Гору, јер схвата да су српски и италијански погледи на то питање потпуно супротни. (DDI, 5, VII, 130–131)

7 — Живојиновић, „Ратни циљеви Србије и Италија“, 40–41; Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 195–196. У вези са давањем визе једном од представника Југословенског одбора, тобожњем Београђанину Франку Поточњаку, Сфорца је упозорио Србе да преузимају озбиљну одговорност пред савезницима представљајући особе из непријатељских држава као своје поданике. Неубеђен објашњењем да се Југословенима из Аустро-Угарске српски пасоши дају тек „после месеци опрезних провера“, иронично је приметио да је и недавно стрељани Раде Малобабић вероватно некада био сматран за поузданог иредентисту. (DDI, 5, VIII, 501–502) Поточњак ће две године потом писати да је стара „игра талијанска“ да стварају „јаз“ између „Срба с једне, а Хрвата и Словенаца с друге стране“. (F. Potočnjak, *Iz emigracije*, Zagreb 1919, 82)

8 — DDI, 5, VIII, 55–56, 109–110, 277–278, 350, 385–386; Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, 246–248, 259; C. Sforza, *Brača a neprijatelji (problemi poslijeratne Evrope)*, Split 1933, 158; Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914–1925: студија о изневереном савезништву*, Београд 1998, 235–236; Живојиновић, „Ратни циљеви Србије и Италија“, 41–44; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, II, 141–142; Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 196. Краљ Никола је и следеће године – опет у кључним тренуцима за италијанско-југословенске односе – покушао да интригира тврдећи да Трумбића плаћају Аустријанци, али је италијанским дипломатама дотад постало јасно с ким имају посла. Схвативши да није био уверљив, црногорски краљ је затим пробао с тезом да Хрвати и Срби у Аустро-Угарској желе стварање неколико независних држава, а не јединствене југословенске – за коју се залаже само Трумбић и његових „тридесетак“ следбеника, добро плаћених Пашићевим новцем. На крају су Италијани дознали да лукави, али већ не нарочито вешти старац покушава да се зближи с том тобожњом шачицом плаћеника и зато су додатно охладнели према њему. (DDI, 5, X, 390; XI, 354–355, 367–368; 6, I, 65–66)

нема ништа, али да ће изостављање Италије из преамбуле, у којој су биле хваљене остале велике савезнице, италијански народ „примити као увреду“. Нинчић је обећао да ће покушати то да измени, али му је Пашић телеграфисао да се Декларација не може мењати без пристанка чланова Југословенског одбора. Када га је Нинчић обавестио о томе, Сфорца је изразио жаљење и додао да Србија „у борби за уништење Аустрије“ може са сигурношћу рачунати само на Италију.⁹

У недељама после доношења Крфске декларације Пашић и Сонино су присуствовали међусавезничкој конференцији у Паризу, а затим и једном митингу у Лондону, на коме је српски председник владе добио веће овације од шефа италијанске дипломатије.¹⁰ У Лондону је Пашић дао интервју новинару и политичару Ђузепеу Бевионеу. На питање како ће ускладити Крфску декларацију са савезничким обећањима Италији, одговорио је да ће нову државу, у којој ће Срби имати доминантан положај, чинити све територије са компактним масама словенског становништва, а

9 — АС, МИД-ПО, 1917, ф. II, д. VII. М. Нинчић – Н. Пашићу, 24. (11) VII 1917; Н. Пашић – М. Нинчићу, 26. (13) VII 1917; Белешка М. Нинчића од 27. (14) VII 1917; ф. II, д. VIII. М. Нинчић – Н. Пашићу, 27. (14) VII 1917; DDI, 5, VIII, 463–464; Живојиновић, „Ратни циљеви Србије и Италија“, 44–47; Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 374–375. Током једне од расправа о Декларацији, на којој је атмосфера била „пуна нервозитета“, Трумбић је тврдио да према Италији треба „иступити енергично“, а савезнике званично обавестити о територијалним претензијама Југословена. Пашић је одговорио да српска влада не сме заузети „неумерено држање“ попут италијанске, нити излагањем „ван извесних граница и форми“ ризиковати свађу са савезницима. (*Krfska konferencija: beleške sa sednica Vlade Kraljevine Srbije i predstavnika Jugoslovenskog odbora*, Beograd 1924, 152–156; B. Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu: utisci i opažanja*, Ljubljana 1928, 260; Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 199–200)

10 — H. W. Steed, *Through thirty years 1892–1922: a personal narrative*, II, London 1924, 166–167.

да Италија не може оспоравати да је то случај са целом Далмацијом. На још провокативније питање да ли би прихватио „компромис“, којим би тобоже његови „пријатељи Енглези“ и Трумбић желели да се Италији, у замену за обећани део Далмације, уступе „Бока Которска и нека острва“, одлучно је узвратио: „Не. Котор је српско земљиште“. Једини компромис прихватљив за Пашића био је да Италија добијањем Трста, Пуле и Валоне осигура „апсолутну надмоћност на Јадрану“. Због тога је српски посланик у Риму известио да скоро сви италијански листови „с великим огорчењем“ пишу да Пашићеве изјаве „искључују могућност споразумевања између Србије и Италије“.¹¹

То није био добар знак уочи предстојећег разговора Сонина и Пашића у Риму, који су сугерисали важни британски политичари, попут премијера Дејвида Лојда Џорџа (Lloyd George).¹² Сфорца је Сонину послао процену да је Крфска декларација доказ умањене снаге српске владе, а да је њен председник пре за практичне нагодбе и „много скромнија решења, али српска“: „Пашић је нерадо прихватио формуле Крфске декларације. За Србе је најгорче разочарање на крфским састанцима са ‘Југословенима’ представљало њихово несавладиво одбијање да прихвате име Србије за читаву пројектовану јужнословенску државу [...]; и Срби су се морали запитати нису ли се заваравали када [...] су сматрали да ће [...] зачас преобразити нову државу у ‘велику Србију’“. Са више наклоности, тврдио је Сфорца, на Југословенски одбор гледа регент Александар – због „опсене веће круне“ и чињенице да његови будући поданици, за разлику од тренутних, немају „традицију“ убијених владара.¹³

11 — АС, МИД-ПО, 1917, ф. II, д. VIII. Превод чланка Ђ. Бевионеа *Разговор са г. Пашићем од 19. VIII 1917*; ф. II, д. VII. М. Ристић – Министарству иностраних дела, 22. (9) VIII 1917; Н. Стојановић, *Младост једног поколења (успомене 1880–1920) / Дневник од године 1914. до 1918*, приредио М. Станић, Београд 2015, 318; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, II, 164–165; Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 377–378; Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 199; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, II, Београд 1990, 459. Пашићу блиски Лазар Марковић је у својим новинама писао о „преокрету“ великог дела италијанског јавног мњења, које почиње да подржава „борбу Срба, Хрвата и Словенаца против аустро-мађарског угњетавања“. Вероватно намерно остајући појмовно неодређен, истицао је нужност да се, уместо „стерилних расправа“, постигне компромисни „италијанско-југословенски“, „италијанско-српски“ или „италијанско-словенски“ споразум и тиме потпише „смртна пресуда Аустро-Угарској“. Марковић је недуго потом професору Херону (Herron), који се представљао као „човек од специјалног поверења“ америчког председника и хтео „да ради на приближењу српско-италијанском“, објаснио да и Србија жели зближавање, али га не може поставити „на основу коју Италија предлаже“: „На питање да ли бисмо се задовољили решењем само српског питања, одговорио сам да је оно немогуће, најпре због помешаности а затим због стварне идентичности Срба и Хрвата.“ (L. M[arković], „L'Italie et l'unité yugoslave“, *La Serbie*, 12. VIII 1917, 2; „Les Serbes et le nouveau courant en Italie“, *La Serbie*, 26. VIII 1917, 3; АС, МИД-ПО, 1917, ф. II, д. VIII. С. Грујић – Н. Пашићу, 25. (12) IX 1917)

12 — Ј. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, приредили Р. Љушић и М. Милошевић, Београд 2015, 321; Valiani, *The end of Austria-Hungary*, 223.

13 — DDI, 5, VIII, 600–601, 659–660; Живојиновић, „Ратни циљеви Србије и Италија“, 47. С друге стране, Пашић није имао много разумевања за Сфорцин незгодан положај између жеље за сарадњом са Србима и Сонинове непопустљивости. Он се свом посланику у Лондону пожалио да „Италијани врдају као ђаволи“ и да је Сфорца „стално час једно час друго говорио“. (Јовановић, *Дневник*, 306, 317)

Никола Пашић је 10. септембра предложио барону Сонину споразум о Јадранском питању, али је он изјавио да је Крфска декларација готово искључила сваку могућност „плодних“ преговора: „Српска влада је хтела да пређе на терен апсолутних начела, који не допушта компромисе“. Ствар су, наставио је, погоршале Пашићеве изјаве за штампу: „Не видим како све то може користити праведној и разумној ствари Србије, то јест обнови Краљевине и њеном ојачању уз добијање одговарајућег излаза на море.“ Сонинов услов за споразум било је прихватање Лондонског уговора, уз могућност расправе о неким детаљима. Пашић је одговорио да Крфска декларација, која је била нужна због намера Беча да обмане Југословене понудама аутономије, није „несавладива препрека“ за споразум и уступке, као и да би Италија „поседовањем Трста, Пуле и половине Истре, неколико острва и Валоне“ осигурала „војну превласт на Јадрану“. Споминући крв синова Италије која се лије за Србију, Сонино је понуду одбацио као недо-вољну, а намеру да се „укине“ независна Црна Гора, наговештену у Крфској декларацији, означио као „озбиљну претњу“. Разговор двојице седамдесето-годишњака се завршио у мирнијем тону, након што је Пашић куртоазно изразио уверење да ће до споразума на крају ипак доћи.¹⁴

Вративши се на Крф, Пашић је разговарао о идеји размене ратних заробљеника између Србије и Аустро-Угарске са Сфорцом, који га је упозорио да, иако он лично разуме српске мотиве, други Италијани неће наћи оправдања „за чин који би дао нову снагу Аустрији“. Нешто потом, Пашић је италијанском посланику рекао да је „неки Хрват у Швајцарској“ обавестио српску владу о могућности побуне и предаје хрватских и словеначких трупа на Италијанском фронту, под условом да претходно буде постигнут италијанско-српски споразум. Сфорца је ту тврдњу дочекао уздржано, верујући да није измишљена, али да је Пашић истиче како би оживео разговоре о Јадранском питању.¹⁵

Уочи Битке код Капорета, Пашићу су јављали да се немачке трупе концентришу на Италијанском фронту, али он није поверовао, већ је записао да се такве вести „непрестано понављају из Италије, кад се тражи да се што уради у интересу свију савезника“. Међутим, када је до офанзиве заиста дошло и италијанска војска се нашла близу катастрофе, постао је

14 — DDI, 5, IX, 20–22; S. Sonnino, *Diario 1916–1922*, a cura di P. Pastorelli, Bari 1972, 190–192; Никола Пашић – председнику владе: *Пашићева писма са Конференције мира* [приреди-ли], М. Милошевић, Б. Димитријевић, Зајечар 2005, 28; Живојиновић, „Ратни циљеви Србије и Италија“, 47–49; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, II, 169–171; M. Bucarelli, „Allies or rivals? Italy and Serbia during the First World War“, *Срби и Први светски рат 1914–1918*, ур. Д. Живојиновић, Београд 2015, 280–281; Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 199–201, 286. Сфорца ће се сећати да је Сонино био „пријатно изненађен“ што је Пашић „прихватио тезу да се ‘у италијанско-југословенском случају не може мислити на чисто демографску границу’“, али да му се није свидела „алузија на ‘половину Истре’ и на деобу Албаније“. Иако би разговор и иначе тешко уродио плодом, расуђиваће Сфорца, Пашић је погрешно што је отворено оспорио Лондонски уговор, иза кога је Сонино био ушанчен као у „опседнутој кули“. (К. Сфорца, *Никола Пашић и уједињење Југословена: ратне и дипломатске успомене*, Београд 1937, 200–202)

15 — DDI, 5, IX, 99, 106, 160, 172; Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, 310–311; Сфорца, *Никола Пашић и уједињење Југословена*, 181.

забринутији за исход рата.¹⁶ Пролазећи недуго потом кроз Рим, Пашић није хтео да покреће главна спорна питања, али је од Сонина затражио пуштање Југословена из италијанског заробљеништва, како би се укључили у српске добровољачке јединице. Притом је поновио да од Хрвата – и то „важних личности и команданата“ – има поруку да би се „Југословени масом предавали“ Италијанима ако би био склопљен италијанско-српски споразум.¹⁷

Током децембра Сонина су његови амбасадори упозоравали на симпатије америчког председника Вилсона (Wilson) за тежње Југословена и подстицали на споразум са Србијом. Крајем месеца Сфорца га је обавестио да се амерички посланик на Крфу распитује напредује ли италијанско-српско споразумевање. Тврдећи да Пашић, уз сву добру вољу, нема довољно политичке снаге да са Италијом потпише прецизан и компромисан уговор, предложио је начелан споразум. Сонино му је одобрио да с Пашићем ради на споразуму којим би се, уз нужност „узајамних жртава и уступака“, признао „мешовити карактер становништва источне обале Јадрана“: „Уколико би Пашић одбио ову или сличну формулу, то одбијање би могло само да нам користи код владе Сједињених Држава.“¹⁸

16 — АС, МИД-ПО, 1917, ф. III, д. I. Белешке Н. Пашића од 16. (3) и 20. (7) X 1917; Н. Пашић – С. Грујићу, 2. XI (20. X) 1917. Лазар Марковић је писао о српској солидарности са угроженом италијанском војском; а његов лист је демантовао вести да се Југословени у Аустро-Угарској радују поразима Италијана. (L. M[arković], „L'Italie menacée“, *La Serbie*, 4. XI 1917, 1; „Les Yougoslaves et les revers italiens“, *La Serbie*, 18. XI 1917, 3; „Les revers italiens et les Slaves“, *La Serbie*, 25. XI 1917, 2)

17 — Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 365–367; B. Hrabak, *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915–1918*, Novi Sad 1980, 102–103.

18 — DDI, 5, IX, 459–460, 469–470, 497, 546–547, 558–559; Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, 347–348, 355–356; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, II, 207–209; V. Pavlović, *De la Serbie vers la Yougoslavie: la France et la naissance de la Yougoslavie*, Belgrade 2015, 300–302. Сонино је у разговору с британским амбасадором рекао да су, откада

На самом почетку 1918. године, говор Лојда Џорџа о ратним циљевима и Вилсонових Четрнаест тачака забринули су и Пашића и Сфорцу.¹⁹ Иако је претња опстанка Аустро-Угарске, што су Лојд Џорџ и Вилсон подразумевали, наметала даље италијанско-југословенско зближавање, Сонино је постао уздржанији према споразуму са Србијом.²⁰ Уосталом, и сам Пашић је био неодређен у разговорима са Сфорцом, који је ипак стекао утисак да би пристао на начелан споразум. А када му је Сонино поручио да није против споразума, али не по цену одрицања од италијанских територијалних захтева, Сфорци је било јасно да италијанско-српског договора неће бити. Не знајући за то, Пашић је сматрао да учествовање САД на будућој конференцији мира подстиче Италију на споразум са Србијом, али је и признавао да јој је Лондонски уговор јака одбрана „од начела народности“.²¹

Италијански председник владе Виторио Орландо изјавио је у Паризу да ће Италија „радо пружити руку свим нацијама – макар оне имале тек да стекну своју независност – које ће стварно делати за општу ствар савезника“. Пашић је свом представнику у Риму поручио да се захвали Орланду, а лично је то учинио пред Сфорцом, који му је рекао да су пожељне само „опште изјаве“ о слози, док је за све остало „прерано“.²² Пашићев гласноговорник Лазар Марковић је у свом женевском листу *La Serbie* писао да италијанско-српски преговори напредују и да би начелан споразум помогао да демократска Европа и Америка схвате нужност нестанка Аустро-Угарске: „Колико нам данас изгледа чудна анегдота [...] о првом састанку Пашића и Сонино у Риму 1916, када је, на изласку из салона за пријеме, једна особа из пратње министара, на коју су пријатељи наваљивали да исприча шта је чула, збуњено узвикнула: *Па нису ништа рекли!*“²³

су због војних пораза „умањене могућности да Италија оствари своје амбиције на другој страни Јадрана, Срби постали много срдачнији“. (Југословенски добровољци 1914/1918: зборник докумената, приредио Н. Поповић, Београд 1980, 341)

19 — *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, priredili D. Janković, B. Krizman, Beograd 1964, 32.

20 — DDI, 5, X, 58; Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, 255; Valiani, *The end of Austria-Hungary*, 229. На Сонино је сигурно утицао телеграм амбасадора у Вашингтону, кога је државни секретар Роберт Лансинг, када му се пожалио на српске захтеве, „са усиљеним изненађењем упитао не ограничавају ли се они на Босну и Херцеговину и излаз на море“, на шта му је он изложио своје виђење Крфске декларације. Пошто га је затим упуштао упитао хоће ли САД заступати српске захтеве, Лансинг је одговорио: „Свакако не у тој мери.“ У наредним месецима став Американаца ће се мењати на штету Италије, чији ће амбасадор узалуд покушавати да их убеди да је Крфска декларација империјалистичка и антивилсоновска. (DDI, 5, X, 39–40; 5, XI, 531, 561)

21 — *Grada o stvaranju jugoslovenske države*, 70.

22 — „Déclarations de M. Orlando“, *Le Temps*, 1. II 1918, 4; AC, МИД-ПО, 1918, ф. IV, д. VI. Д. Стевановић – Н. Пашићу, 1. II (19. I) 1918; Н. Пашић – В. Антонијевићу, 3. II (21. I) 1918; DDI, 5, X, 180. Пашић и Орландо су наставили да размењују учтиве честитке поводом годишњица или војних успеха. Поводом трогодишњице уласка Италије у рат, Пашић је изразио наду да ће четврта ратна година италијанском народу донети „остварење његових легитимних националних аспирација и жеља“, па му је италијански председник владе узвратио сличним изразима. А поводом српске четворогодишњице, Орландо је телеграфисао да Италија – која се такође бори за остварење „националног јединства“ – верује да ће Србија „из својих крвавих рушевина васкрснути још славија и још већа за себе саму и за браћу из племените расе југословенске, данас распарчану и упућтавану“. (AC, МИД-ПО, 1918, ф. IV, д. VII. Н. Пашић – В. Орланду, 23. (10) V 1918; ф. IV, д. VI. В. Орландо – Н. Пашићу, 25. (12) V 1918; 1. VIII (19. VII) 1918; *Српске новине*, 24. VII [6. VIII] 1918, 1) 23 — „L'Italie, l'Autriche-Hongrie et les Yougoslaves“, *La Serbie*, 26. I 1918, 1; L. M[arković], „L'unité yougoslave et l'Italie. A propos du livre de M. Voinovitch“, *La Serbie*, 16. II 1918, 1.

Заправо, у фебруару 1918. године та анегдота била је и даље – као што каже италијанска изрека – можда неистинита, али свакако добро измишљена. Сонино и Пашић поново нису имали шта да кажу један другом, па су италијанско-југословенске разговоре преузели италијански незванични представници, Југословенски одбор и српски незванични представници, међу којима је најважнији био управо Лазар Марковић. Док је у Лондону Трумбић водио главне преговоре, он је, с Пашићевим одобрењем, радио на обнови Српско-италијанског комитета, који је паралелно требало да ради на зближавању, али под контролом српске владе. После разговора с Марковићем, један члан Југословенског одбора писао је Трумбићу да се „г. Лази, и ваљда још коме другоме не свиђа“ важност коју је стекао у преговорима са Италијанима. С друге стране, Марковић је био свестан подозрења у Одбору, али је Пашића уверавао да баш оно „налаже енергично продужење акције, која обећава најбоље резултате“. Њих је постигао Трумбић, склопивши споразум који је омогућио одржавање Римског конгреса потлачених народа Аустро-Угарске у априлу. Пашић је одобрио споразум и Трумбићу, уз савет да буде стрпљив и избегава „спорове око споредних питања“, поручио да се не треба „обмањивати, да ће се све моћи лако свршити“. Истовремено, пред Сфорцом је изразио наду да ће Трумбић постати умеренији и схватити да италијанско-југословенска граница „не може бити само демографска, него и географска и стратешка“.²⁴ После завршетка Римског конгреса, коме је присуствовао, Марковић је писао да су потлачени народи с презиром одбацили аутономију у оквиру Аустро-Угарске; али и да је све то тек „срећна импровизација“ и основа за постизање споразума између „компетентних влада“. А Сфорца ће се сећати да је Пашићу, који се обрадовао успеху Конгреса, било мило када је чуо да су „правничке суптилности Трумбићеве“ раздраживале италијанске учеснике.²⁵

24 — *Grada o stvaranju jugoslovenske države*, 94–95, 109–111, 118–120, 123–124, 139, 144–145; АС, МИД-ПО, 1918, ф. IV, д. VI. Н. Пашић – А. Трумбићу, 15. (2) III 1918; Јовановић, *Дневник*, 424–425, 436; DDI, 5, X, 367–368, 381, 383, 400; Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, 397–398; А. Trumbić, *Izabrani spisi*, izabrao i uredio I. Petrinović, Split 1986, 310–311; R. W. Seton-Watson i *Jugoslaveni: korespondencija 1906–1941*, I, Zagreb–London 1976, 320–321; M. Paulová, *Jugoslavenski odbor (povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914–1918)*, Zagreb 1925, 435, 437–439; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, 199–205; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, II, 205–207, 291–293; Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 213–215, 218–219; Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, II, 194–196.

25 — L. M[arković], „Le Congrès des nationalités opprimées“, *La Serbie*, 20. IV 1918, 1; „The Congress of the oppressed nationalities“, *Serbia and Europe, 1914–1920*, ed. by L. Marcovitch, London [1920], 277–279; Сфорца, *Никола Пашић и уједињење Југословена*, 247–248. Сфорца се уочи Римског конгреса пожалио Пашићу на писање емигрантске штампе блиске Југословенском одбору, а сам се двоумио ради ли се код Трумбића о сујети или намерном сејању раздора. Наредног месеца, након што му је Трумбић говорио о доброј страни Лондонског уговора и спремности Југословена на жртве ради стварања самосталне државе, стекао је утисак да је председник Југословенског одбора „сазрео“. Не кријући своју озлојеђеност на Пашића, Трумбић је био помирљив и пред другим италијанским дипломатама, али му они нису веровали, већ су сматрали да му је природа „више левантинска него далматинска“ и да у њему имају „најлућег, најподмуклијег и најмрачнијег непријатеља“. (DDI, 5, X, 417–418, 560; XI, 413–414, 438, 453–454; 6, I, 148)

Анте Трumbић и италијански политичар Андреа Торе,
по потписивању споразума у Лондону

У то време је Пашић имао и пречих проблема, јер је опозиција настојала да га уклони с власти. Италијански посланик није имао симпатија за опозиционе „политиканте“ и веровао је да би Пашићево повлачење за савезнике било „скок у непознато“ – тим пре што против њега делују Југословенски одбор и посланик у Лондону Јован Јовановић, кандидат опозиције за портфељ иностраних послова. Мада ће му се учинити да Пашић под притиском губи одлучност и веру у себе, Сфорца није прецењивао утицај Југословенског одбора, већ је тврдио да „прави Срби“ – а регент Александар на првом месту – сматрају „Југословене“ за пасторчад „Велике Србије“, „то јест Краљевине Србије увећане војним освајањем што више јужнословенских земаља“. ²⁶ Шта год интимно мислио, Пашић се јавно, у декларацији пред Народном скупштином, заложио за „слободну и уједињену Југославију“, која, „у тесном пријатељству са Италијом“, може затворити пут „германском надирању“. ²⁷

У наредна три месеца, између Пашића и Сфорце није било говора о политичком споразуму, а између италијанске и српске владе настављали су се, прилично бесплодни, разговори о образовању добровољачких јединица од заробљених Југословена у Италији. ²⁸ Крајем јула, Пашић је отпутовао с Крфа. У Риму је 1. августа разговарао са Сониним, који је у свом дневнику записао само једну реч: „Пашић.“ Сudeћи по томе, разговор није био нарочито садржајан, иако је српски председник владе уочи пута Сфорци дао наговештај да би с његовим шефом радо разменио „идеје око Албаније“. Ипак, како је у коминикеу за штампу било истакнуто да између двојице државника нема разлике у гледиштима, чланови Југословенског одбора и њихови британски заштитници безразложно су посумњали да је постигнут некакав споразум. ²⁹ Када је италијанска влада у септембру објавила изјаву у корист независности југословенских народа, Пашић је писао да неки Југословени „налећу на лепак“, не схватајући да Италија не одступа од Лондонског уговора. ³⁰

26 — DDI, 5, X, 265, 293, 298, 304–307, 565. Италијанске дипломате су вероватно памтиле Јовановићеве изјаве из 1915. године да је Италија, с којом више није могућа никаква солидарност, заузела место Аустро-Угарске и постала „истинска непријатељица“ Србије. С друге стране, опрезни Пашић пред Италијанима никада није рекао ништа слично, а они су имали високо мишљење о њему. Тако је амбасадор у Паризу и некадашњи министар иностраних послова Томазо Титони (Tittoni) писао Сонину да је Пашић „најмудрији и најумеренији човек“ у Србији. (DDI, III, 437, 482; IV, 375, 382; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, I, 186–187, 295)

27 — Никола Пашић у Народној скупштини, IV, приредио Ђ. Станковић, Београд 1998, 152; *Грађа о стваранју југословенске државе*, 151; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, II, 295; Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I, 184.

28 — B. Hrabak, *Jugosloveni zarobljenici u Italiji*, 107–120.

29 — Sonnino, *Diario 1916–1922*, 289; DDI, 5, XI, 34–35; Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, 420–421; *Грађа о стваранју југословенске државе*, 265; Јовановић, *Дневник*, 509, 524; A. Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956, 71–72; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, III, 49, 52; Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 227. Чак је и британски државни секретар за иностране послове Балфур (Balfour) стекао утисак да постоји тајни споразум између Пашића и Сонина, што је било пренето и Ке д'Орсеју. Међутим, добро обавештени амбасадор у Риму Барер (Barrère) одлучно је одбацио ту претпоставку. (Исто, 238, 292)

30 — *Грађа о стваранју југословенске државе*, 308, 370; Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 232–233; Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, III, 122–123.

Једна од главних Пашићевих брига у последњим месецима рата била је намера Југословенског одбора да буде међународно признат као чинилац равноправан са српском владом. Своје супротстављање том плану правдао је и тиме што „Италијани једва чекају да се појави подвојеност“, како би мутили и тражили стварање самосталне Хрватске. За решење италијанско-југословенског спора био је пресудан развој догађаја на бојиштима, који су, одуговлачећи с одлукама, ишчекивали и Сонино и стари кунктатор Пашић. Сфорца је у октобру известио да су српски званични кругови, премда су се после пробоја Солунског фронта најпре надали италијанској офанзиви ради лакшег ослобађања Србије, задовољни због пасивности италијанске војске. Када је она најзад почела да наступа, приметио је узбуђење услед вести о окупирању југословенских земаља. А поводом сукоба око аустро-угарске флоте, коју су Југословени хтели да присвоје, подсетио је Србе на раније Пашићеве изјаве да нова држава не намерава да у догледној будућности ствара ратну флоту.³¹

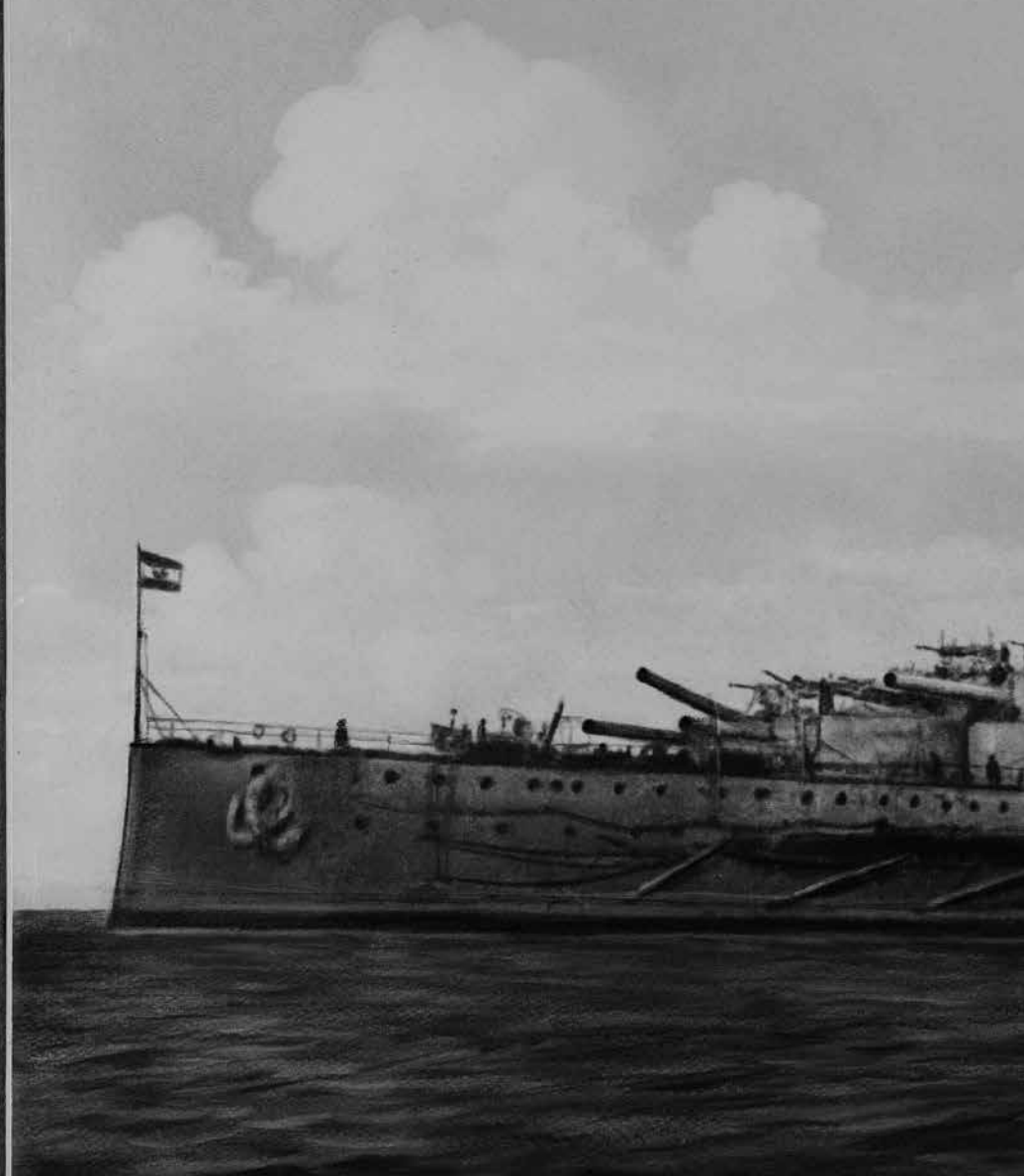
Док су се новембра и децембра 1918. године одигравали пресудни догађаји југословенског уједињења, српски Кавур је имао све мање обзира према Италијанима, па је чак говорио о рату с њима. Италијанске дипломате су извештавале да Пашић подржава „неумерене територијалне претензије Словенаца“, како би заузврат добио њихову подршку „за организовање велике Србије“, и допушта новинске нападе на Италију, како би ојачао „свој уздрмани лични положај“ и од сукоба с њом направио „кохезиони елемент“ нове државе.³²

На првој седници Женевске конференције 6. новембра Никола Пашић је, према Трумбићевим белешкама, упозорио да је Италија интригирала против Југословенског одбора, а затим „истицала велику Србију“: „Ово захтјева да ми будемо сложни [...]. На својој страни имамо Америку [...] и идеје слободе.“ На другој страни, тврдио је, налази се спутаност Француске и Велике Британије Лондонским уговором – који би био „уништен“ да је у Русији на власти остао Керенски, уместо што је са Лењином „све пропало“.³³ Мада је свој говор прилагодио осетљивом политичком тренутку, Пашићеве оцене у суштини нису биле нетачне. У италијанском уочавању раздора између Југословенског одбора и српских владајућих кругова, као и истицању њихових великосрпских замисли, било је интригирања и учитавања сопствених жеља барем колико стварног основа. У спору са Италијом, на југословенској страни заиста су стајале демократске идеје самоопредељења народа, које су у том тренутку имале јаког заштитника у САД и председнику Вилсону. Нова држава би још чвршћи ослонац имала у демократској Русији, али Русије –

31 — *Грађа о стваранју југословенске државе*, 329, 356; DDI, 5, XI, 521–522; 6, I, 13. Сонино је имао обавештења да на Ке д'Орсеју – иако је тамо примљен „помало хладно“ – подржавају Пашићеву политику у југословенском питању; а да га је Балфур полио „хладним тушем“ када је испољио „велике претензије“, пре свега на „анексију будуће Југославије Србији“. (DDI, 5, XI, 451–452, 528)

32 — *Грађа о стваранју југословенске државе*, 502, 609; Јовановић, *Дневник*, 554; DDI, 6, I, 31–33, 111, 296–297, 365.

33 — *Грађа о стваранју југословенске државе*, 497; *Сто говора Николе Пашића: вештина говорништва државника*, II [приредио] Ђ. Станковић, Београд 2007, 206–208.

S. M. S. VIRIBUS UNITIS
SMIRNE 1914

Аустроугарски брод *Virbus unius*. Предат је Држави СХС,
али су га већ наредног дана Италијани потопили

ни демократске нити ма какве друге – више није било на европској дипломатској сцени, са које ће брзо ишчезнути и вилсоновска Америка. Тамо ће главне улоге играти три европске силе које су победиле у рату. Међу њима ће Италија имати најмање разлога да се осећа победницом, али ће неславно гесло светог егоизма с којим су је њени државници увели у рат поново постати основно начело међународних односа. У таквим условима, Јадранско питање није могло бити решено у корист југословенске државе нити постати њен кохезиони елемент.

DR. SC. SANDI BULIMBAŠIĆ

DRUŠTVO HRVATSKIH UMJETNIKA „MEDULIĆ” – VIZIONARI VREMENA

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
1 — XII — 1918

МУЗЕЈ
ЈУГОСЛАВИЈЕ

III

Neposredno nakon Prvoprosinačkog akta o ujedinjenju i proglašenju jedinstvenog Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, u prosincu 1918, novoizabrani predsjednik zagrebačkog Društva umjetnosti Dušan Plavšić uputio je istaknutim hrvatskim umjetnicima Ivanu Meštroviću i Mirku Račkom dopis u kojem ih proglašava počasnim članovima Društva umjetnosti „u znak priznanja [...] neprocjenjivih zasluga što ste ih stekli svojim umjetničkim i političkim radom za razvoj i uspjeh jugoslavenske misli i umjetnosti”.¹ Poziv na suradnju i zajednički „rad za procvat jugoslavenske kulture” i „mlade jugoslavenske umjetnosti” Plavšić je posredno uputio i svim slovenskim i srpskim umjetnicima, poslavši brzjav slovenskom slikaru Rihardu Jakopiču i bivšem srbijanskom ministru unutrašnjih poslova Ljubomiru Jovanoviću, koji je kao predstavnik Vlade Kraljevine Srbije aktivno sudjelovao u proglašenju ujedinjenja.²

Raspadom Austrougarske monarhije i osnivanjem jugoslavenske države po završetku Prvog svjetskog rata ostvarile su se težnje i nastojanja članova Društva hrvatskih umjetnika „Medulić” koji su se za ideju južnoslavenskog kulturnog i političkog jedinstva zalagali još u godinama prije rata. Svoj puni legitimitet dobila je i ideja nacionalne jugoslavenske umjetnosti koja je prije rata kod službenih institucija i umjetničkih udruženja u Hrvatskoj većinom izazivala otpor i kritiku. „Vidoviti prethodnici”, kako je istaknute umjetnike Društva „Medulić”,

1 — * Tekst se temelji na autoričinoj doktorskoj disertaciji (2014) i knjizi *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić” (1908–1919): umjetnost i politika*, koja je objavljena u studenom 2016, te nizu znanstvenih članaka i radova u zbornicima slične tematike.

Brzjav Dušana Plavšića I. Meštroviću i M. Račkom, Zagreb, prosinac 1918, Hrvatski državni arhiv Zagreb, fond 1979 – HDLU. 1.3. Suradnja sa članovima i suradnicima (dalje HR-HDA-1979-HDLU), 1.3.3.147.

2 — Brzjav Dušana Plavšića R. Jakopiču; brzjav Dušana Plavšića Lj. Jovanoviću, Zagreb, prosinac 1918, HR-HDA-1979-HDLU 1.2.1. Glavna skupština 1883–1938. – Izvanredna Glavna skupština 15. 12. 1918. Tekst brzjava upućenog Ljubi Jovanoviću glasi: „Novoizabrani odbor Hrvatskoga društva umjetnosti moli Vas gospodine ministre da isporučite svim našim umjetnicima srpskog imena naše bratske pozdrave u čvrstoj nadi da će nas ujediniti rad oko procvata mlade jugoslavenske umjetnosti.”

Ivana Meštrovića, Emanuela Vidovića, Mirka Račkog, Tomislava Krizmana, Riharda Jakopiča, Matiju Jamu i tada već preminulog Ivana Grohara i Nadeždu Petrović nazvao Vinko Kisić,³ u novoj su državi dobili istaknute pozicije i zaslužena priznanja za svoj rad.

U turbulentnom razdoblju prva dva desetljeća 20. stoljeća, kada su Hrvatska i Slovenija još u sastavu Austrougarske monarhije, uloga medulićevaca u promicanju ideje jugoslavenstva i nacionalnog izraza u umjetnosti bila je predvodnička. Osim angažiranim društvenim i političkim djelovanjem, te mobilizatorskom platformom istovjetnih ciljeva, istaknuli su se i umjetničkim djelovanjem, kao i iznimnim doprinosom progresivnom razvoju umjetnosti. Posebice treba izdvojiti ulogu hrvatskog kipara Meštrovića i slikara Vidovića, slovenskog slikara Jakopiča i srpske slikarice Petrović, koji su, u svojim matičnim sredinama i regiji, znatno doprinijeli unaprjeđenju kvalitete umjetničkog života kroz osnivanje umjetničkih udruženja i institucija nacionalne umjetnosti, te organizaciju izložaba ključnih za razvoj moderne umjetnosti.

UMJETNIČKA UDRUŽENJA I ORGANIZACIJA UMJETNIČKOG ŽIVOTA POČETKOM 20. STOLJEĆA

Jugoslavenska umjetnička kolonija

Zbog bliskosti umjetničkog i političkog svjetonazora, veze i čvršće spone između mlađe generacije hrvatskih, slovenskih i srpskih umjetnika, te njihov zajednički rad na promicanju jugoslavenske kulture i umjetnosti, započeli su još u prvim godinama 20. stoljeća, za vrijeme njihova školovanja u inozemstvu (Beč, Minhen) i sudjelovanja na izložbama bečke „secesije“,⁴ a njihovo prvo formalno udruživanje bila je Jugoslavenska umjetnička kolonija. Osnovana je krajem 1904, gotovo istodobno sa Savezom jugoslavenskih umjetnika „Lada“, za trajanja *Prve jugoslavenske umjetničke izložbe* u Beogradu⁵ na kojoj već dolazi do prvih nesuglasica između umjetnika starije i mlađe generacije.⁶ Uz Nadeždu

3 — „Oni su vidoviti prethodnici političkog pokreta, koji nas je nakon malo godina doveo do oslobođenja i ujedinjenja.“ Vinko Kisić (V. K.), *Emanuel Vidović*, predgovor u: *Izložba Vidovića* (Split: Velika realka, 1919), 7–16, 15.

4 — Opširnije: Sandi Bulimbašić, „Nadežda Petrović i Ivan Meštrović: motivacije nastojanja i pristupi oblikovanju nacionalne ideje u umjetnosti početkom 20. stoljeća“, u: *Naučni skup posvećen Nadeždi Petrović (1873–1915). Zbornik radova*, ur. Jasna Jovanov (Novi Sad: Spomen-zbirka Pavla Beljanskog, 2016), 23–44, 24.

5 — Izložbom koja je prvi put okupila jugoslavenske umjetnike obilježena je stogodišnjica Prvog srpskog ustanka i proslavljena krunidba kralja Petra I. Opširnije: Dragutin Tošić, *Jugoslavenske umjetničke izložbe 1904–1927* (Beograd: Filozofski fakultet, Institut za istoriju umetnosti, 1983), 38–60.

6 — Savez „Lada“ sa svoja četiri nacionalna odsjeka (hrvatski, slovenski, srpski i bugarski) i Jugoslavenska umjetnička kolonija isticali su u svom programu ideju jedinstva Južnih Slavena, te njihovo zbližavanje na polju umjetnosti organizacijom jugoslavenskih izložaba. Članovi Kolonije i brojni mladi umjetnici iz Hrvatske, Srbije i Slovenije većinom su odbijali članstvo u Savezu, ali ne i izlaganje na jugoslavenskim izložbama koje su bile prve suvremeno organizirane i opremljene izložbe u regiji. Međutim, već na prvoj izložbi „Lade“

Petrović, koja se najpredanije posvetila radu Kolonije, utemeljitelji su bili Paško Vučetić, Ferdo Vesel, Ivan Grohar, Rihard Jakopič, Ivan Meštrović i Emanuel Vidović. Svi će, s izuzetkom Vesela koji se nije htio odreći „Lade“, sudjelovati na *Izložbi Jugoslavenske umjetničke kolonije* u Narodnom muzeju u Beogradu početkom 1907. godine,⁷ te nešto kasnije postati članovi Društva „Medulić“. Umjetnike u Koloniji okupila su zajednička nastojanja za podizanje kvalitete umjetničkog stvaralaštva, afirmaciju modernizma i promociju nacionalne umjetnosti u zemlji i inozemstvu. Njihov je cilj bio izlagati kao Jugoslaveni, bez podjele na narodnosti, te stvoriti novu, jugoslavensku suvremenu umjetnost sa središtem u Beogradu. Uz osnivanje Jugoslavenske umjetničke galerije i Akademije lijepih umjetnosti, glavni cilj Kolonije bilo je zajedničko slikanje u unutrašnjosti Srbije, te dokumentiranje izvornih krajolika, ljudi, običaja i narodnih nošnji, ali se taj cilj, unatoč Nadeždinim nastojanjima, nije uspio ostvariti.⁸

Iako je uloga Jugoslavenske umjetničke kolonije u konačnom raskidu s tradicijom, afirmaciji moderne i razvoju ideje jugoslavenske nacionalne umjetnosti bila povijesna, Kolonija nije uspjela postati istinska mobilizatorska snaga zajedničkih težnji jugoslavenskih umjetnika. Osim izložbe u Beogradu, većina njezinih ciljeva ostala je neostvarena, iako je djelovala gotovo jedno desetljeće, sve do početka Prvog svjetskog rata. Unatoč Nadeždinim nastojanjima da se članovi okupe u Beogradu, njezino djelovanje, uz izostanak istinske podrške beogradske političke vlasti, te nerazumijevanje i neprihvatanje njezine umjetnosti od publike i kritike, nije imalo onu kohezijsku i pokretačku snagu deset godina mlađeg Meštrovića i društva koje 1908. osniva u Splitu. Meštrović i dalmatinski umjetnici preuzet će vođstvo u organizaciji umjetničkog života u regiji, daljnjem okupljanju članova Kolonije i realizaciji ciljeva koje je postavila, osim po pitanju zajedničkog slikanja u prirodi, te dokumentiranja života jugoslavenskih naroda.⁹

u Beogradu 1904. među umjetnicima starije i mlađe generacije dolazi do nesuglasica koje se produbljuju na *Drugoј jugoslavenskoј umjetničkoј izložbi* u Sofiji 1906, dok na *Trećoj jugoslavenskoј umjetničkoј izložbi* u Zagrebu 1908. članovi Kolonije i većina umjetnika mlađe generacije nisu izlagali. Razlog je bilo njihovo neslaganje s konzervativnim umjetničkim i apolitičnim programom Saveza, ali i intrige članova „Lade“ koji su nedvojbenu kvalitetu mladih umjetnika osjetili kao konkurenciju na tržištu umjetnina. Umjetnici starije generacije zastupali su ideju federalnog jedinstva jugoslavenske kulturne zajednice i akademski realizam, dok su mladi umjetnici zastupali ideju integralnog jedinstva jugoslavenske kulturne i političke zajednice, afirmaciju umjetničkih sloboda i suvremenih umjetničkih pravaca, te oblikovanje nacionalnog izraza u umjetnosti. Opširnije o nesuglasticama i raskolu: Sandi Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919): umjetnost i politika* (Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2016), 47–52.

7 — Opširnije o Koloniji i izložbi: Katarina Ambrozić, „Prva jugoslovenska umetnička kolonija“, *Zbornik radova Narodnog muzeja* 2 (1958): 261–268; Bulimbašić, „Nadežda Petrović i Ivan Meštrović“, 25–27.

8 — Ministarstvo prosvjete Srbije nije ispunilo obećane zahtjeve za novčanom potporom za boravak članova Kolonije u Srbiji, ili čak njihov trajni boravak u Beogradu uz dodjelu atelijera. Tako su Nadeždini pokušaji da od Beograda stvori središte jugoslavenske kulture i umjetnosti propali, iako su odgovarali velikosrpskim idejama tadašnje srbijanske politike (Ambrozić, „Prva jugoslovenska umetnička kolonija“, 266).

9 — Za razliku od Meštrovića, koji je pokazao entuzijazam, i Vidovića, koji je odbio pridružiti se Nadeždinoj slikarskoj koloniji pokraj Sičeva u ljeto 1905, najviše razočarani njezinim neodržavanjem bili su, uz Nadeždu, Jakopič, Grohar i Vesel (Ambrozić, „Prva jugoslovenska umetnička kolonija“, 264). Nadežda u godinama osnivanja Kolonije, ali i kasnije, djeluje upravo u skladu s idejama i programom Kolonije: u Resniku, Sičevu i drugim mjestima u Srbiji slika nacionalne krajolike i mjesta od izuzetne važnosti u nacionalnoj memoriji,

Iako je ideja Jugoslavenske umjetničke kolonije rođena u europskom kulturnom kontekstu, otkrićem i valorizacijom temeljnih mjesta kolektivne memorije Meštrović ju je oživio retorikom forme-simbola i učinio umjetničko-političkim programom fokusiranim na čovjeka pojedinca kao protagonista ideje zajedništva.

Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)

Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ osnovano je početkom prosinca 1908. na *Prvoj dalmatinskoj umjetničkoj izložbi* u Splitu kao regionalno društvo umjetnika iz Dalmacije koje će s vremenom, s obzirom na narodnost izlagača i značaj djelovanja, poprimiti uistinu jugoslavenski karakter i ulogu središnjega južnoslavenskog umjetničkog udruženja.¹⁰ Svih 28 izlagača postaju članovi, a utemeljitelji Društva bili su Meštrović i Vidović, Rački, Krizman i Bukovac, M. C. Medović, Kamilo Tončić i dr Ivo Tartaglia. Za počasnog predsjednika izabran je Vlaho Bukovac, čiji je status uglednika hrvatske umjetnosti davao legitimitet i značaj novoosnovanom Društvu. U organizacijskom smislu, značajnu je ulogu, uz Meštrovića, imao Vidović, koji je i najzaslužniji za ime Društva po velikom hrvatskom slikaru Andriji Meduliću Skjavoneu. Za razliku od Kolonije, članovi Društva nisu bili samo umjetnici, već i istaknuti književnici, većinom dalmatinski (I. Vojnović, M. Begović, A. Tresić Pavičić), političari (N. Nardelli, J. Biankini, A. Trumbić, dr J. Smodlaka, P. Grisogono) i likovni kritičari (M. Marjanović, A. Milčinović, D. Mitrinović, dr I. Tartaglia, K. Strajnić, J. Miše), a Društvo je imalo i svoj statut potvrđen od Dalmatinske vlade početkom 1910. S obzirom na povijesne prilike u Dalmaciji i Hrvatskoj unutar Austrougarske monarhije, članstvo i djelovanje Društva nije bilo lišeno političkih konotacija, te su članovi većinom bili narodnjaci i pristaše narodnjaka koji su podržavali političku opciju srbofilskog jugoslavenstva. Članarine, ali i donacije istaknutih i uglednih članova, posebice dalmatinskih političara, omogućavale su rad Društva, posebice ambiciozno zamišljenu izložbenu aktivnost. Sukladno političkim promjenama, Društvo je

portrete ljudi iz naroda, svakodnevni život seljaka, ljude u narodnim nošnjama, dajući svoj doprinos nacionalnom izrazu u umjetnosti (Opširnije: Lidija Merenik, *Nadežda Petrović: projekat i sudbina* (Beograd: TOPY, 2006), 40–42; 48–52; 53–58); Simona Čupić, „Ideja nacionalnog u delu Nadežde Petrović i njenih savremenika“; Milanka Todić, „Voz, novoposlobođeni krajevi i umetnički projekat Nadežde Petrović“, u: *Naučni skup posvećen Nadeždi Petrović (1873–1915). Zbornik radova*, ur. Jasna Jovanov (Novi Sad: Spomen-zbirka Pavla Beljanskog, 2016), 45–55; 86–98. Sličnu poetiku, ali bez naglašene ideološke odrednice, njegovali su slovenski slikari stvarajući vlastitu inačicu impresionizma prožetu idejom nacionalnog identiteta, simbolizmom i intimizmom. Njihovi prizori seljačkog života i krajolika slovenskih pokrajina ostali su u domeni intimnih, simboličkih sadržaja prikazanih s dozom melankolije koji su s vremenom dobili naboj narodne budnice iako slikari to nisu tako tražili. 10 — Osim suradnje s regionalnim naprednim umjetničkim društvima, Klubom „Sava“, Jugoslavenskom umjetničkom kolonijom i Srpskim umjetničkim udruženjem čiji su članovi međusobno fluktuirali i ujedno bili i članovi „Medulića“, Društvo je, zahvaljujući Meštroviću i Bukovcu, ostvarilo kontakte i s inozemnim srednjoeuropskim društvima koja su imala slične ciljeve (Društvo čeških umjetnika „Manes“, Udruženje umjetnika Moravske na čelu sa slikarom Jožom Uprkom). Opširnije: Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 355–357.

HRVATSKO
UMJETNIČKO
DRUŠTVO :
=MEDULIĆ=

P. N. *Maurice Frane Bulić*

Split

Kako se razabire iz priloženih statuta, društvu je „Medulića“ zadaća, da na umjetničkom polju sudjeluje kulturnom podizanju naše domovine.

U svom radu pokretački odbor računa na sve one prosvjetlijenije elemente, koji teže za napretkom, te reflektira na njihovu potporu. □

Ovim uvjerenjem šalju Vam se statuti s preporukom i molbom, da se izvolite upisati među društvene članove i time unapredite i učvrstite djelovanje ove narodne institucije. □

SPLIT, 15. Februara 1910.

ZA POKRETAČKI ODBOR:

VLAHO BUKOVAC - TOMISLAV KRIZMAN - CELESTIN MEDOVIĆ
IVAN MEŠTROVIĆ - MIRKO RAČKI - IVAN RENDIĆ - DR. IVO TARTAGLIA
IVAN TIŠOV - ING. KAMIL TONČIĆ - EMANUEL UIDOVIĆ

dvaput promijenilo naziv: 1912. godine u Društvo srpsko-hrvatskih umjetnika „Medulić“, a 1919. u Društvo jugoslavenskih umjetnika „Medulić“.¹¹

U zaštiti staleških interesa, afirmaciji umjetničke slobode i suvremenih likovnih formulacija, te razvoju likovnog života kroz visoke standarde umjetničkog djelovanja, vrijednosnoj afirmaciji nacionalne umjetnosti u zemlji i inozemstvu, osnivanju institucija nacionalne umjetnosti (Obrtna škola, Etnografski muzej, Galerija umjetnina u Splitu),¹² Društvo „Medulić“, kojemu je Meštrović davao nedvojbeno karizmatičnost, ostvarilo je značajan pomak u odnosu na društva koja su mu prethodila ili djelovala istodobno.¹³

Nacionalni program i mobilizacijska uloga Društva „Medulić“ u razvoju jugoslavenske kulturne i političke suradnje

Daleko najveći doprinos koji je Društvo „Medulić“ ostvarilo u promicanju i prezentaciji nacionalne umjetnosti u zemlji i inozemstvu činile su same izložbe Društva. Na ukupno osam realiziranih izložaba Društvo je uspostavilo nove kriterije izložbene prakse.¹⁴ Koliko je živa bila izložbena djelatnost „Medulića“ potvrđuju planirane a nerealizirane izložbe Društva između 1912. i 1915, iako su kod nekih pripreme već bile daleko odmakle od početne ideje.¹⁵ O mobilizacijskom „nacionalnom“ programu Društva govorimo prije svega kroz umjetničko i političko djelovanje Ivana Meštrovića. Meštrovićevo angažirano političko djelovanje, rad na Vidovdanskim fragmentima i Ciklusu Kraljevića Marka, te ideja podizanja Vidovdanskog hrama kao simbola narodnog oslobođenja, djelovali su mobilizacijski u razdoblju do Prvoga svjetskog rata na cijelu jednu generaciju umjetnika i likovnih kritičara u Hrvatskoj i na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Kroz odabir djela koja je Meštrović izlagao na izložbama Društva pratimo sve naglašenije stavljanje umjetnosti u funkciju političke ideje ujedinjenja južnoslavenskih naroda i oblikovanja nacionalnog izraza u umjetnosti, kao i prepoznavanje te ideje u likovnoj kritici gdje je u tekstovima Meštrovićevih najgorljivijih

11 — Više o osnivanju i povijesti Društva „Medulić“: Sandi Bulimbašić, „Prilog poznavanju povijesti Društva hrvatskih umjetnika ‘Medulić’ 1908–1919“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33 (2009): 251–260; Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 47–97.

12 — Za razliku od Meštrovićeva zanosa vidovdanskom utopijom i podizanja hrama ideji, nastojanja splitskog kruga medulićevaca na čelu s Vidovićem, Tončićem i dr Tartagliom bila su praktična i dalekosežna. Osnivanje navedenih institucija je njihova zasluga.

13 — Više o doprinosu „medulića“ organizaciji umjetničkog života: Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 318–329.

14 — Zahvaljujući Ivanu Meštroviću i njegovu iskustvu stečenom na izložbama bečke „secesije“, izložbe „medulića“ uvele su visoke standarde u organizaciji, idejnom konceptu, dizajnu postava, plakata, pozivnice i kataloga izložbe. Opširnije: Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 322–327.

15 — Izložba humanitarnog karaktera za djecu vojnika stradali u Balkanskom ratu u Splitu 1912, Izložba Društva „Medulić“ i Društva „Marjan“, Postumna retrospektivna izložba Ivana Grohara u Splitu 1913, Izložba Ivana Meštrovića u Splitu 1914, Izložba Društva hrvatskih umjetnika „Medulić“ u Zagrebu 1915. koja je trebalo da ima programski nacionalni karakter, kao i izložba *Nejunačkom vremenu u prkos*. Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 85–93.

promotora Milana Marjanovića i Dimitrija Mitrinovića i nastao pojam „nacionalni“ izraz i „nacionalna“ umjetnost. Značaj Ivana Meštrovića i njegove umjetnosti izvedbom monumentalnih djela nadindividualne ekspresije i kolektivne identifikacije, postigao je široku umjetničku i idejnu prepoznatljivost.

Prva dalmatinska umjetnička izložba

Na *Prvoj dalmatinskoj umjetničkoj izložbi* u Splitu (30. rujna – 15. prosinca 1908) još nije prisutna ideja nacionalne umjetnosti, iako neki kritičari prepoznaju u djelima Meštrovića „narodna čuvstva“. Bila je to prije svega regionalna izložba dalmatinskih umjetnika, istodobno i antitalijanska i antiautonomnaška, koja je za cilj imala predstaviti njihova nova djela nastala u inozemstvu.¹⁶ Izložba je značila i afirmaciju novih umjetničkih pravaca i bila je veliki kulturni događaj za Split i Dalmaciju. Međutim, dr Ivo Tartaglia na više mjesta u nepotpisanom predgovoru kataloga kao jedan od ciljeva izložbe ističe i okupljanje „umjetničke sile ne samo Dalmacije već hrvatskog i srpskog naroda uopće“¹⁷, što je jasna oznaka političke orijentacije i budućeg djelovanja medulićevaca. U vrijeme održavanja izložbe Meštrović je u Parizu, gdje je nakon aneksije Bosne i Hercegovine započeo rad na skulpturama Vidovdanskog ciklusa koji će do 1912. biti dovršen. Nekoliko skulptura iz tog novog ciklusa poslao je i na splitsku izložbu na kojoj je ukupno izložio petnaest radova.¹⁸

Izložba Društva hrvatskih umjetnika „Medulić“ u Ljubljani

Izložba pod nazivom *II. Umetniška razstava v Paviljonu R. Jakopiča*. Hrv. um. Društvo „Medulić“ (3. studenog 1909 – 15. siječnja 1910) održala se u Jakopičevom paviljonu na poziv i poticaj Jakopiča.¹⁹ Organizacija je bila slična

16 — Opširnije: Iris Slade, *Prva dalmatinska umjetnička izložba*, predgovor u: *Prva dalmatinska umjetnička izložba*, (Split: Galerija umjetnina, 2011), 21–80; Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 99–133.

17 — *Prva dalmatinska umjetnička izložba*, katalog izložbe, (Split: Splitska društvena tiskara, 1908), 7.

18 — Među Vidovdanskim fragmentima su Banović Strahinja, *Vječni idol (Mali torzo/Studija za Miloša)* i *Slijepi guslar*, skulptura koja je na plakatu *Izložbe Jugoslavenske umjetničke kolonije* 1907. O identifikaciji Meštrovićevih djela na izložbi: Sandi Bulimbašić, „*Društvo hrvatskih umjetnika 'Medulić' (1908–1919)*“ (PhD diss., Sveučilište u Zagrebu, 2014), 138–143; Sandi Bulimbašić, „Prilog identifikaciji djela Ivana Meštrovića na izložbama u prva dva desetljeća 20. stoljeća“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33 (2009): 149–162, 150–153; Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 131–132.

19 — Prvotno je Jakopič pokušavao s N. Petrović i Meštrovićem organizirati u paviljonu *Drugu izložbu Jugoslavenske umjetničke kolonije* na kojoj bi osim članova sudjelovali i dalmatinski, srpski i bugarski umjetnici. Vidi: Ambrozić, „Prva jugoslavenska umjetnička kolonija“, 279–280; Vesna Novak Oštrić, predgovor u: *Nejunačkom vremenu uprkos. Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ 1908–1916*, 8. *historijska retrospektivna izložba Moderne galerije Zagreb* (Zagreb: Moderna galerija, 1962), 7. Do odgode je najvjerojatnije došlo zbog zategnutih odnosa Austrougarske monarhije i Srbije nakon aneksije BiH, te se Jakopič nije htio izlagati riziku sudjelovanja srpskih umjetnika i tumačenju izložbe u političkom kontekstu. Vidi: Bulimbašić, „Nadežda Petrović i Ivan Meštrović“, 31–32.

izložbi u Splitu: bez jasno istaknute ideje nacionalne umjetnosti i dosljednog izlagačkog koncepta, sadržajem i kvalitetom raznolika i neujednačena. U kontekstu vremena, značila je prije svega potvrdu južnoslavenskog okupljanja i afirmaciju modernizma. Meštrović, zauzet izlaganjem na Jesenskom salonu u Parizu, nije imao vremena za organizaciju izložbe koju u cijelosti preuzima Vidović, koji je zaslužan i za njezin postav. Meštrović je u Ljubljani izložio jedanaest skulptura među kojima četiri Vidovdanska fragmenta: *Sjećanje*, *Studija za karijatu*, *Slijepi guslar* i *Banović Strahinja* umjesto *Miloša Obilića* koji je naveden u katalogu.²⁰

Izložba Meštrović–Rački

Izložba Meštrović–Rački (30. travnja – 30. lipnja 1910) u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu početak je Meštrovićeva sve aktivnijega političkog djelovanja i važna polazišna točka u kontekstu razvoja ideje nacionalne umjetnosti u djelovanju Društva „Medulić“. Bilo je to prvo izlaganje većeg broja Vidovdanskih fragmenta u domovini,²¹ osnaženo sceničnim postavom u šest izložbenih dvorana i podrškom južnoslavenski orijentiranih likovnih kritičara koji su prepoznali simboliku i političko značenje Meštrovićevih skulptura. Ne treba zanemariti ni predgovor Ive Vojnovića u katalogu, koji glorificira Vidovdan i njegove protagoniste romantičnom gestom herojstva. Kritika i publika prepoznali su Vidovdanski hram na izložbi kao narodnu budnicu značajnu u razvoju i osnaživanju ideje oslobođenja i ujedinjenja južnoslavenskih naroda.²²

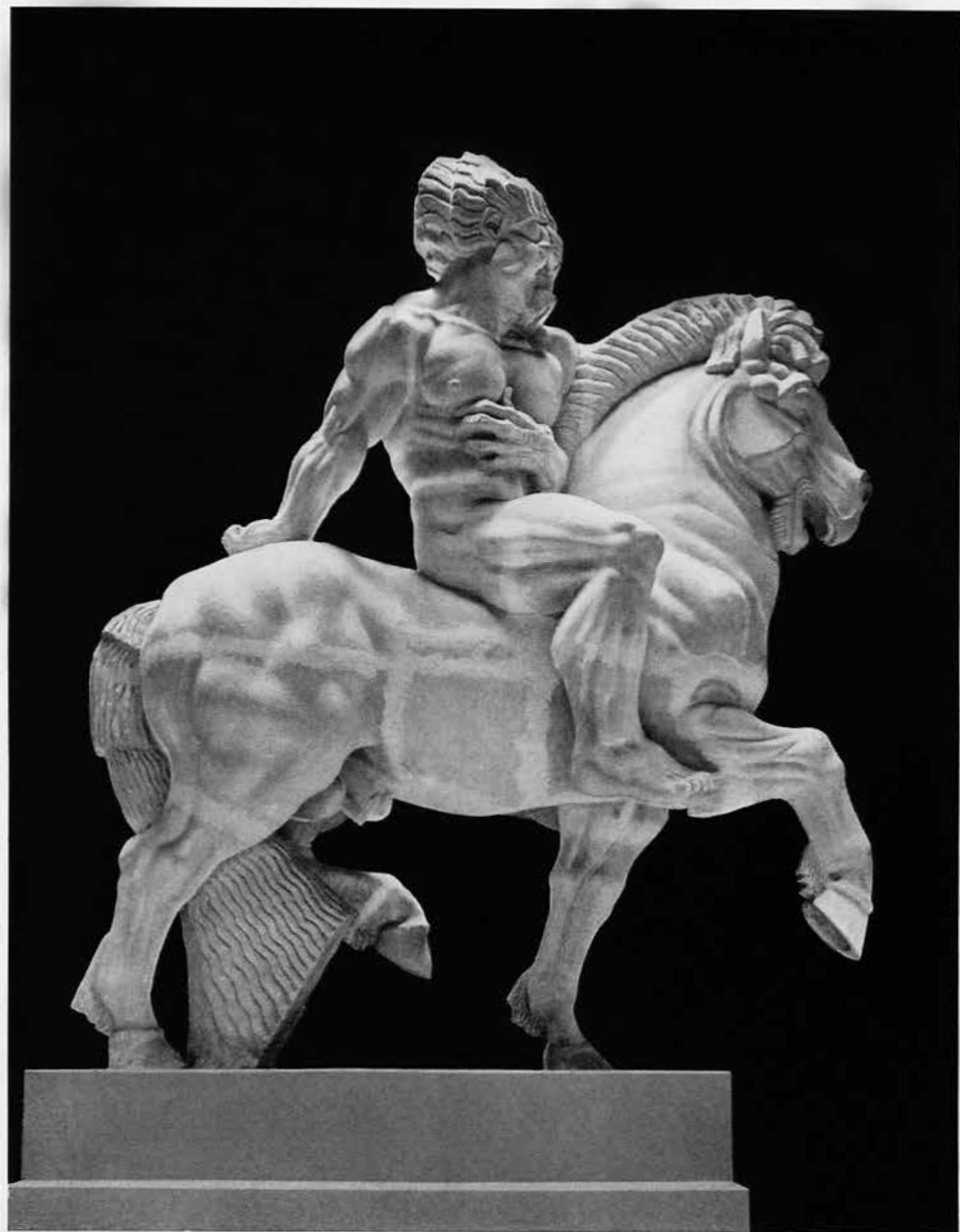
Izložba Nejunačkom vremenu u prkos

Izložba Nejunačkom vremenu u prkos (31. listopada 1910 – 1. siječnja 1911) u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu bila je središnja, programska izložba Društva, istaknutog političkog i nacionalnog karaktera izraženog i u samom nazivu koji je geslo Ive Vojnovića. Najvjerodostojnije je predstavila idejne i umjetničke ciljeve Društva: južnoslavensko jedinstvo i nacionalnu umjetnost s tematskim uporištem u junačkoj narodnoj pjesmi. S obzirom na narodnost četrdeset izlagača imala je, za razliku od prethodnih, južnoslavenski karakter: uz hrvatske, slovenske, srpske i bosanske umjetnike izlagao je i Čeh Joža Uprka. Ciklus Kraljevića Marka, tematska okosnica izložbe koju je osmislio Meštrović, bio je simbol stradanja jednog naroda, stanja u zemlji, ali i poziv za djelovanjem stvaranjem hrvatsko-srpskog i južnoslavenskog jedinstva. Uz Meštrovića, svoj doprinos

20 — O identifikaciji Meštrovićevih djela na izložbi: Bulimbašić, „Društvo hrvatskih umjetnika 'Medulić'“ (PhD diss.), 189–196; Bulimbašić, „Prilog identifikaciji djela“, 153–156. Opširnije o izložbi u Ljubljani: Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 135–161.

21 — Od 80 izloženih djela 36 je Vidovdanskih fragmenta.

22 — Opširnije o izložbi: Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 163–183.

*Serbische Ausstellung
in Rom 1911*

IVAN MEŠTROVIĆ
MARKO KRALJEVIĆ

ciklusu dali su kipar Rosandić i slikari Rački, Krizman i Ljubo Babić. Središnje mjesto na izložbi zauzimao je Meštrovićev konjanički kip gnjevnog Kraljevića Marka, visine oko pet metara, postavljen pod kupolom u središnjem dijelu paviljona. I dok je slikarski dio ciklusa, izložen u zasebnoj dvorani, doslovno ilustrirao Markov život kako je opisan u narodnoj pjesmi, kiparski je dio ciklusa bio lišen ilustracije i podignut na simboličku razinu i utjelovljenje univerzalne ideje – patnje, borbe, žrtve i snage naroda koja vodi ka pobjedi i oslobođenju. Izložba s jasno postavljenom političkom idejom bila je odraz profesionalne i političke hrabrosti, te rizika kojem su se Meštrović i najuži krug suradnika svjesno izložili.²³

Međunarodna izložba u Rimu

Na Međunarodnoj izložbi u Rimu (27. ožujka – 7. prosinca 1911), odbivši izlagati u austrijskom i ugarskom paviljonu bez zasebnog nacionalnog odjeljka, Meštrović i medulićevci izlagali su u paviljonu Kraljevine Srbije zajedno sa srpskim, crnogorskim i bosanskim umjetnicima, demonstrirajući suprotstavljanje državnom aparatu Austrougarske monarhije, ističući pritom južnoslavensko kulturno jedinstvo i najavu političkog ujedinjenja.²⁴ U Hrvatskoj su zbog toga pripreme za izložbu protekle u znaku političkog skandala.²⁵ Postav izložbe u paviljonu Kraljevine Srbije, koji je izgrađen prvenstveno zbog Meštrovićeve odluke da izloži sa srpskim umjetnicima,²⁶ bio je u potpunosti podređen Meštrovićevim skulpturama koje su na izložbi bile zapažene i donijele mu prvu nagradu za kiparstvo. Politički kontekst djelovanja medulićevaca u Rimu je dosegao vrhunac, a umjetnost je demonstrirala političke ideje.²⁷ Više od polovicu izloženih Meštrovićevih djela činili su Vidovdanski fragmenti i Ciklus Kraljevića Marka: 40 od ukupno 68 izloženih skulptura. Među radovima izloženim izvan ta dva tematski zaokružena ciklusa izdvajaju se dvije klasične portretne biste srbijanskih ministara Nikole Pašića i Milovana Milovanovića koji su se najviše zalagali za Meštrovića kod srbijanske vlade.²⁸ Izlaganje tih portreta na izložbi nedvojbeno je bio Meštrovićev način da portretiranim pojedincima i srbijanskoj vladi pokaže zahvalnost za

23 — Opširnije o izložbi: Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 185–225.

24 — Slovenski članovi „Medulića“ nisu izlagali u Rimu. Za razliku od Meštrovića i Nadežde Petrović koji su prednjačili društveno-političkim angažmanom, slovenski umjetnici su, unatoč težnji za oslobođenjem od austrijske prevlasti, uvijek iskazivali političku plahost u afirmaciji jugoslavenskog političkog jedinstva, izbjegavajući u strahu od posljedica organizirati izložbe takvog karaktera ili sudjelovati u njima.

25 — Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 234–238.

26 — O kronologiji izlaganja na temelju arhivske građe: Dragutin Tošić, „Učešće Srbije na izložbi u Rimu 1911. u izveštaju arhivske građe“, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 16 (1980): 341–385.

27 — Opširnije o izložbi: Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 227–259. Za razliku od drugih izložaba Društva „Medulić“, o izložbi u Rimu najviše se pisalo u onodobnom hrvatskom i srpskom tisku, te u kasnijoj stručnoj literaturi. Vidi bibliografiju u: Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 229 (bilješka 565).

28 — Biste su nastale 1911. uoči rimske izložbe, za Meštrovićeva boravka u Beogradu, kada je još vodio pregovore o izlaganju u srbijanskom paviljonu. Meštrovićeva sjećanja o Pašiću i Milovanoviću prilikom izrade portreta: Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1993), 22–23, 25. Prvo izdanje objavljeno je 1969.

priliku i povlastice pružene u Rimu. Nakon uspjeha u Rimu, moralna i materijalna podrška srpske kulturne i političke javnosti bile su mu sve potrebnije, te će u tom pravcu usmjeriti i svoje djelovanje u Društvu „Medulić“.

Četvrta jugoslavenska umjetnička izložba

Četvrta jugoslavenska umjetnička izložba u Beogradu (27. svibnja – 26. srpnja 1912) bila je, nakon raskola 1908, prvo izlaganje članova Kolonije i Društva „Medulić“ sa Savezom „Lada“, i to nakon što je Meštroviću osobno upućen poziv za izlaganje.²⁹ Istovremeno, označila je i kraj prevlasti „Lade“ u organizaciji jugoslavenskih izložaba. Zbog učestalih neuspjeha, „Lada“ je bila primorana napustiti ustaljena organizacijska pravila jugoslavenskih izložaba, te dopustiti izlaganje i drugim umjetničkim udruženjima, kao i umjetnicima izvan udruženja. Najmoćnije među njima, Društvo „Medulić“, postalo je ravnopravan partner u organizaciji i žiriranju izložbe,³⁰ a pozvano je kako bi izložbi podiglo ugled i kvalitetu. U kompromisnim pregovorima koje je vodio s „Ladom“ Meštrović je, da bi dobio zatražene uvjete izlaganja i proširio utjecaj Društva „Medulić“ u Beogradu i Srbiji, promijenio naziv društva u Društvo srpsko-hrvatskih umjetnika „Medulić“,³¹ a sjedište Društva uz Split postao je i Beograd.³²

Nastup „Medulića“ u Beogradu nije bio utemeljen na nacionalnom programu kao na izložbama u Zagrebu i Rimu. Iako je Društvo bilo predstavljeno s najvećim brojem izlagača i radova (46 umjetnika i 296 djela), Meštrović je izložio samo osam radova. Njegov je odabir bio dijelom osoban i intiman (*Ruka* koja mijesi glinu, portreti oca, majke i sestre koje vezujemo uz simboliku doma, odnosno domovine), a dijelom je trebao naglasiti važnost uloge Srbije u budućoj srpsko-hrvatskoj i južnoslavenskoj zajednici (portreti Pašića i Milovanovića, medalje s likom Dositeja Obradovića za spomenik koji je za Vidovdan 1912. zamislio podignuti u Dalmatinskom Kosovu). Od Vidovdanskih fragmenata izložio je jedino *Sjećanje*, otkupljeno od srbijanske vlade početkom 1912. Takav koncept izlaganja nedvojbeno je bio promišljen i usklađen s Meštrovićevom već spomenutom željom da proširi utjecaj Društva „Medulić“ ali i svoj vlastiti utjecaj u Srbiji, te da

29 — Pismo Uroša Predića Meštroviću, Beograd, 23. siječnja 1912, oznaka 709 A1; 12. veljače 1912, oznaka 709 A2, Fond pisama – Atelijer Meštrović, Zagreb.

30 — *Pravilnik za Četvrtu jugoslavensku umjetničku izložbu*, Mapa J 1844 10s, br. 16, Jakopičeva ostavština, Mestni muzej Ljubljana.

31 — *Četvrta jugoslavenska umjetnička izložba*, katalog izložbe (Beograd: Druga beogradska gimnazija, 1912), 24.

32 — Meštrovića je u toj odluci podržao Ivo Tartaglia, ali ne i Vidović i Katunarić koji su smatrali da Split treba ostati sjedište Društva, te da je nepravедно isključiti Zagreb.

O pregovorima i promjeni imena: Bulimbašić, „Prilog poznavanju povijesti“, 254–255; Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 82–85; Sandi Bulimbašić, „Ivo Tartaglia i Društvo hrvatskih umjetnika ‘Medulić’“, u: *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Ivo Tartaglia i njegovo doba“*, ur. Aleksandar Jakir, Marijan Buljan (Split: Književni krug Split, 2016), 225–248, 240–242.

O izložbi: Katarina Ambrozić, *Nadežda Petrović 1873–1915* (Beograd: Srpska književna zadruha, Jugoslavija publik, 1978), 363–375; Tošić, *Jugoslavenske umjetničke izložbe*, 96–121; Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 261–285.

upravo u slobodnom Beogradu otpočne u pravom smislu rad na zajedničkoj jugoslavenskoj kulturi. Upravo u tom smjeru, hrvatski, srpski i slovenski umjetnici nastaviti će s radom osnivanjem Odbora za organizaciju umjetničkih poslova Srbije i Jugoslavije u Beogradu 1913. godine.³³ Ideja o integralnoj jugoslavenskoj zajednici bila je temeljna ideja izložbe.³⁴ Jugoslavenstvo i jugoslavensko kulturno jedinstvo ostvareno na toj izložbi doista su bili i korak dalje na putu ka političkom ujedinjenju, te pogled u budućnost naroda na ovim prostorima koja će se ostvariti nekoliko godina kasnije, nakon Prvog svjetskog rata.

Prvi svjetski rat prekinuo je djelovanje Društva „Medulić” i suradnju jugoslavenskih umjetnika. Meštrović u inozemstvu sudjeluje u osnivanju i radu Jugoslavenskog odbora. Iako se, duboko proživljavajući ratna stradanja i nasilje, još od balkanskih ratova okrenuo kršćanskim temama u reljefima ekspresionističke provenijencije, Vidovdanski su fragmenti u skladu s propagandnim ciljevima i dalje zauzimali središnje mjesto na izložbama. Međutim, od Prvoga svjetskog rata nadalje nacionalni umjetnički program Društva „Medulić” – estetika secesijske stilizacije i herojskog monumentalizma s tematskim uporištem u junačkoj narodnoj pjesmi – gubi zajednički idejni nazivnik u hrvatskoj umjetnosti. Novi stilski pravci formiraju se od 1916. na izložbama novoutemeljenoga *Proljetnog salona*, za čije su osnivanje također zaslužni pojedini medulićevci, koji nastavljaju izlagati na izložbama Salona, a u novoj državi, nakon rata, nacionalni stil traži drugačije, suvremenije pristupe i umjetničke geste.³⁵

Izložba jugoslavenskih umjetnika iz Dalmacije

Izložba jugoslavenskih umjetnika iz Dalmacije (27. ožujka – 15. svibnja 1919) posljednja je zajednička izložba članova Društva „Medulić”, koje od te godine formalno prestaje djelovati.³⁶ Organizirana je u novoj državi, Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, i pod novim imenom kao Društvo jugoslavenskih umjetnika „Medulić”. Imala je izraziti politički i nacionalni karakter; uoči Mirovne konferencije u Parizu na kojoj se odlučivalo hoće li Dalmacija pripasti Italiji ili Jugoslaviji, trebala je spriječiti talijansku okupaciju Dalmacije i pokazati svijetu i Saveznicima njezinu bogatu kulturno-umjetničku tradiciju. Izložbu je osmislio Ivan Meštrović, koji je u to vrijeme postao i predsjednik Društva „Medulić”. Kako je istovremeno bio zauzet organizacijom politički još značajnije *Izložbe jugoslavenskih umjetnika*

33 — Ivan Meštrović bio je istaknuti član počasnog predsjedništva, a u radna tijela ušli su medulićevci V. Becić, R. Jakopić, T. Krizman, M. Rački, T. Rosandić, M. Murat, N. Petrović i K. Strajnić. Jedan od ciljeva objavljenih u programu bilo je i podizanje Meštrovićeva Vidovdanskog hrama. O Odboru: Dejan Medaković, „Principi i program ‘Odbora za organizaciju umjetničkih poslova Srbije i jugoslavenstva’ iz 1913. godine”, *Zbornik Filozofskog fakulteta* 11/1 (1970): 671–682.

34 — U katalogu izložbe je posveta „Kulturnoj zajednici Južnih Slovena”.

35 — Više u: Ana M. Bogdanović, „Umetničke veze između Beograda i Zagreba na primeru saradnje između Grupe umetnika i Proljetnog salona (1919–1921)”, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu* XXI – 2 (2014): 281–293.

36 — U ljeto iste godine Društvo je priredilo i samostalnu izložbu Emanuela Vidovića, koja je zapravo posljednji trag o djelovanju Društva.

u Parizu, organizaciju izložbe u Splitu preuzeo je Ivo Tartaglia, tajnik Društva i gradonačelnik Splita.³⁷ Iako je izložba predstavila mlađi naraštaj umjetnika formiran u okrilju medulićevaca (Vinko Foretić, Jerolim Miše, Marino Tartaglia...) i upozorila na nova stilska kretanja: naznake futurizma, ekspresionizam i metafizičko slikarstvo, u skladu s njezinim nacionalnim i političkim ciljem, središnje mjesto zauzimali su, kao i na izložbi u Parizu, Vidovdanski fragmenti i Ciklus Kraljevića Marka, utjelovljenje ideje nacionalne jugoslavenske umjetnosti.³⁸

O ciljevima izložbe, koja je organizirana na brzinu i bez velikih priprema, svjedoči Tartaglin predgovor u katalogu, objavljen na hrvatskom i francuskom jeziku, kao i govor na otvorenju izložbe. U predgovoru Tartaglia piše o bogatoj umjetničkoj tradiciji Dalmacije i njezinoj pripadnosti narodnoj jugoslavenskoj umjetnosti,³⁹ dok je u govoru na otvorenju istaknuo kako izložba osim umjetničkog ima i nacionalni cilj, a ideja o jugoslavenskoj zajednici koju je na svojim izložbama promicala grupa umjetnika oko Meštrovića, danas je ostvarena. Za Tartagliu, ako bude ostvaren nacionalni cilj splitske izložbe i Dalmacija pripadne Jugoslaviji, „Društvo ‘Medulić’ ispunilo je svoju nacionalnu dužnost i time se dostojno odužilo svome utemeljitelju Ivanu Meštroviću, koji danas utjelovljuje ne samo umjetničke ciljeve, već i težnje i snagu i volju čitavog jugoslavenskog naroda, koji još uvijek vjeruje u ‘Avet Markova gnjeva’“.⁴⁰

Medulićevci u novoj državi

Ostvarenjem političkih ciljeva stvaranja zajedničke države, Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, članovi Društva hrvatskih umjetnika „Medulić“, koje 1919. prestaje s radom, posvećuju se primarnim zadaćama profesionalnog opredjeljenja: stvaranju.

Meštrovićev ugled raste. Autoritetom djela klasične jasnoće, jedinstvene voluminoznosti i stimulativne simboličke trajnosti, 1922. postaje profesor a iduće godine i rektor Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu. U veljači 1919. Meštrović je ponudio srbijanskoj vladi izvedbu monumentalnoga Vidovdanskog hrama i skulptura u granitu, te otkup Vidovdanskih fragmenata i makete hrama. Međutim, 1923. izbio je u Beogradu pravi kulturni skandal oko otkupa Vidovdanskih fragmenata, od izvedbe hrama se odustalo, a Meštrović je doživio teške

37 — Tartaglia je bio gradonačelnik Splita od 1918. do 1928. Grad tada doživljava značajan urbanistički i prosvjetni procvat, dobiva elektrifikaciju, željeznički spoj sa Zagrebom, te postaje najveća državna luka novostvorene Kraljevine SHS/Jugoslavije.

38 — Opširnije o izložbi: Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 287–313.

39 — „Cilj je ovaj plemeniti! Danas, kada se u jednom dijelu Evrope poriče jugoslawenstvo Dalmacije, kada se našem narodu na ovim žalima Jadrana predbacuje pomanjkanje svake kulture, svake duševne sposobnosti i bilo kojeg uzvišenog preduzeća, kada u našem gradu borave predstavnici najkulturnijih naroda svijeta, htjelo se pružiti malen dokaz onoga što imamo i onoga što je naš narod kadar učiniti na kulturnom i umjetničkom polju. Htjelo se posvjedočiti, kako je kod našeg naroda snažno razvijen kult ljepote i ljepota narodne duše.“ Ivo Tartaglia, predgovor u: *Jugoslav. Društvo „Medulić“. Split 1919. Izložba jugoslavenskih umjetnika iz Dalmacije* (Split: Velika realka, 1919), 7–10, 9.

40 — „Otvor umjetničke izložbe u Splitu“, *Novo doba*, Split, 27. ožujka 1919, 2–3. Bulimbašić, *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919)*, 296–297.

Postavka skulptura Vidovdanskog ciklusa Ivana Meštrovića. Muzej kneza Pavla u Novom dvoru, Beograd, fotografija, oko 1936. Muzej Jugoslavije, Beograd.

moralne, materijalne i umjetničke optužbe.⁴¹ Iako razočaran odustajanjem od izvedbe Vidovdanskog hrama, simbola borbe za oslobođenje hrvatskog naroda i jugoslavensko ujedinjenje, i u narednom desetljeću zadržat će ulogu vodećeg državnog kipara, dobivajući narudžbe velikih javnih spomenika u kojima kontinuirao svoje početne stavove i nastojanja.⁴²

ZAKLJUČAK

Promicanjem i zaštitom staleških interesa, zahtjevom za uvođenjem visokih profesionalnih standarda i slobodom umjetničkog izraza, Društvo „Medulić“ unaprijedilo je likovni život u Hrvatskoj i regiji koji je postao bujniji, raznovrsniji i kvalitetniji. Taj zamah prepoznavao se na izložbama Društva „Medulić“ koje

41 — O skandalu oko otkupa: Duško Kečkemet, *Život Ivana Meštrovića (1883–1962–2002)*, 1. svezak 1883–1932 (Zagreb: Školska knjiga, 2009), 428. Meštrović je za otkupljene skulpture trebao dobivati doživotnu rentu od 36.000 franaka godišnje ili 3.000 franaka mjesečno, a u slučaju smrti istu svotu dobivali bi njegovi baštinici do 1950. godine. Međutim, došlo je do nesuglasica i prijedora oko ugovora koji je Meštrović potpisao sa srbijanskom vladom, te mu, čini se, nikada nije uplaćen cijeli iznos za otkup.

42 — Izdvajamo spomenike u Beogradu: *Pobjednik* (1928), *Spomenik zahvalnosti Francuskoj* (1930), *Spomenik neznatom junaku na Avali* (1938). Opširnije: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941* (Beograd, Građevinska knjiga, 2007); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989* (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014).

postaju sve češće i osvajaju temama prepoznatljivih regionalnih krajolika, narodnih običaja, lokalnih tradicija ostvarenih spontanošću pristupa i svježinom jezika koji razinom umjetničke prezentacije smanjuju razlike između velikih kulturnih centara i periferije.

Impuls vrijednosne afirmacije nacionalnih doprinosa u regiji i inozemstvu koje je Društvo „Medulić“ učinilo, značajan su iskorak i zasluga, u prvom redu, primjera i uloge Ivana Meštrovića. Samosvijest Meštrovićeve kiparske geste, herojske emanacije i tektonske kondenzacije forme i danas impresionira maestralnim učinkom, uz slikare Emanuela Vidovića, Tomislava Krizmana, Mirka Račkog, slovenske impresioniste Riharda Jakopiča i Ivana Grohara i osobito, za vrijeme Prvog svjetskog rata prerano preminulu, srpsku slikaricu Nadeždu Petrović, koji su se i sami potvrdili kao obnovitelji likovnog izraza. Njihov zanos, motivacijska, intelektualna i umjetnička zrelost uključivosti i prihvaćanja novog duha i njegovih obrazaca, osigurali su Društvu „Medulić“ status značajnog kulturnog „projekta“ kao iskoraka i ostavštine budućim generacijama.

SIMBOLIČKI DINAMIZAM IVANA MEŠTROVIĆA

Izvan vremenskog konteksta teme i monografije *Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908–1919): umjetnost i politika*, prilog za katalog izložbe proširujem kratkim osvrtom na Meštrovićev rad i djelovanje nakon medulićevskog razdoblja na umjetničkom, pedagoškom i graditeljskom planu koji ga čine središnjom figurom vremena u prvoj polovini 20. stoljeća. „U cjelini gledano Meštrović predstavlja jednu od krupnih figura na povijesnoj pozornici jugosl. naroda u prvoj pol. XX st. koja nije ostala pošteđena ni proturječja toga vremena. Međutim, M. je, nesumnjivo najznačajniji jugosl. kipar u XX st. i jedan od rijetkih naših umjetnika čije je djelo u svoje vrijeme doživjelo svjetska priznanja. [...] Zahvaljujući izvornoj snazi svoje nadarenosti, svojoj sposobnosti oblikovanja plastičke materije i golemoj ustrajnosti s kojom je realizirao gotovo tisuću skulptura, M. ide u red najistaknutijih lik. stvaralaca prve polovine XX st.“⁴³ Izdvajamo *mjesta memorije i znakove u prostoru*: među arhitektonskim spomenicima Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu (1920–1923), Mauzolej obitelji Meštrović u Otavici (1926–1932), *Spomenik neznanom junaku* na Avali u Beogradu (1938), Dom likovnih umjetnika u Zagrebu (1934–1938), a među javnim spomenicima u zemlji i inozemstvu *Zdenac života* u Zagrebu (1905), *Marko Marulić* u Splitu (1925), *Josip Juraj Štrosmajer* u Zagrebu (1926), *Indijanci* u Čikagu (1928), *Grgur Ninski* u Splitu (1929), *Spomenik zahvalnosti Francuskoj* u Beogradu (1930).

43 — Božidar Gagro, „Meštrović, Ivan“, u: *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, ur. Žarko Domljan (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1987), 315–317, 316.

** Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2018-01-9364
Umjetnost i država u Hrvatskoj od prosvjetiteljstva do danas.

DR SONJA DUJMOVIĆ

BOSNA I HERCEGOVINA | 1918. GODINA

МУЗЕЈ
ЈУГОСЛАВИЈЕ

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
I — XII — 1918

IV

U posljednju ratnu, po mnogo čemu značajnu, formativnu 1918. godinu, Bosna i Hercegovina je ušla ne kao neposredno ratno poprište, ali iscrpljena nedostatkom radne snage zbog mobilisanog, stradalog ili invalidnog ljudstva; podjarmljena restriktivnim zakonodavstvom, ekonomski iznurena ratnom privredom, dobrovoljnim i iznuđenim ratnim davanjima (sa sedam ratnih zajmova), sa konstantnom nestašicom hrane, aprovizacijama – restrikcijama brojnih, za život nužnih proizvoda, često prouzrokovanim i beskrupuloznim monopolom ratnih profitera, pa i od prirode pogođena dugotrajnim sušama, sa velikom smrtnošću stanovništva od brojnih epidemija od kojih je najzapamćenija ona od španske groznice. Napor da se održi kakav-takav normalan životni ritam i egzistencija okrnjene porodice podnosile su žene, koje su, nuždom suočene sa odlaskom iz kuće u potrazi za zaradom, postajale osnovna civilna radna snaga, ali i ona u proizvodnim pogonima, kao sastavni dio ratne privrede, namjenske proizvodnje po fabrikama, njivama, te u humanitarnim akcijama i sanitetskoj podršci, tražeći snagu u slanju paketa voljenima na front.

Nagovještaji političkih promjena, osim amnestiranja političkih krivaca tokom 1918. godine,¹ mogli su se uočiti i u sve većem nemiru političara, potaknutim oživljenom političkom akcijom u Monarhiji još sa Majskom deklaracijom Jugoslovenskog kluba 1917. godine u bečkom Carevinskom vijeću. Jugoslovenski klub je tom prilikom istupio sa zahtjevom osnivanja jedne jugoslovenske države pod žezlom habzburške dinastije i time postepeno iznjedrio u *deklaracionom pokretu* raznovrsna politička opredjeljenja i konkretne političke akcije stranaka, klubova i pojedinaca, suštinski u pravcu za jugoslovensko ujedinjenje

1 — Pomilovanje političkih krivaca potaknuto akcijom Jugoslovenskog kluba, a povodom imendana carice Zite, podrazumevalo je oprost ostatka kazne za 29 osoba koje su osuđene radi veleizdaje. – *Glas slobode*, br. 33, 27. aprila / 14. maja 1918, 3; Amnestija političkih osuđenika: car je prilikom svog rođendana pomilovao četrnaesticu političkih krivaca, osuđenih u političkim procesima u Banja Luci i Sarajevu. – *Glas slobode*, br. 65, 21. avgusta / 8. avgusta 1918, 3.

ili protiv njega. Druga, jednako u tom momentu značajna, Krfska deklaracija, donesena 20. jula 1917. godine zajedničkim radom srpske vlade u izbjeglištvu i Jugoslovenskog odbora, formiranog od jugoslovenskih emigrantskih političara sa prostora Monarhije, većinom liberalne orijentacije, uglavnom sa prostora Dalmacije i Slovenije, te tri bosanskohercegovačka Srbina (dr Nikola Stojanović, dr Dušan Vasiljević, dr Milan Srškić), navijestila je da će „Država Srba, Hrvata i Slovenaca, poznatih pod imenom Južnih Slavena ili Jugoslavena, biti slobodna nezavisna Kraljevina sa jedinstvenom teritorijom“, monarhija sa dinastijom Karađorđevića na čelu, ustavom uređena. Između ove dvije deklaracije u narednih godinu i po dana odvijala se politička aktivnost i u Bosni i Hercegovini.

Među najaktivnijima po pitanju Bosne i Hercegovine bio je slovenački političar dr Anton Korošec, na čiju je inicijativu jula 1917. godine upućena Carevinskom vijeću i interpelacija o nezakonitom i neustavnom stanju u Bosni i Hercegovini, sa zahtjevom za ponovnim uspostavljanjem sabora i organizovanjem u Beču i Zagrebu niza susreta sa bosanskohercegovačkim, bivšim saborskim političarima (dr Danilo Dimović, dr Jozo Sunarić, dr Safvet-beg Bašagić). Hrvatski političari ubrzo su izjavom podržali Majsku deklaraciju,² jer je ona djelovala „na hrvatski narod u Bosni i Hercegovini neopisivom magnetskom silom i ulila je cijelom poštenom i zdravom logikom mislećem narodu neizrecivi entuzijazam“,³ ali se s njima nije složio biskup Josip Štadler, koji je zastupao tzv. *hrvatsko rješenje* i dualističku koncepciju Monarhije, ostavljajući mogućnost i za trijalističko uređenje.⁴

Štadlerovi istomišljenici u odbijanju navedenih deklaracija bili su i muslimanski političari Safvet-beg Bašagić, posljednji predsjednik Sabora, i Šerif Arnautović, vođa Ujedinjene muslimanske organizacije; svoju ideju o priključenju autonomne Bosne i Hercegovine Ugarskoj predstavili su u memorandumu upućenom caru Karlu 17. augusta 1917. godine. Glas protivan ovom stavu, a u skladu sa deklaracijama, došao je iz redova mlađih muslimanskih političara pola godine kasnije, februara 1918. godine, izjavom dr Mehmeda Spahe da „muslimanska inteligencija, a većim dijelom i široke narodne mase, uviđaju da im je spas u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca“.⁵ Njegovo opredjeljenje će dijeliti i reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević.⁶

Nekolicina srpskih političara koji nisu bili uhapšeni (dr Milan Jojić, dr Vladimir Andrić i Risto Hadžidamjanović) izrazila je spremnost na saradnju sa dr A. Korošecem prilikom njihovih razgovora u Sarajevu septembra 1917. godine, ali odsutnost većine njihovih prijatelja, zatočenih u kazamatima, nije im davala pravo da stupe ni u kakve političke dogovore.⁷ Njima nasuprot, mitropolit Leticia

2 — Izjava je objavljena u sarajevskom *Hrvatskom dnevniku* 3. septembra 1917, br. 11, 8. septembra, br. 1. Sljedeća izjava, data u istom smislu, „da otkloni svaku sumnju“, objavljena je decembra iste godine. — *Glas slobode*, br. 34, 7. decembar / 24. novembar 1917, 4.

3 — *Glas slobode*, br. 34, Sarajevo, 7. decembar / 24. novembar 1917, 4.

4 — *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, 20. novembar 1917, 1.

5 — Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu KSHS* (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1999), 19.

6 — „Radite što vas je volja. Ja ću odobriti svaki čin, koji će našem narodu donijeti slobodu. Meni je dosta naše vlade i turske i njemačke“, Hamdija Kapidžić, „Austroугarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata“, u: *Bosna i Hercegovina pod austroугarskom upravom* (Članci i rasprave) (Sarajevo: Svjetlost, 1968), 229.

7 — *Grada*, 294–297.

Danilo Dimović
Jozo Sunarić

Safvet-beg Bašagić

je bio odučan: „Ja sam oduvijek bio protivnik ideje da se svi Južni Slaveni, koji se nalaze pod vlašću Habsburške dinastije, ujedine sa Srbijom i Crnom Gorom”.⁸ U svom povjerljivom izvještaju komandujući general i poglavar Bosne i Hercegovine Stjepan Sarkotić zapisao je da je ovaj susret sa Korošcem „bosanskohercegovačkim Srbima legalizirao pristup političkom ujedinjenju i djelovanju”.⁹ Međutim, kako je pomenuto, jedan broj bosanskih srpskih političara je već aktivno radio

8 — Ranko Pejić, „Političari iz Bosne i Hercegovine o ideji ujedinjenja jugoslovenskih naroda tokom Prvog svjetskog rata”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. XXX, br. 2, Beograd, 1997, 53, 59.

9 — Luka Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914–1918* (Tuzla: Univerzal, 1981), 178.

na procesu ujedinjenja jugoslavenskih naroda u jedinstvenu državu u Jugoslovenskom odboru u Londonu. Ostalo je zabilježeno: „Položaj Srba Bosanaca u Jugoslovenskom oboru postajao je kašto i psihološki težak, između dve vatre: s jedne strane privrženost bosanskog Srpstva prema Srbiji do u mučeništvo; s druge strane zahtevi Jugoslovenskog odobra koji su im izgledali umesni iako ih je predsednik srpske vlade odbijao, a koji su opet kašto mogli i da pređu meru koja je njima izgledala prava.“¹⁰ Njihova solidarnost s Odborom „valjda i protiv svojoj želji i uslijed promišljanja – bila bi čak i za federaciju“, mada se za to niko od njih, kao i nijedan od članova Jugoslovenskog odbora, nije izjasnio tokom Krfske konferencije.¹¹ Neslaganje bosanskih Srba sa Nikolom Pašićem, nakon njegovog odbijanja da se bosansko pitanje izdvoji kao posebno međunarodno pitanje, već da se ono posmatra samo u sklopu rješavanja cjelokupnog jugoslovenskog ujedinjenja, nastaviće se u drugom obliku i nakon rata.¹²

Svoje opredjeljenje za stvaranje zajedničke, nezavisne i demokratske države na principima narodnog samoopredjeljenja, načela tada široko popularizovanog, bosanskohercegovački političari su početkom 1918. godine potvrdili i praktičnim koracima ka političkom osamostaljivanju od Monarhije, zajedničkim istupom i potpisom rezolucije u tom smislu u Zagrebu 3. marta 1918. godine,¹³ o čemu obavještavaju i Zemaljsku vladu, koja sa svoje strane zabranom okupljanja političara i najavljenog pokretanja lista sprečava dalje promovisanje ovog zajedništva.¹⁴

To ih nije spriječilo da raniji stav ponove memorandumom upućenom 21. septembra 1918. grofu Istvánu Tisi (István Tisza), ugarskom premijeru, drugoj značajnoj ličnosti koja je tokom rata posjetila Sarajevo, te istaknu potpunu saglasnost narodâ u Bosni i Hercegovini sa ostalim jugoslovenskim narodima, čime su odbili traženo prisajedinjenje Ugarskoj.¹⁵ Sa njima su se u posebnoj izjavi složili i dr Mehmed Spaho i Halidbeg Hrasnica u pogledu „narodnog jedinstva Jugoslovena i tražili riješenje jugoslovenskog pitanja u tome smislu. Istakli su da široke mase muslimana ne misle kao nekoliko begova i da one nikako ne žele priključenje Ugraskoj.“ Iz Zagreba je Jugoslovenska muslimanska omladina podržala ovu izjavu svojih političara.¹⁶

10 — Pero Slijepčević, „Bosna i Hercegovina u Svetskom ratu“, u: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje* (Sarajevo: Izdanje Oblasnog odbora Narodne odbrane u Sarajevu, 1929), 264.

11 — Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine* (Beograd, 1967, 140, 232).

12 — Slijepčević, *Bosna i Hercegovina*, 266; Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 360, 414.

13 — Ovom susretu nisu prisustvovali muslimanski političari iz BiH i još uvijek nije potpuno jasno da li je intencija bila njihovo izolovanje ili je to bio rezultat njihovog političkog opreza. Vjerovatno su u pitanju bile obje varijante.

14 — *Glas slobode*, br. 60, 3. avgust / 21. juli 1918, 3; „G. dr Sunarić, Šola, Grdić, Vj. Jelavić i još neki rade energično na pokretanju lista, koji bi zastupao rezoluciju zagrebačku od 2. marta i izgleda da će se do 1. oktobra ova želja ostvariti. List bi bio organ hrvatsko-srpske koalicije u koju bi ušli i mnogi muslimani (grupe dr Spaho, Korkut, Čemalović), a materijalna sredstava su osigurana. List bi izlazio ćirilicom i latinicom pod redakcijom naročitog odbora.“ – *Glas slobode*, br. 46, 15. juna / 2. jula 1918, 3.

15 — „Mi osjećamo jednako sa svom svojom istokrvnom braćom Hrvatima, Srbima i Slovencima, da smo jedno tijelo, ma gdje oni bili.“ – *Građa o stvaranju Jugoslovenske države* (priredili: dr D. Janković i dr B. Krizman) (Beograd: Institut društvenih nauka, 1964), I, 296.

16 — U izjavi se navodi da u ratno, „neustavno doba“, sa narodom „koji je ogromnoj većini nepismen, nije u dodir niko ni dolazio, pa narodnog mišljenja nije ni mogao

Osim direktnih izjava u jugoslovenskom pravcu, bosanskohercegovački političari su učestvovali i u institucionalnoj izgradnji buduće države. U Zagrebu je 6. oktobra 1918. godine formirano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba i izabran je Plenum po pokrajinama, kao i Središnji odbor Vijeća. Bosna i Hercegovina je u Plenumu bila zastupljena sa 18 mjesta, a u Središnjem odboru sa 6 članova i 2 zamjenika,¹⁷ dok je u predstavnik Narodnog vijeća za BiH u Centralnom odboru NV u Zagrebu bio dr Vladimir Ćorović, u funkciji sekretara. Deklaracijom od 19. oktobra 1918. godine političari su u Zagrebu izjavili da su na osnovu punomoći svih stranaka preuzeli u svoje ruke vođenje narodne politike. Postavljen je zahtjev o ujedinjenju Jugoslovena u zasebnu državu i potrebi zastupanja jugoslovenskog dijela Monarhije na budućoj mirovnoj konferenciji, a na ulicama Sarajeva na iznenađenje policije djevojke su prve na svojim kapicama pronosale natpis *Jugoslavija*.

Ponovno su slijedile izjave podrške politici i radu Narodnog vijeća u Zagrebu muslimanskih¹⁸ i jevrejskih predstavnika, pa i klerikalne pravaške stranke iz Sarajeva.¹⁹ Složenom idejnom spektru, ali i potpori jugoslovenskoj ideji, svoj doprinos su dali i bosanskohercegovački socijaldemokrati.

zastupati. Dočim jugoslovenska muslimanska omladina na usta cjelokupne muslimanske inteligencije, najljepše se zahvaljuje pomenutim svojim odličnicima na toli učinjenoj usluzi...." – *Glas slobode*, br. 75, 25. septembra / 12. septembra 1918, 1; br. 80, 12. oktobar 1918, 2.

17 — Dvojica muslimanskih predstavnika (Halid Hrasnica i Hamid Svrzo) prethodno su dala izjavu o saglasnosti sa rezolucijom od 3. marta 1918. godine. – „Rad Narodnog Vijeća Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918“, *Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, god. III, knj. III, Sarajevo, 1963, 148.

18 — Izjava bosanskih muslimanskih političara uz zagrebačku rezoluciju od marta 1918, 19. oktobra 1918. – *Glas slobode*, br. 83, 20. oktobra 1918, 3.

19 — Izjava Židova Bosne i Hercegovine; Metamorfoza bosanskih frankovaca – *Glas slobode*, br. 84, 26. oktobra 1918, 3.

Ove događaje je na prostoru Bosne i Hercegovine pratio proces formiranja odbora, narodnih vijeća u kotarskim i mjesnim uredima koji su predstavljali nove oblike vlasti, sačinjene od uglednih građana, koji nisu bili izabrani demokratskim putem. Tako je bilo i sa čelnim, Narodnim vijećem za BiH, čije je osnivanje traženo iz Središnjeg odbora NV SHS u Zagrebu, nakon čega je uslijedilo formiranje Glavnog odbora NV za BiH. Isto je bilo i sa Narodnom vladom za BiH koju je, nakon prijedloga GO NV za BiH, imenovalo zagrebačko Narodno vijeće (6 Srba, 4 Hrvata i 1 Musliman). Bosanska vlada, pod predsjedništvom Atanasija Šole, koji je na tu funkciju došao iz travničkog zatvora, počela je sa svojim radom 3. novembra 1918. kao jedini legitimni organ nove vlasti, nakon mirne, ugađene primopredaje vlasti od poglavara Zemaljske vlade generala Sarkotića dva dana prije, kada je NV izdalo oduševljen i poučan proglas narodu: „U ovom najljepšem i najsvečanijem času, kad se stvara velika, jaka i nezavisna Jugoslavija od Vardara do Soče, kad se mrtvi dižu iz grobova, da se poklone slobodnoj otadžbini, kad Bijeli Orao obasjan suncem kruži nad Tvojim glavama, kad se sestrice Srbija, Hrvatska i Slovenija grle i ljube, da se – tako dugo rastavljene – spoje u jednu državu, u ovom času kad svaka žilica našega bića drhće i strepi, veseli se, pjevaj i plači od sreće, tako dugo željene i teško dočekane, ali budi milostiv i velikodušan, oprosti i zaboravi sve nevolje i uvrede, ne daj nikome da nam zlatnu slobodu osramoti i okalja. Čuvaj svačije dobro i imetak, čuvaj ličnu slobodu i sigurnost svakoga sugrađana. – Narode! – Velika odgovornost leži na nama, jer cijeli svijet gleda u Tebe, hoćeš li se pokazati dostojan slobode. – Narode Srba, Hrvata i Slovenaca! Tvoja majka Jugoslavija očekuje od Tebe, da joj osvijetlaš obraz u času, kad se ona sjajna, velika i mila podiže u visinu, kad Te ljubi i blagosivlje, suzna oka, ali ponosita.“²⁰

Članovi vlade su uradili sve da se ne izazovu dublji društveni potresi koji bi mogli dovesti do revolucionisanja mase i da *prevrat* prođe što mirnije. U nekim segmentima je to bilo i začuđujuće, kao na stranicama protokola u kojima se nije ni po čemu mogla uočiti značajna državno-pravna i društvena promjena. Najodlučniji potez u cilju održanja mira, s obzirom na nered koji su se dešavali širom Bosne i Hercegovine, uzrokovane naznakama agrarnih nemira, pojavom zelenog kadra, ali i teškoćama prilikom povlačenja austrougarske vojske nakon sloma Centralnih sila 15. septembra 1918, donio je Glavni odbor NV za BiH 29. oktobra 1918. godine i izdao punomoć dr Milanu Jojkiću, Hamidu Svrzi i Vjekoslavu Jelaviću da se sastanu sa komandantom Druge srpske armije Stepom Stepanovićem kod Višegrada i da od njega traže „da srpska vojska hitno dođe u Sarajevo“, ²¹ što je bio korak ka rješenju „da se proglasi nezavisnost cijele Jugoslavije“. ²² Međutim, u tom momentu jednako važan razlog bila je očigledna nemoć Glavnog odbora i Narodne vlade da i pored uložениh napora i organizovane garde u okviru narodnih vijeća, organizovanih kao jedinstvena

20 — GO NV SHS u BiH Sarajevo, 1. novembra 1918. – Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka plakata i proglaša, br. 68/41.

21 — Kapidžić, „Rad Narodnog Vijeća“, 151. Ovo je obavljeno nakon rješenja donesenog na sjednici GO NV BiH od 3. novembra u kome se kaže da navedeni članovi „idu kao parlamentari do najbliže komande antantne vojske i da zamole, da barem jedan bataljon vojnika dođe u Sarajevo.“ – *Građa*, II, 418, 471.

22 — Zapisnik sa sednice GO NV BiH, Sarajevo, 29. oktobar 1918. – *Građa*, II, 418.

mreža nove vlasti, izađu na kraj sa složenim problemima uvođenja reda i konsolidovanja vlasti, a bez vlastitog autoriteta, naročito bez solidnog i djelotvornog aparata represije – policije, žandarmerije i vojske.²³ Srpska vojska je ušla u Sarajevo 6. novembra 1918. godine, te je tu, kao i u svim drugim mjestima Bosne i Hercegovine, dočekan od naroda svih vjeroispovijesti sa radošću, kao osloboditeljica i kao garant da se neredi neće nastaviti. Većina oficira jugoslovenskog porijekla iz bivše austrougarske vojske, koji su bili iz Zagreba upućeni u BiH da obrazuju vojsku države SHS, vratila se neobavljenog posla. Samo je nekoliko oficira zadržano u Sarajevu, jer im je bio povjeren zadatak da u saradnji sa Komandom srpske vojske organizuju žandarmeriju.²⁴ U Zagrebu je početno negodovanje ubrzo smireno istim pozivom srpskoj vojsci.²⁵

U ime srpske Vrhovne komande i srpske vlade, u Sarajevo su kao izaslanici upućeni dr Milan Pećanac i general Božidar Terzić kako bi razmotrili eventualne mogućnosti direktnog prisajedinjenja Bosne i Hercegovine Srbiji, ali i upoznali se sa raspoloženjem koje u vezi sa tim vlada u Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu.²⁶ Mada je tačka 1. instrukcije generalu Terziću glasila: „Teritorijalno vojničko uređenje pokrajine i postavljanje vojničkih vlasti, potrebnih za bezbjednost i delanja vojske, a u dogovoru i po želji Narodnog vijeća“,²⁷ korespondencija govori da „[od] velikoga opšteg srpskog interesa bilo bi, ako bi se Bosna i Hercegovina

23 — Enes S. Omerović, „Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu“, *Historijska traganja*, 3, Sarajevo, 2009, 183–213.

24 — H. Kapidžić, „Rad Narodnog Vijeća“, 187. – *Grada*, 472.

25 — Nusret Šehić, „Narodno vijeće SHS za BiH i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (nov.-dec. 1918)“, *Prilozi*, god. XVIII, br. 19, Sarajevo, 1982, 175.

26 — Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977, 212–213.

27 — *Grada*, II, 519.

što prije izjasnile za ujedinjenje sa Srbijom, kao što je već učinila Dalmacija. Najbolje bi bilo, ako bi to poteklo od same bosanske vlade, i ako bi ona izdala jedan javan manifest, da se ujedinjuje sa Srbijom.”²⁸ U jednom od odgovora generala Terzića navodi se da „prilike ovdašnje u Bosni i Hercegovini upućuju na veliki takt i obazrivost, te da se ne prenamagli u ovom pogledu, naročito iz obzira prema Hrvatima kojih ima u Narodnoj vladi u Sarajevu”, te „da bilo [bi] politički oportuno da se regent obrati javnosti sa jednom izjavom da će se prilikom rješavanja agrarnog pitanja voditi računa da Muslimani ne budu materijalno oštećeni.” Mada je bosanska vlada izjavila „da je i do sada radila po instrukcijama Srpske vlade, da će i u buduće isto raditi, a ako se želi promjena pravca dosadašnje politike, onda da im se izdadu potrebne instrukcije”,²⁹ ova je akcija direktnog pripajanja Srbiji obustavljena tokom direktnih pregovora na relaciji Beograd–Zagreb.³⁰

Međutim, širom Bosne i Hercegovine došlo je do organizovanja narodnih vijeća koja su, ne samo u ime srpskog naroda u BiH već u ime cjelokupnog stanovništva „bez obzira na vjeru i pleme”, proglašavala ujedinjenje sa Srbijom.

28 — U nastavku pisma Živojina Mišića, načelnika štaba srpske VK upućenog B. Terziću 20/7. XI 1918. kaže se: „U ovome pogledu možete raditi sa potrebnim taktom i diskrecijom. Gledajte, da sa izvesnom delikatnošću govorite jedino sa Šolom o ovome pitanju i da on bude inicijator svega ovoga. Potrebno bi bilo da se ovo ujedinjenje izvrši što pre...” – *Grada*, 622.

29 — *Grada*, 664–665.

30 — Ovaj pokret ujedinjenja sa Srbijom uznemirio je i vladu u Sarajevu, te se predsjednik A. Šola obraća S. Pribićeviću sa molbom da se Središnji odbor Narodnog vijeća SHS odmah sporazumije sa srpskom vladom i da donesu načelno rješenje jer „stvar je veoma žurna, bojati se anarhije”. – *Grada*, 662.

Kasnije će radikalna Srpska riječ optuživati demokrate da su oni krivci što se nije dogodilo direktno prisajedinjenje BiH Srbiji. „... kriv je g. Pribićević i njegovi trabanti u Bosni, koji su silom ugušili glas srpskoga naroda u Bosni za pripojenjem Srbiji...” – *Srpska riječ*, br. 108, 20. septembar 1919.

U tom pokretu je primat imalo Narodno vijeće u Banja Luci, koje se za sve vrijeme svog postojanja ponašalo samostalno u odnosu na Narodno vijeće u Sarajevu, ne sprovodeći njegove naloge.³¹ Centar Bosanske krajine, sa Kočićevskom tradicijom i još pod utiskom minulog rata i tamo održanih sudskih procesa, držao se opoziciono prema Sarajevu i dopuštao smjenjivanje sudija, internacije, hapšenja, premetačine i terorisanje stanovništva, pa Glavni odbor NV za BiH šalje svoje predstavnike u Banja Luku da smire situaciju i formiraju novi odbor. Ipak je banjalučko Narodno vijeće bilo prvo koje je 27. novembra 1918. vojvodi Stepi Stepanoviću uputilo proklamaciju „potpunog sjedinjenja sa Kraljevinom Srbijom pod žezlom Nj. V. Kralja Petra I“, „pokoravajući se neodoljivoj želji Naroda bez razlike vere i imena“.³² Tog i sljedećih dana direktno prisajedinjenje Srbiji dojavila su mnoga bosanskohercegovačka vijeća.³³ Eventualne nedoumice vojvode S. Stepanovića u vezi sa tim da li je potrebno „potpomognuti rad narodnog veća u pogledu sjedinjenja sa Srbijom“, zbog toga da protivnici „ne upotrebe to kao znak invazije“, razrešio je 11. novembra 1918. general Živojin Mišić, načelnik

31 — Ono je u svom sastavu imalo 18 članova, sedmoricu Srba, šestoricu Hrvata i pet muslimana. — Đorđe Mikić, *Političke stranke i izbori u Bosanskoj krajini* (Banja Luka: Institut za istoriju, 1997), 10.

32 — *Grada*, 659.

33 — Istog dana proglasila su ujedinjenje i vijeća u Bihaću, Bos. Dubici, Bos. Krupi, Bos. Novom, Sanskom Mostu, Prijedoru, Zvorniku, Prnjavoru, Tešnju, Klačnicama. Sljedećeg dana, 28. novembra, pridružuju se Bijeljina, Kulen-Vakuf, Ključ, Gačanica, Gacko, Jajce, Maglaj, Teslić, Bos. Šamac, Višegrad, Glamoč, Bos. Petrovac, Bos. Kostajnica; 29. novembra — Krnjeuša, Rudolfstal (sela: Maglajani, Mahovljani, Kobatovci, Krnete, Bokinci, Petroševci), Pojezna (Doboj), Čičeva (Doboj), Krnjeuša; 30. novembra — Srebrenica; 1. decembra — Zavidovići, Puračić, Modriča, Livno; 2. decembra — Vercar-Vakuf (Mrkonjić-grad); 3. decembra — Jablanica, Žitomislić, Vlasenica, Trebinje; 5. decembra — Foča. — Hamdija Kapidžić, „Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918“, *Bosna i Hercegovina*, 277-279.

štaba srpske Vrhovne komande, ovlaštenjem B. Terziću da pristupi regulisanju svih vojnih i ostalih pitanja na teritoriji Bosne i Hercegovine sporazumno sa narodnim vlastima. Stojan Protić takođe 2. decembra 1918. godine javlja Narodnoj vladi u Sarajevu da i pored ovoga pokreta za ujedinjenje „i dalje ostaje upravljanje od strane vlade u Sarajevu.“³⁴

Naputkom Narodnog vijeća SHS, koji je usvojen na sjednici od 25. novembra, donesena je odluka o ujedinjenju Države SHS sa Srbijom i Crnom Gorom, te je prvodecembarskim aktom Bosna i Hercegovina ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Stvaranje Kraljevine predstavljalo je za cjelokupno stanovništvo krupnu prekretnicu. U novim državnim granicama i u novim okolnostima počeo je novi politički život. Aktom od 1. decembra 1918. godine Narodnom vijeću BiH ostavljene su administrativne funkcije koje je imalo da vrši do stvaranja zajedničke vlade, da bi se postepeno potpuno ugasile. Vlada Kraljevine je formirana 20. decembra i u nju su ušla i tri predstavnika iz Bosne i Hercegovine, po jedan iz sva tri dominantna naroda (dr Mehmed Spaho, kao ministar šumarstva i rudarstva, dr Uroš Krulj, ministar narodnog zdravlja, i dr Tugomir Alaupović, ministar vjera).

* * *

Tokom 1918. godine političke elite Bosne i Hercegovine, od vremena Sabora podjeljene, pronalaze ipak zajedničko uporište u želji za ujedinjenjem u zajedničku jugoslovensku državu. Svoj pristanak su dale rezolucijama, izjavama i praktičnim radom u zajedničkim institucijama koje su prethodile prvodecembarskom aktu, kao i pozivom srpskoj vojsci da uđe na teritoriju Bosne i Hercegovine. Dok su srpski političari, ili ratom razdvojeni kao manje-više lojalni saradnici monarhijske vlasti ili zbog toga što su uhapšeni, ili prisutni radom u Jugoslovenskom odboru, ideološki i emotivno bili vezani za srpsku vladu i osnaženi pokretom narodnih vijeća za direktno ujedinjenje sa Srbijom, dotle su hrvatski, muslimanski i jevrejski političari tokom ove presudne godine iskristalisali svoj stav u vezi sa ujedinjenjem postepeno, ali odlučno. Naravno, u sve tri nacionalno-političke skupine bilo je i protivnika ujedinjenja jugoslovenskih naroda u jednu državno-političku cjelinu, što će biti vidljivo nasljeđe u daljem političkom životu, izraženo različitim viđenjima stranaka i vjersko-nacionalnih grupa o vlastitim ulogama, političkom djelovanju, kao i o budućnosti Bosne i Hercegovine u okviru nove države, Kraljevine SHS/Jugoslavije.

ДР АЛЕКСАНДАР ИГЊАТОВИЋ

ВИДОВДАН- СКИ ХРАМ ИВАНА МЕШТРОВИЋА, СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПАРАДОКСИ НАЦИОНА- ЛИЗМА

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
1 — XII — 1918

МУЗЕЈ
ЈУГОСЛАВИЈЕ

Видовдански храм прво је и најпознатије монументално дело хрватског уметника Ивана Мештровића (1883–1962), скулпторско-архитектонска целина коју је чинило више од осамдесет артефаката насталих на прелому прве и друге деценије двадесетог века. Дубоко укотвљено у традицију позног симболизма и сецесије, то дело је изворно препознато не само као изузетан пример средњоевропских уметничких струјања већ и као својеврсна наративна целина у којој је поетички квалитет постао неразлучив од политичког садржаја. То се догодило не само захваљујући чињеници да је Мештровић тематски везао своје дело за тада већ политички веома инструментализовану епску традицију Јужних Словена већ и због тога што су у његовој изради и дисеминацији важну улогу имали моћни покровитељи. Посебан значај у том смислу имала је српска држава и краљевска династија Карађорђевића, који су већ од 1910. године не само откупљивали неке од Мештровићевих видовданских скулптура већ су наредних година спонзорисали уметникову стваралачку и излагачку делатност.¹ Замишљен као значењски и архитектонски оквир две, међусобно повезане целине – Видовданског циклуса и Циклуса Краљевића Марка, тематски везане за традицију Косовског боја, његове последице и његову митологизацију – Видовдански храм требало је да се, након балканских ратова (1912–1913) и Првог светског рата (1914–1918), поносно уздигне на Косову као симбол мартирства и завршетка вишевековних борби за ослобођење и уједињење свих Јужних Словена. Скулптуре које су репрезентовале историјске и митске јунаке и јунакиње: Бановић Страхињу, Милоша Обилића, Срђу Злопоглеђу,

1 — Видети: Aleksandar Ignjatović, „Images of the Nation Foreseen: Ivan Meštrović's Vidovdan Temple and Primordial Yugoslavism”, *Slavic Review* 73, 4 (2014), 828–858; Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941* (Београд: Грађевинска knjiga, 2007), 43–60; Nenad Makuljević, „Ivan Meštrović: Od proroka do protivnika jugoslovenstva”, http://www.yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt00c3.html / Приступљено 20. 7. 2018. године.

Краљевића Марка, робове, удовице и слично, тако су постепено, али неповратно укључене у препознатљиву идеолошку структуру у процесу решавања „националог питања“ Јужних Словена у предвечерје Великог рата. Сагледани изван целовите замисли „храма народних светиња“ – како се лаконски описивало Мештровићево ремек-дело² – као и изван историјског контекста у коме су представљали много више од сведочанстава „прихватањ[а] елементарна сецесије и симболизма“,³ Видовдански фрагменти данас су, међутим, готово сасвим изгубили изворно значење.

Некадашње најубојитије оружје Краљевине Србије у борбама за ослобођење и уједињење Јужних Словена и главни симболички инструмент у процесу стварања Југославије постао је тако својеврсан реликт југословенске уметности и помало занемарено сведочанство новије српске историје. Међутим, зјапећа празнина око овог споменика присутна не само у Србији већ и у другим срединама бивше Југославије,⁴ не говори само о неспремности да се о њему критички суди, већ представља симптом једног обухватнијег феномена. Тај хијатус не открива само савремени отклон од критичког промишљања стварања Југославије и српског искуства у заједничкој држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929), односно Краљевини Југославији (1929–1941) – већ и проблематичност основа на којима је почивао суверенитет њених народа.

Почев од првих самосталних изложби у Бечу и Загребу 1910. године, где је уметник изложио највећи број монументалних скулптура – којима ће се од 1912. године придружити велика, пет метара дуга дрвена архитектонска макета самог Храма – Мештровићево монументално синтетичко дело постало је неразлучиво за питање „југословенског народа“ и нужности стварања његовог једино прихватљивог политичког хабитуса – националне државе. Кроз различите интерпретације које су долазиле подједнако са једне и друге стране аустро-угарско-српске границе, Косовски храм персонификовао је јединствен и целовит југословенски народ, чији је идентитет надилазио етничке, језичке, конфесионалне и историјске поделе између заједница које су се путем различитих критеријума у деветнаестом веку почеле поистовећивати са модерним политичко-етничким идентитетима Срба, Хрвата и Словенаца. У време ступања Видовданског храма у јавни простор, ове националне групе раздвајале су политичке границе две империје –

2 — Милан Шевић, „Косовске песме у камену. Вајарски радови Ивана Мештровића“, *Летопис Матице српске* 86, 265 (1910), 88.

3 — <http://www.narodnimuzej.rs/novi-vek/zbirka-jugoslovenske-skulpture/> Приступљено 20. 7. 2018. године.

4 — У том погледу су карактеристични примери апологије Мештровићевог политичког деловања, отклона од доминантног, идеолошког садржаја и читања његових раних скулпторских и архитектонских дела пре свега у уметничком и естетичком контексту: Vinko Srhoj, „Ivan Meštrović i politika kao prostor ahistorijskog idealizma“, *Ars Adriatica* 4 (2014), 369–384; Barbara Vujanović, „Derivacija klasičnih modela u modernoj umjetnosti: primjeri monumentalizma u spomeničkoj plastici Ivana Meštrovića“, *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu* 21 (2015), 153–170; Irena Kraševac, *Ivan Meštrović i secesija: Beč–München–Prag, 1900–1910* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2002). Пример темељног тумачења Мештровићеве ране делатности у сопственом историјском контексту представља: Norka Machiedo Mladinić, „Političko opredjeljenje i umjetnički rad mladog Meštrovića“, *Časopis za suvremenu povijest* 1 (2009), 143–170.

Аустро-Угарске и Османске, и две независне националне државе – Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе. Идеја о југословенској заједници која би надлазила партикуларне националне идентитете – али би се развијала симултано и у сложеној симбиози са њима – имала је, разуме се, своју дугу предисторију.⁵ Међутим, идеја о југословенској нацији постала је посебно актуелна – и политички веома оперативна – тек почетком двадесетог века, нарочито након анексије Босне и Херцеговине 1908. године и балканских ратова, када је све већи број очију био уперен у Србију као „југословенски Пијемонт“ који ће повести коначну борбу за ослобођење и уједињење свих Јужних Словена.⁶

У том процесу, Видовдански храм задобио је изузетно важну, инструменталну улогу. Наиме, познато је да је савез српских елита био финансијски и идеолошки стожер овог замашног уметничког подухвата. Тада су на десетине гломазних скулптура, гипсаних одливака, као и дрвена макета самог храма, преношени с једног на други крај Европе попут каквих реликвија.⁷ Видовдански фрагменти постали су саставни део препознатљиве идеолошке агенде о југословенском народу и нужности његовог не само културног већ и политичког јединства, коју су подржавале подједнако – и свака из сопствених разлога – елите Срба, Хрвата и Словенаца, како у Србији и Аустрији, тако и Босни и Угарској. Сам Мештровић пак постао је апологета „народног јединства“ (како се идеологија југословенства најчешће називала), а његов више симболички него политички ангажман у Југословенском одбору (1915–1918) имао је знатног утицаја на рецепцију јужнословенског питања.⁸

У годинама ратног вихора његов је храм словио за својеврсни национални мартиријум посвећен свим Јужним Словенима палим за слободу и поновно уједињење.⁹ У често цитираном чланку о идеји Косовског храма (1915), Мештровић је прецизно опцртао обриси значења свог политички вишеструко ангажованог подухвата:

Темељи Храма су бескрајне праведне жртве наше расе, стубови су му сви они који трпе и подносе, литаније у њему пјевање људских мука, тамјан му је љубав, света вода сузе понижених и жељних правде. Торањ храма су очишћене душе, које га с небом спајају [...] ¹⁰.

Својеврсну идеолошку реинтерпретацију ових Мештровићевих поетичких конструкција југословенске нације дао је Анте Тресић-Павичић (1867–1949), далматински књижевник и политичар: „Тај храм је у сваком дијелу

5 — Милорад Екмечић, *Стварање Југославије I–II* (Београд, Просвета: 1989).

6 — Видети: Dennison Rusinow, „The Yugoslav Idea Before Yugoslavia“, in Dejan Djokić, ed., *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992* (London: Hurst and Company, 2003), 11–26; Arnold Suppan, „Yugoslavism versus Serbian, Croatian, and Slovene Nationalism“, in Norman M. Naimark and Holly Case, eds., *Yugoslavia and its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 116–139; Ivo Banac, *National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1988), 21–140.

7 — Elizabeth Clegg, „Meštrović, England and the Great War“, *Burlington Magazine* 144, 1197 (2002): 740–51; Duško Kečkemet, *Život Ivana Meštrovića, 1883–1932* (Zagreb, 2009), 345–347.

8 — Видети: Norka Machiedo Mladinić, „Prilog proučavanju djelovanja Ivana Meštrovića u Jugoslavenskom odboru“, *Časopis za suvremenu povijest* 39, 1 (2007), 133–155.

9 — Aleksandar Ignjatović, „Images of the Nation Foreseen“.

10 — Ivan Meštrović, „Ideja 'Kosovskog Hrama'“, *Jadran* 1, 3 (1915), 2; Milan Ćurčin, „O poreklu i detinjstvu Ivana Meštrovića“, *Meštrović* (Zagreb: Nova Evropa, 1933), 13.

имао да буде симболичан. Темели су имали да приказују небројене жртве Срба и Хрвата, погинуле у пет векова пуних битака [...]; силни стубови су имали да симболизују главне јунаке и државнике, на којима почива наша отаџбина, све патнике за слободу.”¹¹ За Мештровића су сви југословенски мученици, од Косова наовамо, и „читава југословенска нација” представљали апостоле „религије крајњег пожртвовања”.¹² Тако је ово скуплаторско-архитектонско дело послужило као објекат слављења југословенског национализма као секуларне религије, у којој је, како то истиче Ентони Д. Смит, „сам народ постао објекат нове религије”.¹³

Захваљујући инструменталности идеологије југословенства која је, као што је познато, могла да послужи као својеврсна маска за испуњење различитих политичких циљева пре свега српских и хрватских политичких елита,¹⁴ Мештровићев храм подржавали су многи. Био је то, како је истакао Роберт Ситон-Вотсон (Robert Seton-Watson, 1879–1951), „тријумф југословенске идеје” исказан језиком скулптуре и архитектуре кроз уметничку целину „нове Валхале слободне и уједињене нације”.¹⁵ Одиста, Мештровићева масивна поставка требало је да сведочи, како се говорило, о успаваном и тек пробуђеном, виталном југословенском народу који се буди након векова насилног мука. Онирички занос предводили су, наизглед парадоксално, српски националисти, искоришћавајући емотивни набој око новоустоличене видовданске традиције за коначно остварење Гараганиновог „Начертанија” под маском југословенске мисије. Стога је потискивање националног мита о српском Косову и његовом освећењу, које је доживело врхунац на прелому векова,¹⁶ надомештено наративом о југословенском Косову и цару Лазару као првосвештенику нове, секуларне „религије крајњег пожртвовања”. У исто време, и неки хрватски и словеначки националисти приклонили су се идеологији југословенства из сопствених, прагматичних разлога. Ипак, југословенске идеалисте и оне који су у идеји народног јединства видели корисно оруђе за испуњење партикуларних националих циљева везивао је заједнички интерес и заједнички отклон од конзервативних кругова који су, из различитих разлога и са различитих страна политичког спектра, оштро критиковали Мештровићев уметнички подухват.¹⁷

11 — Наведено према: Duško Kečkemet, *Ivan Meštrović* (Beograd: Nolit, 1983), 11.

12 — Ivan Meštrović, „Zamisao Kosovskog Hrama”, *Nova Evropa* 1, 13 (1920): 504.

13 — Anthony D. Smith, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 42.

14 — Rusinow, „The Yugoslav Idea Before Yugoslavia”, 20–21; Kosta St. Pavlowitch, „The First World War and the Unification of Yugoslavia”, in Dejan Djokić, ed., *Yugoslavlism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992* (London: Hurst and Company, 2003), 27–41.

15 — R. W. Seton-Watson, „Meštrović and the Yugoslav Idea”, in Milan Ćurčin, ed., *Ivan Meštrović. A Monograph* (London, 1919), 59, 58.

16 — Видети: Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu polju: Istorija kosovskog mita* (Beograd: XX vek, 2016), 220–237. О косовском боју као теми српске уметности у контексту прославе његове 500-годишњице видети: Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: Систем европске и српске визуелне културе у служби нације* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006).

17 — Видети: Ignjatović, „Images of the Nation Foreseen”, Banac, *National Question in Yugoslavia*, 206–207; Andrew Wachtel, „Ivan Meštrović, Ivo Andrić, and the Synthetic Yugoslav Culture of the Interwar Period”, in Dejan Djokić, ed., *Yugoslavlism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992* (London: Hurst and Company, 2003), 238–251.

фотографија изложбе Ивана Мештровића у Victoria and Albert музеју, Лондон 1915.
Из фотоотеке Ателијера Мештровић у Загребу
Инв. бр. FAM-1519

Југославизација косовског мита, као процес који је био на врхунцу управо у деценији пред избијање Првог светског рата,¹⁸ била је идеолошки контекст у коме је Мештровићев Видовдански храм постао симболички инструмент не само у визуелизацији идеје о јединственом југословенском народу, већ и у процесу стварања прве југословенске државе, утемељен на националистичкој доктрини о нужности поклапања етничких и политичких граница. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца формирана је 1. децембра 1918. године, остваривши у највећој мери поменути идеал конгруенције граница, али истовремено отварајући проблем суверенитета здружених етничких група у јединствено национално тело над етнички, историјски и културно веома комплексном територијом. Управо је чињеница да је прво-децембарским чином дошло до уједињења не само Јужних Словена већ и етничког заокруживања Срба, Хрвата и Словенаца понаособ, представљала основу амбивалентности замисли „народног јединства“, које је у исти мах остварило политичке циљеве националистичких елита и постало главна препрека у политичком развоју појединачних националних идеологија. Међутим, исход преговора о међународном статусу нове државе на мировној конференцији у Версају 1919. године зависио је управо од аргументације о „народном јединству“ Срба, Хрвата и Словенаца. Радило се о нужности остваривања њиховог здруженог природног права, наспрам кога је стајало историјско право партикуларних јужнословенских нација – а не само Аустрије и Мађарске – од којих су неке биле на страни победника, а друге на страни поражених у рату. Из тих разлога је неколико широко признатих научника из различитих дисциплина – пре свих географ и антрополог Јован Цвијић (1865–1927), те филолог Александар Белић (1876–1960) – било укључено у версајски преговарачки процес, као супсидијарни али кључни део делегације српске владе и представника Јужних Словена из некадашње Аустро-Угарске. Њихов рад био је, заправо, коначно исходиште много ширег дискурса о југословенској нацији, чија је последња фаза доживела врхунац у деценији пред Први светски рат. Цвијићева монографија *La péninsule balkanique*, стратешки објављена у Паризу 1918. године, сажимала је овај интелектуални подухват у један наратив, доказујући да Срби, Хрвати и Словенци представљају јединствену етничку целину.¹⁹

Версајски мировни споразум потписан је на Видовдан 1919. године, у исто време када је Мештровићев Видовдански храм био изложен на великој *Exposition des artistes yougoslaves* у Паризу, одржаној под покровитељством нове, тада још непризнате државе. Заједно са бројним делима више од шездесет уметника, Мештровићев циклуси подупирали су исте оне идеје које су, недалеко одатле, заступали чланови јужнословенске делегације у Версају.²⁰ Тако је Видовдански или Косовски храм канонизован

18 — Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu polju*, 243–283.

19 — Andrej Mitrović, „The Yugoslav Question, the First World War and the Peace Conference, 1914–1920“, *Yugoslavism*, 42–56; Ivo J. Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontier-Making* (New Haven: Yale University Press, 1963), 93–96, 122–28.

20 — Видети апел за признање нове државе који су потписали Мештровић и други уметници: „Apel jugoslavenskih umjetnika“, *Novo doba* 2, 68 (1919), 1; Ivo Politeo, „Jugoslavenska umjetnička izložba u Parizu“, *Jugoslavenska njiva* 3, no. 18 (1919), 289–290.

као својеврсно национално светилиште, и дословно постао инструмент испуњења политичких циљева и српске владе и различитих представника Јужних Словена из бивше Хабзбуршке монархије. Онај идеолошки садржај и политички потенцијал Мештровићевог дела, које је још 1910. године приметио један од највећих европских историчара уметности, аустријски професор Јозеф Штриговски (Josef Strzygowski, 1862–1941), забринуто приметивши: „Тешко нама ако Мештровића схвате његови сународници, и ако се у знаку његове уметности уједине!”,²¹ постао је део политичке стварности нове Европе.

Међутим, препознатљиви симболизам Видовданског храма истовремено пружа и одговор на питање о природи националне државе која је добила међународно признање тог 28. јуна 1919. године. За разлику од покровитеља идеје о југословенском уједињењу старије генерације – на пример, Јосипа Јураја Штросмајера (Strossmayer, 1815–1905) или Фрање Рачког (1828–1894), који су се залагали за конфесионални унитаризам нације кроз прихватање било католичке или православне вере – дискурс југословенства развијен око Видовданског храма подразумевао је окретање старом, прешизматском јединству и успостављање „религије крајњег пожртвовања” као заједничке за све Јужне Словене. Заправо, мештровићевска варијанта југословенства, која је кореспондирала са идејама народног јединства (доцније познатог и под називом „интегрално југословенство”), искључивала је не само не Словене већ и нехришћане из пројекта стварања југословенске нације. И док се проблем југословенских муслимана тада сагледавао из перспективе њиховог изворног „словенског” идентитета, који је могао да трансцендира религијску разлику, случај већинског становништва Косова и Метохије – области на којој је Видовдански храм требало да угледа светлост дана – као и мањинских националних група у другим областима државе, био је сасвим симптоматичан. На том се примеру, заправо, сагледава чињеница да је стварање Југославије као националне државе почивало на симултаној примени међусобно искључујућих принципа националног суверенитета, потврђујући оно што је Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson) назвао филозофско сиромаштво национализма.²²

Познато је да су територијалне аспирације Краљевине Србије биле окренуте ка различитим правцима: ка Македонији и Косову, као и ка неким другим областима (укључујући северну Албанију) које су до 1912. године биле у саставу Османске империје; ка Босни и Херцеговини и Санџаку, територијама које су се након Берлинског конгреса 1878. године налазиле под протекторатом Хабзбуршке монархије, као и ка другим областима, као што су Срем, делови Бачке и Баната, Славоније, Хрватске и Далмације, које су биле у саставу Аустрије или Мађарске. Различити су били критеријуми путем којих су се аргументовали захтеви за овим територијама. Док се у једном случају посезало за аргументом „историјског права”, у другом су пак важили аисторијски критеријуми „права на самоопредељење” базираног на

21 — Navedeno prema: Kosta Strajnić, *Ivan Meštrović* (Beograd: Čelap i Popovac, 1919), 16–17.

22 — Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma* (Zagreb: Školska knjiga, 1990), 16.

„природном праву“, које је укључивало факторе етничке припадности као што су језик, вернакуларна култура и слично.²³ Главни темељ прве Југославије био је постављен управо на таквом, нестабилном тлу истовремене и селективне примене различитих принципа националног суверенитета, а Видовдански храм симболички је сажимао овај амбивалентан дискурс – с једне стране утврђујући природно право Југословена као темељ народног јединства, а с друге њихово здружено историјско право које је у основи било његова супротност. Реторика Косовског храма у којој је, рецимо, бој на Косову пољу повезиван не само са догађајем из 1389. године већ и са историјом народних владара Карантаније (VII–VIII в.), борбама Људевита Посавског (ц. 810–823) или битком на Петровој гори (1097) у којој је средњовековна Хрватска изгубила самосталност,²⁴ заправо је отварала процеп између наизглед пораженог, ретроградног историјског права и права на самоопредељење које је, на основу програмског нацрта (тзв. четрнаест тачака) Вудроа Вилсона (Woodrow Wilson, 1856–1924) из јануара 1918. године, постало делатни принцип рекомпозиције Средње и Источне Европе на мировним преговорима у Версају. Било је то неуралгично питање подједнако релевантно за историографију и правну теорију.²⁵ Ова амбивалентност била је присутна и у академском и политичком дискурсу тог времена,²⁶ а имала је важну улогу у истицању једних и дискредитацији других захтева за истим територијама.²⁷

Садејство поетичке поруке Видовданског храма и политичке аргументације за стварање Југославије – симболички и дословно остварено истовременим одржавањем париске изложбе и версајских преговора на пролеће 1919. године – указује на двоструки концептуални конфликт који је обележио дискурс стварања Југославије, а који је настао из преклапања различитих и контрадикторних критеријума суверенитета и власти над одређеном територијом. Косово и Метохија су, на пример, после балканских ратова као области специфичног историјског статуса и комплексне етничке структуре након иницијалног припајања Србији и Црној Гори на основу „историјског права“, 1918. године прикључене југословенској држави. То се догодило независно од тога што је већинско становништво било етнички

23 — Видети излагање Holma Zundhauzena на научној конференцији у Берлину 4. јула 2014. године под насловом *Das Attentat von Sarajevo, Serbien und der 'Geist von 1914'* (Сарајевски атентат, Србија и 'дух 1914'). Транскрипт оригиналног текста и превод на српски објављени су на: <http://pescanik.net/sarajevski-atentat-srbija-i-duh-1914/> Приступљено 20. 7. 2018. године. Видети и: Banac, *National Question in Yugoslavia*, 165–166.

24 — Meštrović, „Ideja 'Kosovskog Hrama'“, 1. Видети: Ignjatović, *Jugoslovenstvo*, 50.

25 — О историјском праву у визури легитимисања територијалне аквизиције видети: Tamar Meisels, „Historical Rights' to Land“, *Territorial Rights* (Dordrecht: Springer, 2005), 25–43. О концепту „националне територије“ у култури национализма видети: A. D. Smith, *Chosen Peoples*, 131–165.

26 — О контроверзном питању „историјског права“ у идеологији национализма видети: Chaim Gans, „Historical Rights and Homelands“, *The Limits of Nationalism*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 97–123; George W. White, *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2000), 36–37.

27 — За средњоевропски контекст видети: Walter Pohl, „National Origin Narratives in the Austro-Hungarian Monarchy“, Patrick J. Geary & Gábor Klaniczay (eds.), *Manufacturing Middle Ages: Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe* (Leiden: Brill, 2013), 13–50.

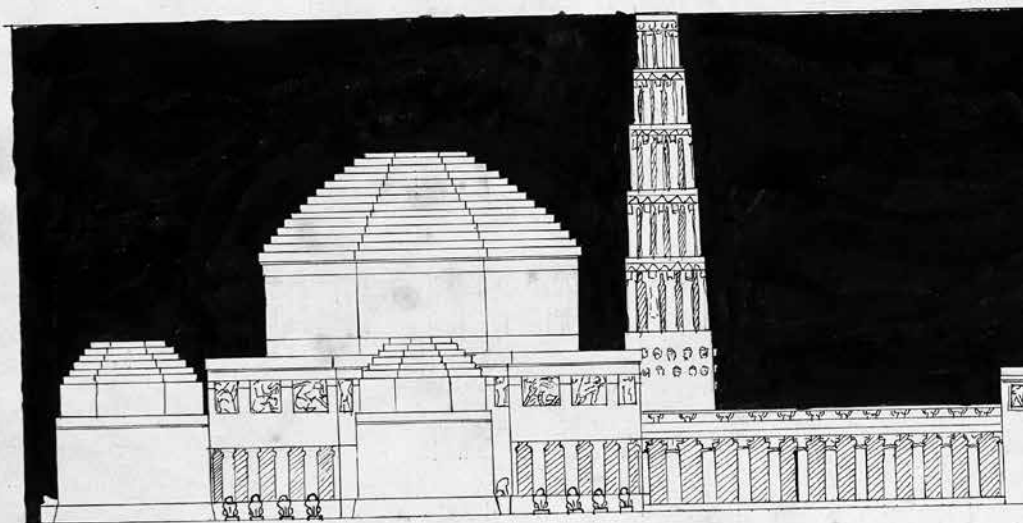

албанско, те упркос захтевима локалних Албанаца предочених на мировној конференцији у Версају.²⁸ Пример сведочи не само о дубоком процепу који је постојао у политичко-правној пракси тог времена већ и о ономе што је представљало основу прве Југославије.

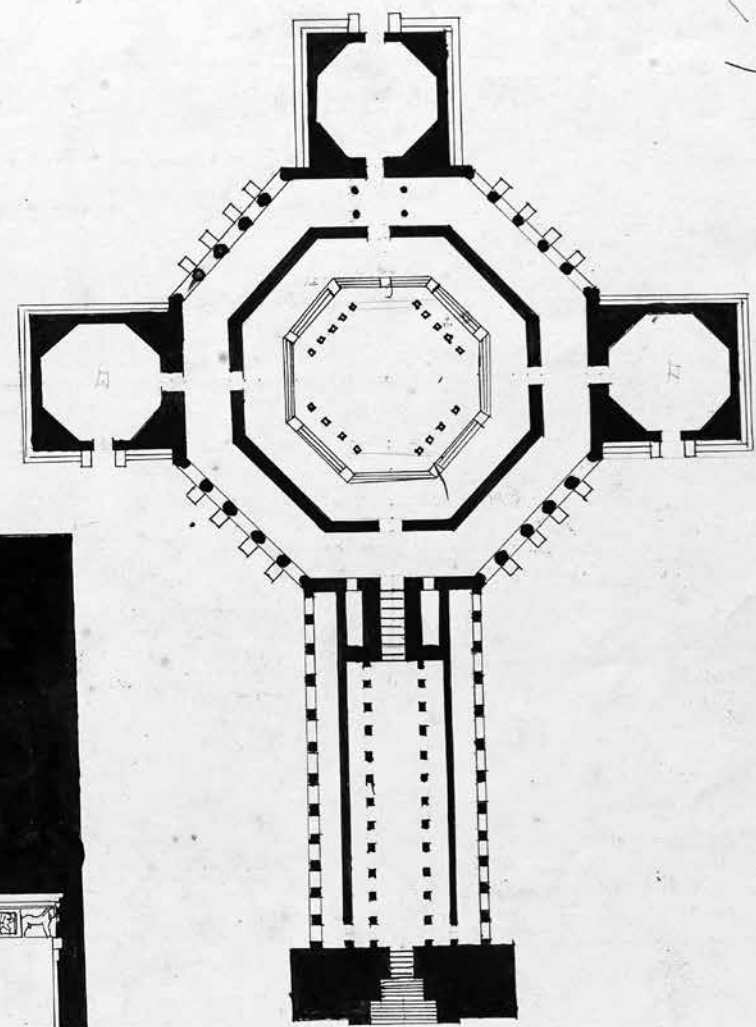
Видовдански храм требало је да буде средишње место слављења југословенства као нове секуларне религије, док је српски националистички мит о „небеском царству” супституисан митом о Косову као апотеози не српског него југословенског „троименог народа”. Храм је послужио да, макар привремено и у одређену сврху, уклони идентитетске „племенске” разлике између Срба, Хрвата и Словенаца и да историјско Косово трансформише у метафору југословенског народног јединства. Сам Мештровић објашњавао је да његов „Храм не може бити посвећен ниједној конфесији или појединој секти, већ свима њима заједно”; он је требало да буде „Храм јединства” у коме ће се славити „братска љубав, правда и просвета”, као есенције југословенске нације.²⁹ У визури Видовданског храма, Косовски бој и његова савремена „освета” постали су обећање онога што је, у разједињености свакодневице, могло да послужи као кохезиона сила свих оних који су имали

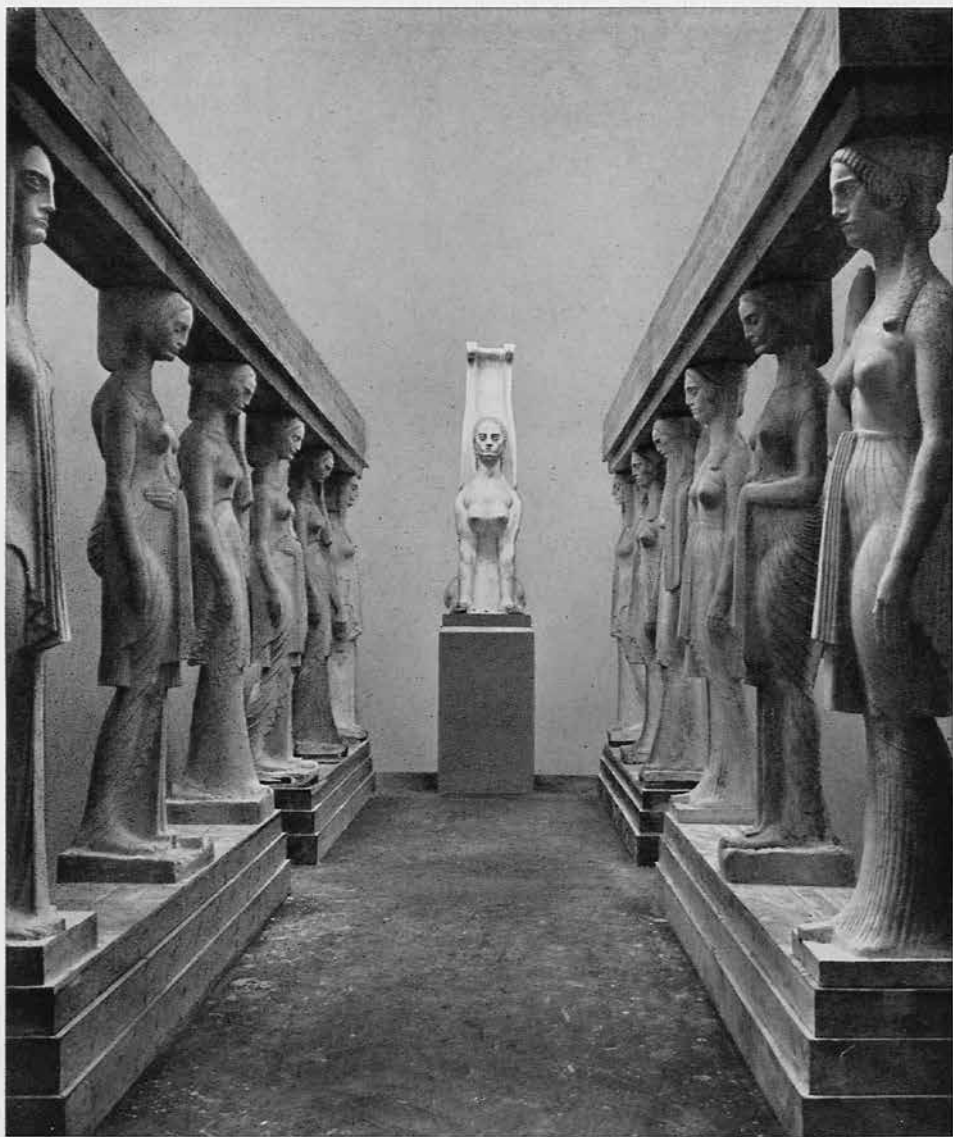
28 — Видети: David L. Phillips, „Culture and History”, *Liberating Kosovo: Coercive Diplomacy and U.S. Intervention* (Cambridge, Mass: The MIT Press, 2012), 5; Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History* (London MacMillan, 2002), 273.

29 — Milan Ćurčin, „О poreklu i detinjstvu Ivana Meštrovića”, 13–14.

фотографија цртежа бочне фасаде и тлоцрта Видовданског храма, 1908-12, туш на папиру.
Из фонда Галерије Мештровић у Сплиту, фото: Валентино Биљић Причић (FGM-4832)
Инв. бр. GMS 597

Serbische Ausstellung
in Rom 1911

IVAN MEŠTROVIĆ
KARYATIDEN. FRAGMENTE
VOM TEMPEL VON KOSOVO

привилегију да у годинама пред стварање Југославије понесу име Јужних Словена. Имагинарна косовска „народна душа“, о којој су писали Мештровић и његови апологети, тада је могла да трансцендира етничке и конфесионалне границе, али не и границе онога што се у јавном и научном дискурсу времена називало граница расе.³⁰ „Народној души“ није пристајало да у себе укључи највећи део житеља стварног Косова, који су у доминантној перцепцији идентификовани, између осталог, са потомцима или послушницима некадашњих народних непријатеља.

Када је национални циљ био испуњен, и када је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца постала међународно призната национална држава, на Видовдански храм одмах се заборавило. За разлику од имагинарног видовданског Косова, реални простор ове области трансформисан је у поприште националне акције, простор ванредног стања, на коме нико није ни помишљао да подиже некакав бизаран, мегаломански пројекат.³¹ Онога тренутка када је версајска политичка творевина угледала светлост дана, Косовски храм и читава националистичка помпа око њега гурнути су у запећак из кога се до данас нису помакли. Они су изнова уступили место „правим“ споменицима националних традиција Срба, Хрвата и Словенаца које су – упркос декларативној, реторичкој фасади југословенства чији је градивни и репрезентативни део био Мештровићев пројекат за Споменик незнаном јунаку на Авали (1934–1938) – трајно обележили политички и друштвени живот прве државе Јужних Словена, обележен међуетничким борбама и сукобима, политичким конфликтима и нестабилношћу.³²

Након Другог светског рата, у потпуно новим идеолошким и политичким околностима социјалистичке федеративне Југославије, националистичка реторика Видовданског храма о народном јединству била је супституисана смештањем Мештровићевог дела у наизглед безбедни простор естетичког искуства и искључиво уметничких вредности. Видовданске каријатиде, на пример, уграђене су као лажне архитектонске потпоре у хол Народног музеја у Београду, у чији су атријум смештене и неке од најгласовитијих скулптура Видовданског циклуса и Циклуса Краљевића Марка. Био је то саставни део дискурзивне трансформације некадашњих звучних политичких инструмената у неме уметничке артефакте. Истина, новостечена позиција старих Мештровићевих скулптура речито је говорила о идеолошком контексту нове југословенске државе, у којој је насупрот традицији интегралног југословенства и миту о јединственој нацији стајала идеја о инхерентној разлици али заједничком интересу југословенских народа, реторички уобличена кроз синтагму „братства и јединства“.

30 — Александар Игњатовић, Југословенски идентитет у архитектури између 1904. и 1941. године. Рукопис докторске дисертације (Београд: Универзитет у Београду, 2005), 65–103.

31 — О Косову у саставу Краљевине СХС / Југославије видети: Mrika Limani, „Kosovo u Jugoslaviji: Protiv kolonijalnog statusa“, Latinka Perović et al. (ur.), *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Београд: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017), 251–262; Владан Јовановић, Вардарска бановина, 1929–1941 (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011).

32 — Aleksandar Ignjatović, „From Constructed Memory to Imagined National Tradition: Tomb of the Unknown Yugoslav Hero (1934–1938)“, *Slavonic and East European Review* 88, (2010), 624–651.

Данас, у постјугословенском времену, у новој поставци недавно отвореног Народног музеја у Београду Видовдански храм представљен је кроз неколико насумице распоређених, погрешно описаних или потпуно неозначених скулптура.³³ Делови велике архитектонско-скулпторске целине, коју је сам уметник својевремено излагао под називом „Фрагменти“, у новој су музејској поставци постали тек фрагментирани артефакти Збирке југословенске скулптуре, део „мозаика стилова“ који, како се истиче, карактерише инхерентна разлика у односу на „модернистичка промишљања широм европског континента“.³⁴ Чињеници да Мештровићево велико дело данас опстоји као двоструко деисторизовано још више доприноси чињеница што се велика дрвена макета самог Видовданског храма, коју је уметник придружио скулптурама да заједно чине нераскидиву излагачку целину, већ деценијама налази потпуно изолована у Народном музеју у Крушевцу. Из такве поетичко-политичке перспективе чини се да одговор на питање о данашњој деконтекстуализацији Видовданског храма, која је само наизглед последица инертног континуитета са претходним временом, лежи не само у вредновању уметничких домета и тематских специфичности уметности југословенског *fin-de-siècle*,³⁵ већ пре свега у ширем друштвеном суочавању са историјским искуством стварања Југославије и њеног кратког, али бурног политичког живота.

33 — Аутор је посетио Народни музеј две недеље након отварања нове поставке, која је церемонијално инаугурисана 28. јуна 2018. године.

34 — Из пратећег објашњења у сталној поставци Збирке југословенске уметности Народног музеја у Београду.

35 — Исто.

PRISTUP SAMO P(R)OZVANIMA

MAJA KARIĆ, PETRA BRAUN,
ANA FILER, IVAN KUKIĆ

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
1 — XII — 1918

VI

ZNAO SAM DA SU NAŠE 'DEMOKRATSKE GOSPOĐE' KOJE SU SEBE, SVOM VLASTITOM GRAĐANSKOM STILU UŠPRKOS, PROZVALE NA PLAKATU 'ŽENAMA' I TO JOŠ 'JUGOSLAVENSKIM', PRIREDILE VEČERAS U SVIMA PROSTORIJAMA KOLA I SOKOLA SVEČANU ČAJANKU U POČAST SRBIJANSKIH OFISIRA, I TAKO SU ME IZ MRAKA PRIVUKLI RASVIJETLJENI PROZORI OVE RODOLJUBIVE ŽENSKJE, DA NE KAŽEM GOSPOJINSKE ČAJANKE, I TAKO SAM SE NAŠAO U PIJANOM BUNILU, POMALO JOŠ UVIJEK DUHOM ODSUTAN I ŽALOSTAN.

— Miroslav Krleža, *Pijana noć*, *Republika*, br. 10–11, 1952.

Dana 13. studenog godine 1918. u Zagrebu, priredilo je Demokratsko udruženje jugoslavenskih žena u dvorani *Sokola*, zgradi *Kola*, čajanku za koju je poziv oglašen u zagrebačkom tisku. Tada je dvadesetpetogodišnji Miroslav Krleža¹ izazvao incident verbalno napavši potpukovnika Slavka Kvaternika, koji je od austrougarskog oficira u to vrijeme postao zamjenik Mate Drinkovića, povjerenika Narodnog vijeća za narodnu obranu. Čajanka je bila organizirana u počast „srpskih oficira, koji su stigli u Zagreb iz zarobljeničkih logora bivše Austro-Ugarske”,² a završila je sljedeći dan, 14. studenog, dočekom bataljuna srbijanske vojske iz Rume i njihovim ispraćajem za Rijeku.³

1 — Hrvatski književnik Miroslav Krleža (1893–1981) i sam je sudjelovao u Prvom svjetskom ratu. U prosincu 1915. unovačen je u školu za pričuvne časnike, a srpanj i kolovoz 1916. provodi na ratištu u Galiciji. Do svibnja 1917. u pomoćnim je postrojbama u Požegi. Zbog slaba zdravlja oslobođen je službe i radi u prevoditeljskom odjelu zagrebačkoga zapovjedništva, te u Uredu za pomoć ratnoj siročadi. Objavljuje u zagrebačkom tisku anonimne analize stanja na bojištima i reportaže o gradskoj bijedi, te piše sedam drama. Godine 1917. u vlastitoj nakladi tiska prvu knjigu, lirsku poemu *Pan*. Iste godine tiska *Tri simfonije*. Godine 1918, kada se dogodio incident na novembarskoj čajanci, objavljuje zbirke *Pjesme I* i *Pjesme II*, te ekspresionističke drame „Hrvatska rapsodija”, „Kraljevo” i „Cristoval Colon”, skupljene u knjizi *Hrvatska rapsodija*. S Augustom Cesarcem u siječnju 1919. pokreće prvi književni list hrvatske i jugoslavenske komunističke ljevice *Plamen*. Vidi: Brlek, T., Krleža, Miroslav, *Hrvatski biografski leksikon*, LZMK [dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6990>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

2 — „Čajanka u počast srpskih časnika”, u: *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 244, 13. 11. 1918, 3. 3 — Rijeka se od listopada 1918. do siječnja 1924. nalazila u razdoblju političkog kaosa i nestabilnosti, tijekom kojeg se u njoj izmijenilo 18 vlada. Nakon pedeset godina ugarske uprave, posljednjih dana listopada 1918. dolazi do uspostavljanja vlasti Narodnoga vijeća iz Zagreba, čiju vlast nisu priznavali riječki Talijani. Talijanska vojska ulazi u Rijeku 4. studenog, a 15. studenog iz Rume, preko Zagreba, dolazi odred srbijanske vojske – upravo onaj koji je dan prije dočekan u Zagrebu. Talijanska vojska 17. studenog okupira Rijeku, odmah su prekinute telefonske veze sa Zagrebom, te se odred srbijanske vojske istog dana ujutro povlači u Kraljevicu. Rimskim ugovorima 1924. Rijeka je anektirana Italiji. Vidi: Patafta, D., „Privremene vlade u Rijeci (listopad 1918 – siječanj 1924)”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 38, br. 1, 2006, 197–222.

Razglednica „Zgrada Kola i Sokola, Zagreb“, putovala 1917. (RG-1MAZ-1)
 Gradnja Doma Hrvatskog sokola i Kola započeta je 1883. kada nastaje njen centralni dio, dograđivana je u nekoliko navrata, a konačni izgled dobiva 1929. nadogradnjom s južne strane. Danas građevinu dijele slijednik Hrvatskog sokola - Z.T.D. „Hrvatski sokol“, folklorni ansambl Lado, Akademija dramske umjetnosti i noćni klub Sokol.

Dva tjedna kasnije, 27. studenog, u istoj toj dvorani organiziralo je Starješinstvo zagrebačkog *Hrvatskog sokola* zajedničku večeru „u počast novo došavšim časnicima bratske nam junačke srpske vojske, koji se od nekoliko dana nalaze u našoj sredini“. Dok su gospodstva „najuljudnije pozvana“, za sve ostale pri dnu pozivnice nalazila se napomena: „Pristup samo pozvanima“, moguće iz straha od novih incidenata.⁴

Iako se svog ispada i čajanke Krleža prisjećao i prije, tek mu je četrdesetih godina 20. stoljeća poslužila za memoarski zapis o pijanoj novembarskoj noći iz 1918, koji je od prvog objavljivanja 1952. izdan više puta i to u različitim varijantama. Ovdje je Krleža, uz Kvaternika, prozvao i brojne druge, i prisutne i neprisutne – neke poimence, a neke kao simbole pojedinih grupacija, tj. one koji su obilježili posljednje mjesece 1918.

Krležina rukopisna ostavština, unutar koje se nalaze i različite varijante novembarske pijane noći, čuva se u Zbirci rukopisa i starih knjiga u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.⁵ Prema Krležinoj oporučnoj želji, dvadeset godina od njegove smrti bila je nedostupna javnosti, te je otpečaćena 2001. godine. Četrnaest zapečaćenih sanduka ostavštine knjižnici je darovao univerzalni Krležin nasljednik Krešimir Vranešić.⁶ Grafička zbirka NSK čuva

4 — Hrvatski povijesni muzej čuva *Pozivnicu Zagrebačkog sokola* od 27. 11. 1918 (HPM/PMH-11198), koja je objavljena u: Jurdana, E., „Dokumentarna zbirka I.: Svjedočanstva iz vremena Prvog svjetskog rata“, u: *Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 92.

5 — Dalje u tekstu NSK.

6 — Sin liječnika Đure Vranešića, koji je u privatnom sanatoriju za živčane bolesti tijekom Drugog svjetskog rata skrivao i spasio od smrti mnoge, među njima i Miroslava Krležu. Jugoslavenske su ga vlasti, unatoč Krležinim intervencijama, 1945. osudile na smrt i strijeljale u siječnju 1946. Krleža prati odrastanje i školovanje njegovog sina Krešimira

crteže i grafike koji ilustriraju period Velikog rata, kao i vrijeme neposredno nakon njega.⁷ Djela Milenka Gjurića, dokumenti su onodobnog ekstatičnog raspoloženja, a ratni crteži Otona Ivekovića prikazuju od Krleže na čajanci „prozvane“ – generala Svetozara Borojevića i potpukovnika Slavka Kvaternika. Zbirka čuva i razglednice Krležinog „mjesta zločina“ – zgrade *Kola* i *Sokola*.⁸ Odabir Doma *Hrvatskog sokola* i *Kola* za svečanu čajanku nameće se sam po sebi, ne samo zato što u pitanju jedno od glavnih društvenih okupljališta tadašnjeg Zagreba već i zato što je tu bilo sjedište domoljubnog pjevačkog društva *Kolo* i gimnastičko-sportskog udruženja *Hrvatski sokol*, koje je, poput čitavog sokolskog pokreta unutar slavenskih zemalja, jačalo narodnu svijest u borbi za nezavisnost slavenskih naroda.⁹ NSK posjeduje i bogat fond starih tiskovina koje donose osvrt na novembarsku čajanku, ilustriraju Krležu i od njega „prozvane“ – Matu Drinkovića i Zlatu Kovačević-Lopašić, te kao svjedoci vremena zaokružuju cjelokupnu sliku tog turbulentnog perioda.

KRLEŽA I PIJANA NOVEMBARSKA NOĆ 1918.

Godine 1918, kada završava Prvi svjetski rat i raspada se Austro-Ugarska monarhija, te se stvara južnoslavenska država, novembarska čajanka (incident, skandal, ispad, pijanka ili kako vam već drago) ne djeluje vrijedna spomena. Tako bi najvjerojatnije i bilo da ključni antagonist nije Krleža, koji se periodično kroz cijeli svoj život, nekad više a nekad samo u crticama, vraćao u tu noć: „...a ja prolazim kroz gužvu i mislim: eto, to je naša historija i nikada nitko ne će saznati ni znati, kako je zapravo sve to izgledalo u takvom jednom historijskom trenutku, kada je grad Agram proslavio propast Austrije, godine Osamnaeste mjeseca novembra.“¹⁰

Prvi Krležin osvrt na čajanku objavljen je tjedan dana kasnije, 21. novembra 1918. u socijaldemokratskom tjedniku *Sloboda*.¹¹ Članak naslova

Vranešića, koji po završetku studija medicine postaje Krležinim obiteljskim liječnikom.

Vidi: Š. Me., *Vranešić, Đuro, Krležijana, LZMK* [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2276>; pristupljeno: 30. 6. 2018]; Š. Me., *Vranešić, Krešimir, Krležijana, LZMK* [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2277>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

7 — Svi spomenuti crteži, grafike i razglednice u tekstu, koji se čuvaju u Grafičkoj zbirci, dostupni su na internetskom portalu Digitalne zbirke NSK (<https://digitalna.nsk.hr>).

8 — Narodno vijeće SHS-a od listopada 1918. organizira poluvojne jedinice čiji su temelj predstavljale sokolske organizacije, tzv. Narodna straža, Sokolska straža, Sokolska narodna zaštita i sl. Njihov je zadatak bio da održavaju javni red i mir, te da budu oslonac politici narodnog vijeća. Vidi: Zorko, T., „Narodne straže Narodnog vijeća SHS-a na prostoru Ban-ske Hrvatske“, u: *Zbornik 1918. u hrvatskoj povijesti*, Zagreb: Matica hrvatska, 2012, 263.

9 — Štulhofer, A.; Muraj, I., „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevu i Marulićevu trgu u Zagrebu“, u: *Prostor*, vol. 14, br. 1(31), 2006, 43–52 [dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/10714>; pristupljeno: 1. 7. 2018].

10 — Krleža, M., „Pijana noć“, u: *Republika: mjesečnik za književnost, umjetnost i društvo*, br. 10–11, 1952, 247.

11 — Nijedna hrvatska knjižnica, koliko je poznato, ne raspolaže 'drugim godištem' *Slobode* koja je počela izlaziti u srpnju 1917. Zbog nedostupnosti tekst je pretisnut tek nakon Krležine smrti u časopisu *Nin* 28. 6. 1991, o čemu više piše: Bogišić, V., „Jedna Krležina politička impresija“, u: *Radovi Leksikografskoga zavoda, Miroslav Krleža*, knjiga 4, Zagreb:

„Crno-žuti skandal“ s podnaslovom ‘Komentar mome ispadu na srpskoj čajanci u Sokolu’, Krleža započinje konstatacijom: „Naš problem nije mobilizacija nego demobilizacija!“, i nastavlja s navođenjem razloga zašto „ostacima ostataka“ poražene habzburške armije, tj. „hrvatskom zelenom kaderu“, treba iz ruku izbiti oružje i disciplinirati ga silom. Međutim, svjestan je da to ne bi trebalo da budu oni koji „su tu silu koja disciplinira zastupali još pred dva mjeseca u ime srednjovječnoga Kaizerizma“, tj. austrougarski oficiri. Nadovezujući se na to, Krleža objašnjava svoj istup na čajanci tvrdnjom: „I krivo su imali oni, koji su graknuli na mene, kao da sam ja napao lično gosp. Kvaternika. Ja gosp. Kvaternika lično ne znam i on me se doista lično ništa ne tiče. [...] on u svemu ipak reprezentira jedan tamni princip, to stoji izvan sumnje. A ja sam napao taj princip.“¹²

Godine 1930. Kalaman Mesarić, redatelj, dramatičar, prevoditelj i kazališni kritičar, u članku „Krleža klafra...“ proziva Krležu da „uopće voli skandale“, te da je njegova popularnost izgrađena na nizu skandala „počam od onog protesta protiv oficira Kvaternika za vrijeme prevrata...“¹³ Na to mu u knjizi polemika *Moj obračun s njima* iz 1932. Krleža odgovara: „One kvaternikovske noći htjeli su pijanci da me raznesu na sablje i bili bi to učinili da me neki drugi pijanci nisu obranili revolverima.“ Zatim navodi da bi bilo potrebno napisati knjigu „na motiv onih pijanaca u zadimljenoj krčmi“ da objasni „sebi i ljudima oko sebe sve ono prevladavanje i napuštanje što se u meni razgranalo one davne novembarske pijane noći“ kada je „poslije deset milijuna mrtvaca ustao [...] jedan dvadeset i petogodišnji dečko i htio je u nizu pijanih zdravica održati zdravicu pokojnicima, povješanima i smrznutima prikazama u blatu i u jamama...“¹⁴

Godine 1942. Drugi je svjetski rat u punom jeku. Krleža je u izolaciji sve do 1945. i odbija suradnju s ustaškim režimom. Piše, ali ne objavljuje.¹⁵ Tada nastaje i memoarski zapis o čajanci iz 1918. koji je, prvi puta pod naslovom „Pijana noć“, objavljen tek 1952. u časopisu *Republika*.¹⁶ Krleža ga započinje fragmentarnim, parafraziranim ogledima iz tadašnjeg tiska o toj noći.¹⁷ Nakon

LZMK, 1995, 29–36. Uz čirilični pretisak u *Ninu* se navodi da od 1918. „zbog izričite ‘zabrane’ autora“ članak nikada nije pretiskan, te da „nezavisno od toga koliko je tačna ‘skandalozna’ priča da je Krleža uništavao sve njemu dostupne brojeve *Slobode*, činjenica je da se primerak ovog lista veoma retko može pronaći u bibliotekskim fondovima nacionalnih biblioteka.“ Vidi: Krleža, M., „Crno-žuti skandal“, u: *NIN: nedeljne informativne novine*, 18. 6. 1991, 44. Tekst na latinici objavljen je u: *Pečat* o Krleži danas: Revijalno izdanje povodom stogodišnjice rođenja Miroslava Krleže, Beograd: TERSIT, 1993, 22–29.

12 — Krleža, M., „Crno-žuti skandal“, u: *NIN: nedeljne informativne novine*, 18. 6. 1991, 46.

13 — Mesarić, K., „Krleža klafra...“, u: *Riječ: nezavisna novinska revija*, br. 15, 19. 4. 1930, 91–92.

14 — Krleža, M., „O primanju novca od Diamantsteina, o ženi osumnjičenog književnika i o drugim stvarima“, u: *Moj obračun s njima*, Zagreb: VI. naklada, 1932, 164.

15 — Redigira memoarsku prozu iz 1914–1921 (*Davni dani*), vodi dnevnik, piše autopoetičke ogleda (*Djetinjstvo u Agramu 1902–03*), analize aktualnih događaja (*Kalendar jedne bitke godine 1942*) i esejističke studije koje će objaviti 1950-ih. Vidi: Brlek, T., *Krleža, Miroslav, Hrvatski biografski leksikon*, LZMK [dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6990>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

16 — Krleža, M. (bilj. 10), 244–262. Iste godine objavljen je posebni otisak pod naslovom *Pijana noć četrnaestog novembra 1918* (Zora : Zagreb, 1952). Vidi: Zo. Kr., *Pijana novembarska noć 1918, Krležijana*, LZMK [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=757>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

17 — Krleža koristi ove članke kao moto za memoarski zapis o pijanoj noći. Zvonimir Kulundžić navodi da su pasusi iz tiskovina koje Krleža izostavlja značajni za „prosudivanje o tom događaju“ i da to što ih je „Krleža ispustio, ali nije označio da je to učinio“ nije po „općeprihvaćenim uzansama takvog posla“. Također treba spomenuti da je fragment iz

toga slijedi opsežan tekst u kojem opisuje atmosferu čajanke, te analizira sve one koji su obilježili posljednje mjesece 1918. godine – prisutne i neprisutne – te ih proziva. Na kraju, unutar podnaslova „Epilog“ iznosi svoj osvrt na pijanu noć iz publikacije *Moj obračun s njima* (Zagreb, 1932), opisuje svoju svakodnevicu 1942.¹⁸ i vraća se prvo u 1930. godinu,¹⁹ pa u 1918. sjećanjem na razgovor sa srbijanskim pukovnikom Vesovićem kojemu je priveden.²⁰

Već spomenuta Krležina ostavština sadrži razne rukopisne verzije i strojopise o pijanoj novembarskoj noći. Među rukopisima se ističu 22 letka za „kavin nadomjestak sladjen saharinom“ iz 1942. godine.²¹ Na poledini ovih letaka prepoznaju se rukopisni fragmenti za zapis o pijanoj noći 1918. godine – dijelovi iz „Epiloga“, nabrojavanje prisutnih i prozvanih, kao i atmosferski prikazi, te dijelovi iz članaka objavljenih 14. novembra 1918. u *Obzoru* i *Hrvatskoj riječi*.

Nakon prvog izdanja 1952. memoarski zapis o pijanoj novembarskoj noći objavljan je u raznim verzijama.²² Godine 1956. Krleža ga u dnevničkim zapisima *Davni dani* objavljuje pod naslovom „Pijana novembarska noć 1918.“ u skraćenom obliku, bez „Epiloga“, ali s napomenom „Fragmenat iz dnevnika, jeseni 1942“.²³

Pet godina nakon Krležine smrti, 1986. godine, objavljene su četiri knjige Enesa Čengića pod zajedničkim naslovom *S Krležom iz dana u dan*,

Hrvatske riječi Krleža krivo potpisao kao *Riječ Srba, Hrvata i Slovenaca* koji tek početkom 1919. nastaje kao fuzija *Hrvatske riječi* i *Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba* koji prestaju izlaziti krajem 1918. Vidi: Zo. Kr., „Pijana novembarska noć 1918“, *Krležijana*, LZMK [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=757>; pristupljeno: 30. 6. 2018]; Kulundžić, Z., *Tajne i kompleksi Miroslava Krleže koje su ključ za razumijevanje pretežnog dijela njegova opusa*, Ljubljana: SZS Emonica: TDS-SKD Guliver; Zagreb: nezavisna autorska naklada Kulundžića, Žabota i Gluvića, 1988, 30–33; J. S. R., *Riječ Srba-Hrvata-Slovenaca, Krležijana*, LZMK [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2069>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

18 — „Endehazijska bdenja bila su bdenja puna tlapnje. U samoći koja je tada već trajala godinama, u narkozi ogromne mase lektire, zatrpan knjigama, u dimu šezdesete cigarete, u potpunoj izolaciji, imam trajno jednu te istu impresiju: da je noć sasvim mrka...“ Vidi: Krleža, M. (bilj. 10), 257. 19 — „Tridesetih godina u jeku histerične i neizrecivo glupe bitke sa sveukupnom agrarnom i južnoslovenskom štampom [...] javio se netko (op.a. Ka Mesarić) da mi predbac i [...] da sam od uvijek uživao u tome da izazivam skandale. [...] Za repliku da odgovorim na te laži, dao sam u svojoj knjizi *Moj obračun s njima* neko potpuno pasivno, lirsko objašnjenje u vezi s tom pijanom kvaternikovskom noći.“ Vidi: Krleža, M. (bilj. 10), 258–259.

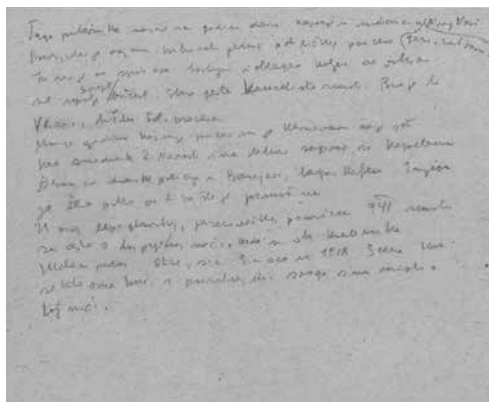
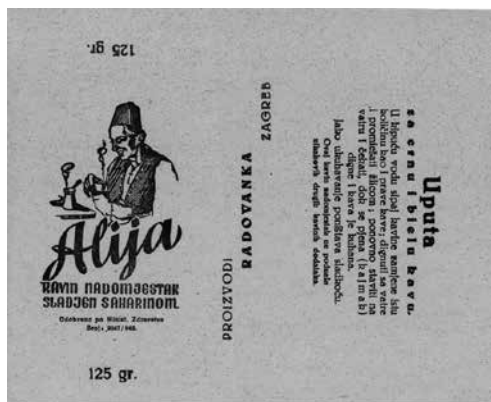
20 — „Nekoliko dana poslije toga skandala u Kolu (novembra 1918), pozvonila su na mojim vratima dva naoružana mornara i jedan detektiv. Da pođem s njima!“ – Krležu odvode u garnizonski zatvor u Novoj Vesi, gdje je razgovarao s pukovnikom Vesovićem kojeg opisuje sljedećim riječima: „u srbijanskoj uniformi, s okovratnikom od baršuna, tamnoljubičaste boje, boje Parma ljubičica. Oko vrata zvečka jednog višeg srbijanskog ordena.“ Vesović razgovor s Krležom završava pitanjem: „Lepo, a znate li vi, šta je to pomrčina?“ i odgovorom: „Hteo sam da kažem, da ima i takvih pomrčina koje jedu ljude... [...] Pa, do viđenja, možete ići.“ Vidi: Krleža, M. (bilj. 10), 259, 261.

Vlaho Bogišić zaključuje da se njihov razgovor nije mogao odviti onako kako ga Krleža prikazuje u „Pijanoj noći“, te je do njihovog susreta vjerojatno došlo u drugoj polovici 1919. u vezi sa procesom Diamantstein. Vidi: Bogišić, V., „Crno-žuti skandal“, *Krležijana*, LZMK [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=260>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

21 — Podatak o godini preuzet s letka „Odobreno po Minist. Zdravstva / Broj: 9367 / 942“ (Zbirka rukopisa i starih knjiga, R7970 A' 1096).

22 — Krleža nije niti jedno svoje djelo smatrao dovršenim, te ih je, uz rjeđe iznimke, podvrgavao različitim mijenama. Neravnomjerna je i kronologija zapisa „Pijana novembarska noć 1918“, koja obuhvaća dvije cjelovite, iz 1952. i 1977, te jednu reduciranu verziju (bez „Epiloga“) iz 1956. Vidi: D. Kap., *Varijante, Krležijana*, LZMK [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2245>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

23 — Krleža, M., *Davni dani: zapisi 1914–1921*, Zagreb: Zora, 1956, 518.

koncipirane u formi dnevnika.²⁴ Na Čengićevo pitanje 25. 4. 1976: „Jesu li vaše riječi iz ‘Pijane novembarske noći 1918.’ autentične ili su kasnije nastale kao literarni tekst?“, Krleža odgovara: „Sve je napisano točno onako kako je rečeno. [...] i reagirao sam relativno oštroumno – ako hoćete vrlo dobro – što se i u praksi pokazalo, počevši od govora 13. novembra 1918. godine...“²⁵

„PIJANA NOVEMBARSKA NOĆ 1918.” U ZAGREBAČKOM TISKU

Od mnogobrojnih pregledanih zagrebačkih tiskovina iz studenog 1918. koje se čuvaju u NSK njih osam donosi pregled čajanke organizirane 13. 11. 1918. u čast srbijanskih oficira, a samo dvije od njih spominju ispad Miroslava Krleže.²⁶

Glas Slovenaca, Hrvata i Srba uz obavijest da se „uzvanici i gosti najučtivije upozoravaju“ da čajanka počinje u 9 sati, navodi i da joj prethodi koncert *Schlick-Gnezda* u hrvatskom konzervatoriju, dok se u *Novostima* „umoljavaju gospodje i gospoda, da prinose u naravi pošalju u srijedu gd 9-2 sata po podne u Hrv. Sokol“.²⁷

24 — Publicist i književnik Enes Čengić Krleži je posvetio najznačajniji dio svoje publicističke djelatnosti, a njihov prvi kontakt datira u 1956. Intenzivni kontakti započinju 1971, te su potrajali do Krležine smrti. Čengić je djelomičan nasljednik Krležinih autorskih prava i na njega je preneseno doživotno upravljanje i zaštita Krležinog književnog djela. Vidi: Đ. Zć., Čengić, *Enes, Krležijana*, LZMK [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1402>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

25 — Čengić, E., *Trubač u pustinji duha: (1975–1977): S Krležom iz dana u dan*, Zagreb: Globus, 1985, 115–116.

26 — Prijepodneвно izdanje *Obzora*, *Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba*, *Novosti*, *Hrvatske države*, *Novina* i *Malih novina* od 14. novembra izvještavaju o čajanci, a popodnevno izdanje *Obzora* i *Hrvatske riječi* spominju Krležin ispad. Zvonimir Kulundžić navodi da je *Jutarnji list* posvetio tom događaju velik prostor na tri četvrt stranice, ali incident nije spomenuo. NSK ne posjeduje brojeve *Jutarnjeg lista* iz studenog 1918. Vidi: Kulundžić, Z., *Tajne i kompleksi Miroslava Krleže koje su ključ za razumijevanje pretežnog dijela njegova opusa*, Ljubljana: SZS Emonica: TDS-SKD Guliver; Zagreb: nezavisna autorska naklada Kulundžića, Žabota i Gluvića, 1988, 28.

27 — „Čajanka u počast srpskih časnika“, u: *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 244, 13. 11. 1918, 3; „Čajanka u počast srpskih časnika“, u: *Novosti*, br. 303, 12. 11. 1918, 5.

Dan poslije čajanke, u prijedpodnevnom izdanju dnevnika *Obzor* od 14. novembra 1918. pod naslovom „Čajanka u počast srpskih časnika“ navode se kao organizatori Demokratsko udruženje jugoslavenskih žena, čiji je društveni angažman po pitanju ženskog prava glasa vidljiv u tisku posljednjih mjeseci 1918, primjerice kroz rezoluciju kojom „Jugoslavenske žene dne 10. oktobra sabrane na ženskoj skupštini u glazbenom zavodu“ mole, među ostalim, Narodno vijeće da je „u budućoj našoj ujedinjenoj Jugoslavenskoj državi SHS“ opravdano i potrebno „sudjelovanje žena u zakonodavstvu i upravi“, te „da će im već za izbore u buduću konstituantu priznati isto ovakovo pravo, kao što će ga imati muškarci.“ Zatim mole „N. V. neka se pobrine za one žene i djevojke, koje su za vrijeme rata bile zaposlene mjesto muževa“ da „ne ostanu na ulici bez zarade, nego da im se pribavi neko drugo zaposlenje i omogući pristojan opstanak.“²⁸

Obzor nadalje navodi „vrijedni naš zagrebački pjevački klub“ *Jug* koji je otpočeo „čajanku“ pjesmom „Slovenac, Srb, Hrvat“, te dalmatinske dječake koji su nastupili s pjesmom „Srbijanci i Bosanci“, dok *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba* spominje da je član opere, tenor Josip Rijavec otpjevao jednu Konjovićevu pjesmu.²⁹ Prijepodnevni *Obzor* nadalje navodi da dvorana u kojoj se čajanka održavala „bila je prekrasno okićena narodnim slavenskim barjacima i zelenilom“, a što se tiče atmosfere bile su „dvorana i galerija dupkom pune općinstava, koje se sastojalo iz sviju slojeva našega gradjanstva“, a „osobito je bio zastupljen krasni spol“.³⁰ *Hrvatska riječ* navodi da je sudjelovalo i pjevačko društvo *Lisinski*, te da su „dame u narodnim nošnjama okićene zastavicama i cvijećem, upravljale [...] priredbom, dvorile i dočekivale. Špalir Sokolaša također dočekuje gostove... [...] a glazba je veselo svirala naše himne, marseljezu i ostale davorike.“³¹ *Novosti* napominju da je „dvorana bila premalena da primi i maleni dio svijeta, koji je nagnuo, da prisustvuje tom sastanku. Mnogi odoše kada su vidjeli da ne će imati mjesta ne samo za to da gdjeod sjednu, nego i za stajanje.“³²

Potom su uslijedili govori organizatorica gđe Šarić i gđe Iveković, načelnika dr Stjepana Srkulja, dr Svetozara Pribićevića, dr Mate Drinkovića i ostalih. *Hrvatska država* prenosi da su organizatorice pozdravile „srpsku braću, iskreno iz duše, ne ponizujući svog plemena, rekoše im ono što osjeća danas čitav hrvatski narod. 'Da ste nam zdravo [...] Vi, bijeli orlovi!'“.³³ *Novosti* navode da je gradonačelnik Zagreba dr Srkulj spomenuo „Ilirce i njihov pokret, bana Jelačića, koji je umjesto da ujedinjenim silama oslobodi narod pošao spasavati tudjina...“³⁴ *Novine* prepričavaju govor S. Pribićevića koji „veli, da ne govori službeno, nego izražava lične misli“ i da se „sva snaga naša mora upotrebiti,

28 — „Skupština ženskog demokratskog udruženja“, u: *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 243, 12. 11. 1918, 2.

29 — Petar Konjović (1883–1970), srpski skladatelj, dirigent i glazbeni pisac. Od 1933. do 1935. bio je intendant Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, gdje je u suradnji s Milanom Zaksom, Krešimirom Baranovićem i Brankom Gavelom bitno unaprijedio, proširio i osuvremenio repertoar. Vidi: „Čajanka u počast srpskih oficira“, u: *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 245, 14. 11. 1918, 2; Petar Konjović, *Hrvatska enciklopedija*, LZMK [dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5818>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

30 — „Čajanka u počast srpskih časnika“, u: *Obzor*, br. 257, 14. 11. 1918, 1.

31 — „Čajanka u počast srbijanskim oficirima“, u: *Hrvatska riječ*, br. 300, 14. 11. 1918, 3.

32 — „Novi Zagreb. Povodom sinoćnje čajanke u Hrv. Sokolu“, u: *Novosti*, br. 305, 14. 11. 1918, 3.

33 — „Čajanka u hrvatskom sokolu“, u: *Hrvatska država*, br. 246, 14. 11. 1918, 3.

34 — „Novi Zagreb. Povodom sinoćnje čajanke u Hrv. Sokolu“, u: *Novosti*, br. 305, 14. 11. 1918, 3.

da sjedinimo narod slovenski, hrvatski i srpski u jednu jedinstvenu državu, u kojoj će čitav narod biti svoj gospodar”,³⁵ dok *Male novine* prenose iz govora M. Drinkovića „da nije došlo vrijeme samo za zabavu i veselje. [...] Talijani i Mađari hoće da nam otmu naše”, te da su nakon njega govorili još dr Vladimir Čorović, glavni tajnik i povjerenik Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, i dr Budislav Grga Angjelinović, član plenuma Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, povjerenik Sekcije za organizaciju i agitaciju Narodnog vijeća SHS, te povjerenik za javnu sigurnost u Zagrebu.³⁶ U ime srbijanskih časnika zahvalio se potpukovnik Dušan T. Simović,³⁷ potpukovnik i delegat srbijanske Vrhovne komande pri Narodnom vijeću SHS u Zagrebu, koji, kako navode *Novosti*, „ocrtava borbu i naprezanje srpske vojske i pozdravlja ujedinjenje”, a od prisutnih se spominje još i artiljerijski srbijanski potpukovnik Antonijević.³⁸ *Male novine* prenose da „govornika obasipaju cvijećem”, a „glazba svira ‘Rado ide Srbin u vojnike’”.³⁹ Nakon govora „oduševljenje je bilo silno i na svačijem licu čitao si radost i zadovoljstvo.”⁴⁰

Obzor nadalje navodi da je u ponoć pozvano općinstvo da pođe na kolodvor dočekati „bataljun Srbijanaca vojnika” koji nastavljaju put za Rijeku.⁴¹ *Male novine*, uz najavljeni doček, spominju da „vlak nije stigao u očekivano vrijeme”, a *Hrvatska država* da je zabava „potrajala do kasno u jutro”.⁴² *Novosti* od 14. novembra također prenose da je na čajanci dr V. Čorović javio „da večeras dolazi srpska vojska i pozvao sve da ju dočeka”,⁴³ a idućeg dana, 15. novembra, prepričavaju doček navodeći da se još prekjucher na večer pronio Zagrebom glas „da će o pola noći stići vlakom u Zagreb jedan bataljun srpske vojske, koji ide na Rijeku. Mnoštvo svijeta sakupilo se na kolodvoru da dočeka bratsku srpsku vojsku, ali nje nema, pa nema i nitko ne zna kad će doći. Prolaze satovi. Mnoštvo nervozno i nestrpljivo čeka. Rijetko tko odlazi sa kolodvora, ali mnogi dolaze. [...] Gospodje i gospojice drže velike kite cvijeća u rukama, da okite i njime obaspu srpske junake. [...] Viju se zastave: slovenačka, hrvatska, srpska, sve okićene cvijećem. [...] 10 je sati. Vlak ulazi u stanicu. [...] Iz prvog vagona izlazi komandant bataljuna potpukovnik Ljuba Maksimović...” Došlo je 700 vojnika, koji su se „više sati zadržali u Zagrebu, a onda su popodne krenuli put Rijeke...”⁴⁴ Događaje vezane za Rijeku u „Pijanoj noći” iz 1952. Krleža komentira riječima:

35 — „Čajanka u počast srpskih časnika”, u: *Novine*, 14. 11. 1918, 3.

36 — „Čajanka u počast srpskim časnicima”, u: *Male novine*, br. 279, 14. 11. 1918, 2; *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: 1918–1919.: izabrani dokumenti*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008, 597, 601.

37 — Većina pregledanih tiskovina Simovića pogrešno naziva Simonović ili Sinković, jedino *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba* točno navodi njegovo ime. Krleža ga u „Epilogu” također naziva pogrešno – Simonović. Vidi: „Čajanka u počast srpskih oficira”, u: *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 245, 14. 11. 1918, 2; Krleža, M. (bilj. 10), 258; *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: 1918–1919.: izabrani dokumenti*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008, 616.

38 — „Čajanka u počast srpskih časnika”, u: *Novine*, 14. 11. 1918, 3.

39 — „Čajanka u počast srpskim časnicima”, u: *Male novine*, br. 279, 14. 11. 1918, 2.

40 — „Čajanka u počast srpskih časnika”, u: *Obzor*, br. 257, 14. 11. 1918, 1.

41 — „Čajanka u počast srpskih časnika”, u: *Obzor*, br. 257, 14. 11. 1918, 1.

42 — „Čajanka u počast srpskim časnicima”, u: *Male novine*, br. 279, 14. 11. 1918, 2; „Čajanka u hrvatskom sokolu”, u: *Hrvatska država*, 14. 11. 1918, br. 246, 3.

43 — „Novi Zagreb. Povodom sinočnje čajanke u Hrv. Sokolu”, u: *Novosti*, br. 305, 14. 11. 1918, 3.

44 — „Bratska srpska vojska u Zagrebu”, u: *Novosti*, br. 306, 15. 11. 1918, 2. *Novosti* pogrešno navode ime potpukovnika Maksimovića – njegovo ime nije Ljuba, već Vojin. Vidi: Patafta, D., „Privremene vlade u Rijeci (listopad 1918 – siječanj 1924)”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 38, br. 1, 2006, 222.

„Nijesu ovi Srbijanci doputovali da odbrane Rijeku nego da uapse svakog tko ne urla ‘Živijo’ kralj Petar!”⁴⁵

Od pregledanih tiskovina, jedino su poslijepodnevno izdanje *Obzora*⁴⁶ i *Hrvatske riječi*⁴⁷ spomenuli Krležu i njegov ispad.⁴⁸ *Obzor* navodi da „se u ova burna vremena svaka pa i najintimnija zabava pretvara u političku skupštinu”, te da je i jučerašnja čajanka „postala pozorištem jedne burne debate, koja vrlo duboko zasjeca u naš budući život...” Zatim navodi da je hrvatski književnik Miroslav Krleža poviknuo: „Dolje sa nedostojnim” u trenutku kada je potpukovnik Kvaternik trebalo da održi govor i prozvao ga za njegova djelovanja za vrijeme Velikog rata. Zatim je dr Drinković održao „odulji” govor u kojem je „zauzeo vrlo energično stanovište protiv potkapanja ugleda naših časnika”, koji su „položili prisegu Jugoslavenskoj državi”. Nakon njega riječ uzima major Grubić, jedan od zavjernika „koji su potkopavali disciplinu u bivšoj austro-ugarskoj vojsci”.⁴⁹

45 — Krleža, M. (bilj. 10), 252.

46 — „Čajanka u počast srpskih oficira”, u: *Obzor* (popodnevni list), br. 257, 14. 11. 1918, 3.

47 — „Čajanka u počast srbijskim oficirima”, u: *Hrvatska riječ*, br. 300, 14. 11. 1918, 3.

48 — Zvonimir Kulundžić „spekulira” zašto prijedpodneвно izdanje *Obzora* od 14. novembra ne spominje Krležin incident, za razliku od popodnevnog od 14. novembra koje ga spominje. Vidi: Kulundžić, Z., *Tajne i kompleksi Miroslava Krleže koje su ključ za razumijevanje pretežnog dijela njegova opusa*, Ljubljana: SZS Emonica: TDS-SKD Guliver; Zagreb: nezavisna autorska naklada Kulundžića, Žabota i Gluvića, 1988, 31.

49 — Krleža majora Grubića spominje samo u „Crno-žutom skandalu” iz 1918. riječima: „Deplasirano je bilo od g. Majora Grubića, da brani g. Kvaternika. Deplasirano je bilo od gosp. Majora nadalje da ističe vojničke vrline gosp. Kvaternika...” U svim verzijama pijane noći Grubić je izostavljen. Vidi: Bogišić, V., „Crno-žuti skandal”, *Krležijana*, LZMK [dostupno na:

Grubić opisuje zavjeru⁵⁰ od dvanaestorice časnika pod vodstvom dr Drinkovića koja je počela u veljači kada je počela i „velika njemačka ofenziva na zapadu.“⁵¹ Grubić navodi da je u toj zavjeri „indirektnim načinom“ sudjelovao i potpukovnik Kvaternik, koji je „za vrijeme službovanja kod maršala Borojevića spasio od smrti [...] dra. Žerjava,⁵² sadašnjega tajnika dra. Korošca, makar da je maršal Borojević zahtijevao smrtnu kaznu za njega.“ Nadalje navodi da je za vrijeme namještenja kod „vojnog gouvernementa“ u Beogradu Kvaternik spasio „stotine i stotine naših ljudi od kazna i progona, što se sve može dokumentima koji su u našoj ruci dokazati.“ Nakon toga Krležu na poziv „općinstva“ uzima riječ i tvrdi da je to „u ime onih patnika, za koje je kao simbol uzeo dvadestipetu domobransku pukovnicu, koji su od vlastitih časnika naganjani i bijeni, u duši nosili ideju oslobođenja, čekajući spas od Srbije...“ Među općinstvom nastaje vika, upadice, odobravanja, pa „priredjivački odbor“ naređuje „po glazbi zasvirati narodno kolo“, a Krležu ne završava svoj govor. *Hrvatska riječ* Krležin ispad naziva „malom disonancijom“ radi koje su uzeli riječ Budislav Grga Angjelinović, Mate Drinković, potpukovnik Kvaternik i sam Miroslav Krleža, a „koja se je da je bilo malo više takta sa svake strane mogla izbjeći. Iako ubrzo ju prekine jednodušno pjevanje 'Iz bratskog zagrljaja', i kolo.“

O PROZVANIMA

Za razliku od zagrebačkih tiskovina iz 1918. koje izvještavaju o uspješnoj čajanci, Krležine impresije objavljene 1952.⁵³ bitno su drugačije: „na damastu, ruže po srebnim kondirima, nasmijane praseće glave, šiler, jeruzalemac, graševina, burgunder, pelinkovac, konjak, maraskino, torte, glajhgeviht i muškaconi“, „pijana rulja, bjesomučno luda od zanosa, od pobjede, od halucinacija“, „sve se ukiselilo na pajšl, na fileke, na viršle“, a čaja, ako je i bilo, za Krležu nije bio vrijedan spomena.⁵⁴

<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=260>; pristupljeno: 30. 6. 2018]; Krleža, M., „Crno-žuti skandal“, u: *NIN: nedeljne informativne novine*, Beograd: NIP Politika, 18. 6. 1991, 44.

50 — *Kolo* je 2007. objavilo izbor Krležinih marginalija za *Enciklopediju Jugoslavije*, gdje je uz ime Mate Drinkovića zapisao: „postoji neka literatura o takozvanoj 'Zavjeri' Mate Drinkovića. Ta 'Zavjera' Mate Drinkovića bila je komedija, koja je isto tako i svršila komično...“ Vidi: *Iz Krležine ostavštine. Marginalije. Enciklopedija Jugoslavije. Izbor*, u: *Kolo: Časopis Matice hrvatske*, br. 1, 2007 [dostupno na: <http://www.matica.hr/kolo/308/iz-krlezine-ostavštine-marginalije-enciklopedija-jugoslavije-izbor-20508/>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

51 — Vjerojatno velika njemačka ofanziva koja je započela 21. 3. 1918, u kojoj je sudjelovalo 65 njemačkih divizija, a bila je usmjerena na britanski odsjek bojišnice između Somme i Oise. Vidi: *Svjetski ratovi. Prvi svjetski rat, Hrvatska enciklopedija*, LZMK [dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59137>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

52 — Gregor Žerjav (1882–1929), slovenski političar koji je za vrijeme Prvog svjetskog rata utemeljio ilegalnu organizaciju koja je djelovala protiv Austrougarske monarhije i podupirala formiranje jedinstvene Jugoslavije. Vidi: Žerjav, Gregor, *Slovenski biografski leksikon*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti [dostupno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi898500/>; pristupljeno 29. 6. 2018].

53 — Krleža, M., (bilj. 10), 244–262.

54 — Među pregledanim zagrebačkim tiskovinama, jedine koje spominju čaj su *Novosti*: „mnoštvo jela i pića, mesa i kolača, vina i čaja.“ Vidi: „Novi Zagreb. Povodom sinoćnje čajanke u Hrv. Sokolu“, u: *Novosti*, br. 305, 14. 11. 1918, 3.

Dr. Mate Drinković, povjerenik za narodnu obranu
Države SHS, *Dom i svet*, br. 23, 1. 12. 1918, str. 444.

Zgrada Kola i Sokola blistala je „u punome sjaju prvog gospojinskog bala, poslije četiri duge ratne godine“, Krleža se našao tamo „iz svoje melanholične samoće“ i vidjevši da su se „svi detektivi i ministri, povjerenici Narodnoga vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca i veliki župani austromadžarski i hrvatsko-slavonsko-dalmatinski pjesnici, glupani i carinici...“ uzgraktali „od radosti nad ovom kadaveričnom gozdom“ zaključio da je sve to „bal malograđanske kaše i ričeta“ i „bajram filistarskog oduševljenja!“.

Osim općih impresija o čajanci, Krleža proziva sve – i prisutne i neprisutne – „dvije od krvi masne Dinastije“ (Habzburgovce i Karađorđeviće), te političare, oficire, „krasni spol“ i brojne druge, neke poimenice, a neke kao simbol općeg stanja posljednjih mjeseci 1918, onih koji rade svadbe dok karmine još traju i te noći „nad otvorenim grobom Austrije... [...] već su našli Kraljevini Hrvatskoj novoga proscu“.

Iako su čajanci prisustvovali brojni političari, Krleža najviše pažnje posvećuje „šjor Mati Drinkoviću“, povjereniku Narodnoga vijeća za vojne poslove, kojeg često naziva „ministrom rata“.⁵⁵ Za njega koristi brojne izraze, na primjer „pijan kao ilirski bog“, „najgluplji među pijandurama“, „civil-dentista“, te „smiješna zubarska kreatura, kose četkaste i guste kao dikobraz“, dok sve političare časti ovim riječima: „Na svim političkim našim vrbama propištalo je toliko svirala onih dana, da se od njine piske nije čula ni jedna mudra, ljudska riječ. [...] Iz ovih pijanih svatova progovara večeras rakija, politička dupla ljuta, koja viče, urla, pjeva političke gluposti, koja ih je već povel, koja ih vodi, te se valjaju po toj klekovači i po toj šljivovici kao pobljuvana Noemova barka.“⁵⁶

Krleža ne štedi ni „krasni spol“: „ciči gužva našeg demokratskog ‘milovidnog krasnog spola’“, „slatkje pucice i cukerpoherajske frajlice šmajhlaju

55 — Mate Drinković (1868–1931), zubni liječnik, publicist i političar; član dalmatinske Stranke prava; narodni zastupnik u dalmatinskom Saboru; član plenuma Narodnog vijeća SHS u Zagrebu; član Središnjega odbora Narodnog vijeća SHS; tajnik Predsjedništva Narodnog vijeća SHS; povjerenik za narodnu obranu Narodnog vijeća SHS. Vidi: *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: 1918–1919.: izabrani dokumenti*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008, 602.
56 — Vidi: Krleža, M. (bilj. 10), 248, 250.

se oko Srbijanaca“, „one su po ovim srebrnim aufzacima prosule večeras masu štangica i paprenjaka na aktuelan agramerski motto: Die armen serbischen Kerle sollen sich anfressen!“⁵⁷ Prije su pomagale: „kod rezanja narodnih ruku i nogu“, izabrale su „u đakovačkoj narodnoj nošnji na dobrotvornim zabavama za produženje carskog pokolja, zabijati zlatne čavle u slavensku Lipu, pozdravljati ranjenike u masama sa cvijećem [...] klanjati se zlatnim papučicama carevića Otona, biti dobra Hrvatica i otmena gospođa jučer, a jugoslavenska demokratska žena večeras, sa jedinim Idealom Dinastije Karađorđevića na pastozno rougiranim usnama i to od ove čajanke – večeras – do prekosjutra...“⁵⁸

Među prozvanim „krasnim spolom“ ističu se „tri eshaezijske Ravijojle“, triju narodnosti novog poretka: Slovenka, Hrvatica i Srpkinja – Zofka Kveder-Demetrić, Zlata Kovačević-Lopašić i Olga Kernic-Peješ, koje za Krležu igrajući „svoje pijano, ilirsko kolo“ nisu drugačije od svojih muških ekvivalenata – prisutnog

57 — Krleža u *Davnim danima* u fusnoti daje prijevod koji glasi: „Neka se srbijanska bijeda naždere“. Vidi: Krleža, M., *Davni dani: zapisi 1914.–1921.*, Zagreb: Zora, 1956, 500.

58 — Krleža, M. (bilj. 10), 249.

oficirskog i političkog kadra.⁵⁹ Krleža im posvećuje jednu od rijetkih fusnota koja se odnosi na njihovo dugogodišnje dočekivanje Aleksandra Karađorđevića na zagrebačkoj stanici „sa svojim protokolarnim kranjsko-agramerskim-sremskim bouquetim“. Jedan od dvorjanika pričao mu je da je A. K. izjavio „kako to da ovdje u Zagrebu nema nikog osim ovih starih i – tu je kralj upotrijebio jednu posve ne-kraljevsku podoficirsku, vulgarnu, pučku psovku...“⁶⁰

Društveni angažman po pitanju ženskog prava glasa sve tri pripadnice „krasnog spola“ – Zofke, Zlate i Olge – vidljiv je kroz njihovo pisanje za časopis *Ženski svijet*, koji je od studenog 1918. preimenovan u *Jugoslavenska žena*. Tome u prilog ide i podatak da je urednica ovog časopisa Zofka Kveder-Demetrović 11. novembra 1918. u hrv. konzervatoriju na skupštini Demokratskog udruženja jugoslavenskih žena, koje je organiziralo ovu čajanku, pročitala svoje predavanje „o orijentaciji naše žene u današnjim socijalnim i političkim prilikama.“⁶¹ Povezanost Zofke i Zlate vidljiva je i za vrijeme trajanja Velikog rata. U travnju 1915. su, kao hrvatske izaslanice, trebale sudjelovati na Međunarodnom mirovnom ženskom kongresu u Hagu, na kojem su se okupile žene zaraćenih strana. Međutim, vlasti to nisu dopustile.⁶²

Te „tri troimene pik dame našeg Ujedinjenja god. 1918.“ na sjednici Hrvatskog sabora 29. 10. 1918. sudjeluju u polaganju zlatnine i srebrnine na oltar domovine, tj. sudjeluju u darovanju nakita Narodnom vijeću.⁶³ Tada su prekinuti svi državnopravni odnosi Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom, a prihvaćena je odluka o pristupanju Hrvatske Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Kako izvještava tadašnji tisak i stenografski

59 — Zofka Kveder-Demetrović (1878–1926) bila je slovensko/hrvatska književnica i novinarka, te zagovarateljica ženskog prava glasa. Druge dvije predstavnice „krasnog spola“ prozване od Krleže su učiteljice Zlata Lopašić-Kovačević (1862–1938), potpredsjednica društva Narodni ženski savez SHS i osnivačica Prve hrvatske ženske udruge za narodno tkivo i vezivo, i Olga Kernic-Peleš (1861–1940), osnivačica brojnih revija koje su se bavile narodnim vezovima i ženskim pitanjem u okviru tradicionalnog načina života. Vidi: Frančić, J., i Redakcija, *Kveder, Zofka (Zofija), Hrvatski biografski leksikon*, LZMK [dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11638>; pristupljeno: 30. 6. 2018]; „Zlata Lopašić Kovačević“, u: *Znameniti zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925–1925*, Zagreb: Hrvatski štamparski zavod d.d., 1925, 164; *Srpkinja*, Sarajevo: Štamparija Pijuković i drug, 1913, 64; Golec, I., *Krnic-Peleš, Olga, Hrvatski biografski leksikon*, LZMK [dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11349>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

60 — Povezanost Zofke Kveder-Demetrović i Krleže vidljiva je početkom 1919. kada u *Jugoslavenskoj ženi* Zofka piše članak „Miroslav Krleža, njegovi trabanti i njihov Plamen“ u kojem objašnjava Krležino književno stvaralaštvo, te ga smatra talentiranim piscem, ali mu zamjera cinizam, razornost, nedostatak plemenitosti. Na to redakcija *Plamena*, čiji je Krleža jedan od pokretača, reagira oštrom ironijom u bilješci „Na adresu gđe Kveder“. Vidi: Krleža, M. (bilj. 10), 246; Đ. Zč., *Kveder-Demetrović, Zofka, Krležijana*, LZMK [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1769>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

61 — „Skupština ženskog demokratskog udruženja“, u: *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 243, 12. 11. 1918, 2.

62 — Feldman, A., „Proričući gladnu godinu: Žene i ideologija jugoslavenstva“, u: *Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Institut Vlado Gotovac: Ženska infoteka, 2004, 239.

63 — Krleža je u svoj dnevnik dana 29. 10. 1967. zabilježio: „Dvadeset i devetoga listopada tisuću devetsto i osamnaeste vratio sam se iz Sabornice u svoju sobu na Prilazu 3, sa Markova trga, oko podneva – demoraliziran. Ležim na otomanu u teškoj migreni, kad je odjednom na stolu zablistala čaša puna meda, obasjana suncem, kao dobar znak poslije ogavne mučnine u Sabornici.“ Vidi: Kulundžić, Z., *Tajne i kompleksi Miroslava Krleže koje su ključ za razumijevanje pretežnog dijela njegova opusa*, Ljubljana: SZS Emonica: TDS-SKD Guliver; Zagreb: nezavisna autorska naklada Kulundžića, Žabota i Gluvića, 1988, 21.

zapisnik Sabora, u sabornicu je ušla brojna delegacija žena „predvođena Zlatom Lopašić-Kovačević, koja se obratila prigodnim govorom u ime žena Hrvatica, Srпкиnja i Slovenki i prva darovala zlatni križ i lanac. Uz klicanje: ‘Slava Strossmayeru’,⁶⁴ ‘Živio troimeni narod, u nezavisnoj i slobodnoj državi Hrvata, Srba i Slovenaca’, gospođe su skinule sa sebe nakit i položile ga na predsjednički stol kao dar oslobođenoj domovini.”⁶⁵

Slavljenički trenutak raskida odnosa s Monarhijom prikazuje i skica olovkom, te litografija grafičara i slikara Milenka Gjurića, obje pohranjene u Grafičkoj zbirci NSK.⁶⁶ Ostale dvije Gjurićeve grafike koje Zbirka čuva prikazuju atmosferu ulice tijekom brojnih manifestacija – gotovo svakodnevnih svetkovina koje su se slavile na trgovima i ulicama Zagreba.⁶⁷ Grad okičen trobojnicama, masa ljudi koja se, noseći trobojnice, kreće kroz prepoznatljive gradske punktove, postaje nova ikonografija svakodnevnice.⁶⁸

Međutim, za Krležu, bez obzira što se mnogo toga promijenilo, ništa se nije promijenilo: „pala je samo zavjesa i sve se mijenja kao brza promjena pozornice između jednog i drugog čina. Skidaju po uredima slike Franje Josipa, zabijaju se čavli za nove slike kralja Petra u crvenoj maršalskoj uniformi“, a „Austrija je zapravo tako nečujno nestala prije nekoliko dana iz našeg malog grada, da od mnogopoštovanih naših i dragih sugrađana nitko nije ni primijetio, da Austrije zapravo i nema više među nama. Sve je ostalo na svome mjestu. Palancegeri i Wasserthal, apoteka Mittelbach, Kastner i Öhler, Grand Hotel, Prva hrvatska i Eskomptna, bazar Berger, Kugli, Corso i Lovački rog, zlatni satovi u Bulvanovom izlogu, knjige kod Breyera i Bettelheimovi kaputi i Mosingerove fotografije. [...] u izlogu jednoga bazara na Trgu grofa Jelačića, jednoj su dražesnoj bijeloj vunenoj pudlici svezali oko vrata koketnu mašnu od mile trobojnice, a u izlogu glavne

64 — Zlata Lopašić-Kovačević u svom govoru ističe važnost đakovačkog biskupa i hrvatskog političara Josipa Juraja Štrossmajera kao jednog od glavnih zagovaratelja južnoslavenskog ujedinjenja: „držim da nam je dužnost, da se i njega sjetimo i da istaknemo u ovome historijskome momentu i na ovome historijskome mjestu, da su se danas ispunili oni ideali koje on nažalost nije mogao doživjeti.“ Vidi: Vrkić, L., „Proglašenje samostalne države Slovenaca, Hrvata i Srba, Zagreb, 29. oktobar 1918“, u: *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad, 2009, 650.

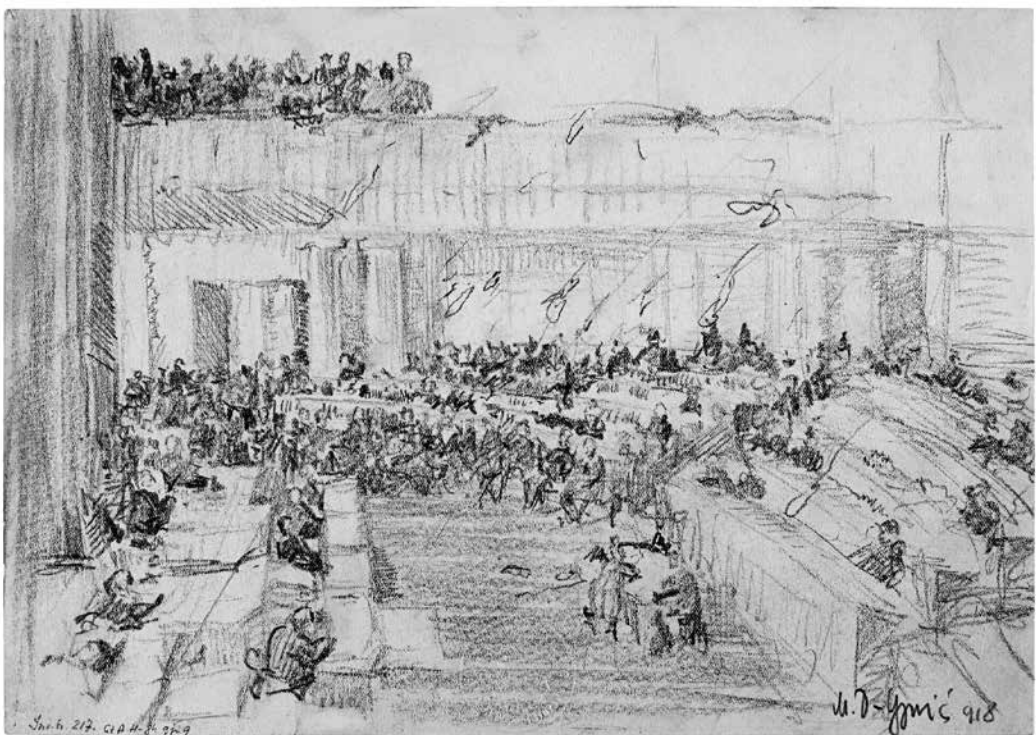
65 — J.B.M./M.B.R., „Nakit darovan Narodnom vijeću na povijesnoj sjednici Hrvatskog sabora 29. listopada 1918“, u: *Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 543.

66 — Milenko Gjurić (Đurić) (1894–1945), grafičar i slikar, svojim je radom uvelike popularizirao grafiku kao umjetnički medij. U Grafičkoj zbirci NSK čuvaju se njegov crtež i litografija *U Saboru 29. X 1918* (GZAH 84 gju 9, GZGH 112 gju 13), a isti prikaz u akvarelu čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu (HPM/PMH-24664). Vidi: Šenoa, Z., *Gjurić, Milenko D. (Đurić), Hrvatski biografski leksikon*, LZMK [dostupno: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6875>; pristupljeno: 20. 6. 2018]; *Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 326.

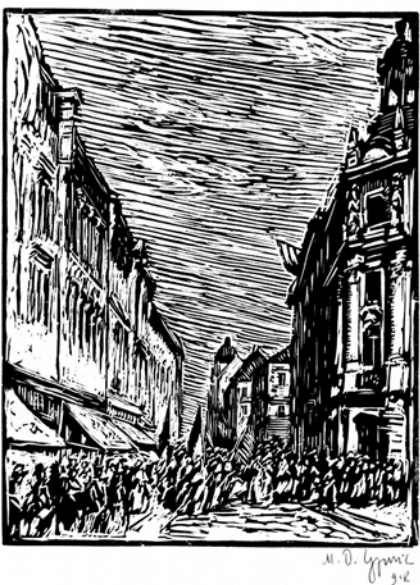
67 — Nakon proglašenja Kraljevine SHS u Zagrebu se 5. 12. 1918. odigrao prvi masovni prosvjed uperen protiv novouspostavljene države – *Prosinačke žrtve*. Akt o ujedinjenju i stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 1. 12. 1918. Hrvatski sabor nije potvrdio. Vidi: *Prosinačke žrtve, Hrvatska enciklopedija*, LZMK [dostupno: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=50697>; pristupljeno: 30. 6. 2018]; Borošak Marijanović, J., „Prvi svjetski rat u zbirkama hrvatskog povijesnog muzeja“, u: *Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 33.

68 — Gjurićeva litografija *Manifestacije, 1918* (s prikazom llice – GZGH 112 gju 8) iz Grafičke zbirke NSK objavljena je u *Savremeniku*, br. 1, 1919. U zbirci se čuva još jedna istoimena litografija s prikazom Katedrale (GZGH 117 gju 18). Vidi: *Savremenik*, god. 14, br. 1, 1919.

Milenko Gjurić, U Saboru 29. X 1918, 1918.

Milenko Gjurić, Manifestacije, 1918.

apoteke kod 'Ranjenog srca Isusova' svezali su oko sadrenog Hipokrata isto tako jednu koketnu pantljiku od mile trobojnice sa bijelom krizantemom: relativno mnogo milih trobojnica, pokislih od novembarske kiše, micalo se ispred dosadnih, građanskih dvosobnih stanova u centru grada..."⁶⁹

Iako je atmosfera čajanke ključala čitave večeri, okidač Krležinog ispada bila je predaja zdravice dr Mate Drinkovića Slavku Kvaterniku uz riječi da je „za svoj narod spreman položiti glavu i to u svakome trenutku i to – ako je potrebno – još večeras!”⁷⁰

Kvaternik ili „Zum k. und k. Generalštab zugetheilter Oberstleutenat der k. und k. Infanterie Herr Slavko Kvaternik, kao Šef Kancelarije Povjerenika Narodnoga Vijeća za vojne Poslove, na vršenju dužnosti zamjenika Šefa Štaba Hrvatske Narodne vojske i njen Glavni Zapovjednik“, za Krležu je zapravo: „kraljevska mesarska doga koja nije ništa drugo radila četiri godine nego klala naš narod“ i „ustrijelit će večeras bilo koga tko nije za kralja Petra Karađorđevića kao što je još sinoć vješao svakoga tko je bio za Petra Karađorđevića, kao što će prvom prilikom opet vješati za [...] bilo koga tko se [...] pojavi [...] kao pobjednik jer to nije čovjek nego karikatura iz moje ratne proze, magare [...] koje se dalo fotografirati s cigaretom u ustima kada su se na Terazijama 1915. njihali Srbijanci.“⁷¹ Krleža ga još naziva i „krvnikom“, „lešinarom“, „kriminalcem i habsburškim sluganom“, „dripčinom“, „cuhelterom“ (op. a. svodnikom), „crno-žutom kreaturom“, „kretenom“...

„Kvaternicima“ naziva sve bivše oficire Monarhije, „tu vojsku crno-žutih kondotijera, landsknechta, junkera i soldata, tih krvnika, koji već stoljećima vješaju na tuđinskom soldu i kojima je svejedno koga vješaju i koga kolju, jer to su krvnici po zanimanju i krvnici po svom pozivu i urođenim sklonostima.“ Ne štedi ni srbijanske oficire: „ova solunska i kajmakčalanska bratja zavalit će sebe i nas u 'bratskom zagrljaju' s ovim kvaternicima u nove propasti“, te ih izjednačava s 'kvaternicima': „puše se cigare, prepričavaju se frontaški vicevi: 'Tu smo postrijeljali toliko i toliko talaca, tamo smo povješali na hiljade ovih baraba i veleizdajnika', a ovdje je večeras, sasvim intimno, toplo, duhovito, elegantno“.⁷²

Za jednog od prozvanih „kvaternika“, Svetozara Borojevića, zapovjednika zagrebačkog domobranskog okružja i 42. hrvatske domobranske divizije,

69 — Vidi: Krleža, M. (bilj. 10), 247–248.

70 — Slavko Kvaternik (1878–1947), potpukovnik kojeg je Narodno vijeće Države SHS 1918. imenovalo zamjenikom povjerenika za narodnu obranu. Umirovljen je u činu pukovnika 1921. Sa skupinom bivših austrougarskih i jugoslavenskih časnika organizirao je oružane snage Nezavisne Države Hrvatske. Ante Pavelić je započeo njegovu smjenu 1942, čiji je formalni povod bilo loše stanje u oružanim snagama. Nakon toga Kvaternik se povlači sa svih dužnosti. Početkom lipnja 1947. osuđen je kao ratni zločinac na smrt strijeljanjem. Vidi: *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941–1945*, Zagreb: Minerva, 1997, 226–227; *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: 1918–1919: izabrani dokumenti*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008, 608.

71 — Krleža također ističe da je Kvaternik 1915. „bio šef beogradskog gouvernemanta“ i da „su svi oni mrtvaci sa terazijskih vješala Kvaternikovi mrtvaci“; međutim, na teritoriju okupirane Srbije Vojno-generalni guvernerman proglašen je 1. 1. 1916. Vidi: Krleža, M. (bilj. 10), 250–251; *Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 159.

72 — U „Crno-žutom skandalu“ iz 1918. Krleža za srbijansku vojsku ima samo riječi hvale: „pobjeda naše srpske braće, junaka arangelovačkih, koji su žrtvovali svoje meso i prolili svoju krv za pobijanje tamnoga principa gruboga nasilja i kasarne i vješala.“ Vidi: Krleža, M., „Crno-žuti skandal“, u: *NIN: nedeljne informativne novine*, 18. 6. 1991, 46.

a od kolovoza 1917. zapovjednika 1. i 2. sočanske armije,⁷³ Krleža tvrdi da je u jeku XI ofanzive u ljeto 1917,⁷⁴ zajedno s Kvaternikom koji mu je tada bio ađutant, podno Cresa „obavljao svoje mandrilske, senilne ljubavne šale“. Dok je „čitav Kvarner odjekivao [...] od te podmukle grmljavine, a glavni komandant austrijske Armade [...] u pratnji svog ađutanta potpukovnika Kvaternika, dolazio je dnevno u Lovranu da se tamo sunča na plaži“ i „posjećivao je u Lovrani nekakvu svoju maitressu [...], a potpukovnik Kvaternik, kao Cicibeo Generalisimusa, organizovao je za tu šarmantnu pustolovinu sve potrebne sitnice: sladoled, kavu, konjak, whisky, šampanjac, kolače, prezervative, tafelmuziku...“⁷⁵

Obojica, i Borojević i Kvaternik, prikazani su na pripremnom crtežu Otona Ivekovića za bakropis *U glavnom stanu Sočanske vojske*, kojeg je 1916. Hrvatsko društvo umjetnosti dijelilo svojim članovima.⁷⁶ Na letku iz Krležine rukopisne ostavštine sa shematskim prikazom *glavnog stana Sočanske vojske* imenovani su svi prisutni prema čemu se mogu točno identificirati Borojević i Kvaternik na spomenutom crtežu i grafici.⁷⁷ U studenom 1918. vidljiv je Ivekovićev angažman kojim daje podršku novoosnovanoj državi. Tada je u Salonu *Ulrich* otvorena prva poslijeratna izložba u korist Narodnog vijeća na kojoj su izložena djela Otona Ivekovića i Mencija Clementa Crnčića. Oton Iveković (1869–1939) slikar je koji je najveći dio opusa posvetio temama iz hrvatske povijesti. Još početkom 20. stoljeća, u skladu s ideologijom jedinstva Južnih Slavena, sudjeluje u nastojanjima stvaranja jugoslavenskog kulturnog prostora – sudjeluje na jugoslavenskim izložbama, jedan je od osnivača Saveza jugoslavenskih likovnih umjetnika *Lada*. Ratni put Otona Ivekovića počinje u lipnju 1915. kada se dobrovoljno prijavljuje na ratište i djeluje kao ratni slikar austro-ugarske vojske na Soči, u Galiciji i Srbiji. Nakon rata tvrdi da mu je namjera bila dospjeti na protivničku stranu: „Ići moram u bojne linije da me neprijatelj može zarobiti.“ Već je početkom rata pokušavao doći do putovnice kako bi otputovao u Srbiju, no kada mu to ne uspijeva javlja se na front u čemu mu pomaže Slavko Kvaternik.⁷⁸

Drinkovića predaja zdravice Kvaterniku dovodi do „male disonance“, tj. Krležinog ispada, koji započinje povikom „Dolje Kvaternik!“ Tim činom

73 — Svetozar Borojević (Borojević) (1856–1920) nakon Velikog rata ponudio se Narodnom vijeću, no zbog sumnje u veliku odanost Monarhiji bio je odbijen. Umire 1920. „opljačkan, bez imovine, bez domovine – zaboravljen ‘Lav sa Soče’...“ Vidi: *Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 335.

74 — XI sočanska bitka trajala je od 17. 8. do 12. 9. 1917. Krleža navodi da je Kvaternik, kao Borojevićev ađutant, boravio u Lovrani u jeku dotične ofanzive, međutim Kvaternik je na mjestu Borojevićevog krilnog pobočnika bio od 22. 10. 1914. do 27. 2. 1916. Vidi: Kisić-Kolarnović, N., *Vojskovođa i politika: Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb: Golden marketing, 1997, 16.

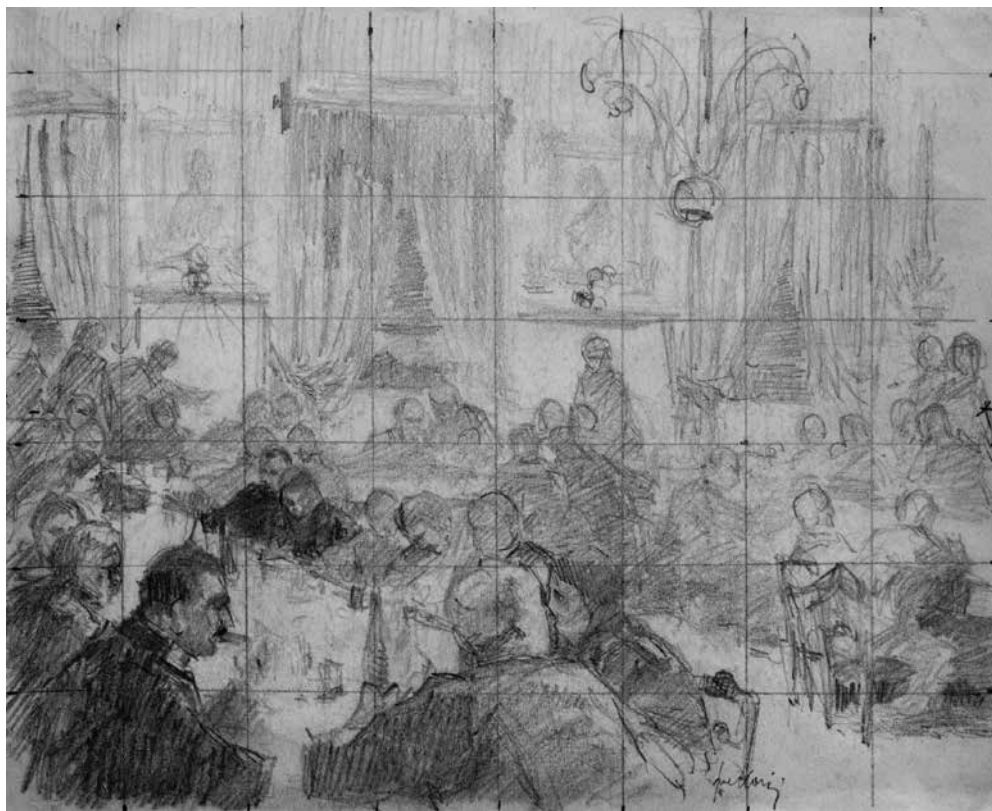
75 — Krleža, M. (bilj. 10), 251.

76 — U Grafičkoj zbirci NSK čuva se Ivekovićeva *Skica za grafiku „U glavnom stanu Sočanske vojske“* (GZAH 663 ive 108), a grafika se čuva u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu (HPM/PMH-29189). U Grafičkoj zbirci NSK uz brojne Ivekovićeve ratne crteže, čuva se i skica generala Borojevića sa sočanske fronte (GZAH 649 ive 94).

77 — Zbirka rukopisa i starih knjiga, R7970 ‘Ce’ 230.

78 — Vidi: Bregovac Pisk, M., „Prvi svjetski rat u Zbirci slika, grafika i skulptura hrvatskog povijesnog muzeja“, u: *Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 110; Vučetić, R., „Jugoslavenstvo u umjetnosti i kulturi – od zavodljivog mita do okrutne realnosti (Jugoslavenske izložbe 1904–1940)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 41, br. 3, 2009, 701–714; „Iz umjetničkog svijeta.“ Izložba Crnčić-Iveković I., u: *Obzor*, br. 270, 29. 11. 1918, 1; Lunaček, V., „Izložba Iveković-Crnčić II“, u: *Obzor*, br. 274, 4. 12. 1918, 2.

Oton Iveković, Skica za grafiku „U glavnom stanu Sočanske vojske“, prije 1916.

U glavnom stanu Sočanske vojske, letak – pod brojem 1. Svetozar Borivojević, pod brojem 22. Slavko Kvaternik.

U Glavnom stanu Sočanske vojske.

1. Gđ. Kralj Borivojević	21. Stm. Gđ. Edleštrm Gjatal
2. P.M. Radu v. in Reue	22. Mj. Kvaternik
3. Obit. Kula	23. Obit. Dr. Economu
4. Obit. Pila Solov	24. Htm. Cvitković
5. Obit. Erdemog Josef Franz	25. Obit. Dr. Kiva
6. Htm. Paschek	26. Mj. Dr. Ditteth
7. Htm. Mauterzinski	27. Mj. Salavici
8. Obit. Buvich	28. Htm. Dr. Pach
9. Obit. v. Moravici	29. Obit. v. Garitor
10. Obit. Blaha	30. Htm. Kalna
11. Obit. v. Reizich	31. Mj. Alan de Rivera
12. Obit. T. A. Logodale	32. Lt. Meisl
13. Obit. Weinberger	33. Obit. Reko
14. Htm. Costa Curti	34. Htm. Powolny
15. Obit. Fier Windischgraetz	35. Htm. Pokissor
16. Obit. Hasi	36. Mj. Fried
17. Obit. Rychnow	37. Obit. Kratichwill
18. Lt. v. May	38. Obit. v. Piterich
19. Obit. Gid Pally	
20. Obit. Morgul Paliavici	

Reprodukcija originalnoga crteza prof. Otona Ivekovića.

Cena slika privedena brojem i vlastitostima podiznau unjetnika K 60—.

Od toga dolazi u korist Sočanskog fonda K 10—.

Naručbe pima
naklada umjetnika **ANTUN ULLRICH**, Zagreb, Hica 54.

Krleža postaje aktivni sudionik pijane noći.⁷⁹ Do tada su sav „krasni spol“, političari, oficiri i ostali, sastavni dio njegovog unutarnjeg monologa. Krleža se javio, „ime-nom i prezimenom“ i „pred ovim visokoodnjegovanim dostojanstvenicima uma i oružja“, proglasio se književnikom, „i to hrvatskim“. Među brojnim povcima „živijooo“ i „doljeeee“, te Drinkovićevim prijetnjama vješalima, Krleža preuzima riječ i naglašava da se tu „ne radi o Kvaterniku lično, o Kvaterniku kao pojedincu, nego o Kvaterniku kao principu“, te da govori u ime: „domobrana 25. pukovnije zagrebačke“ i „u ime bezbrojnih mrtvaca ovoga pokolja, koje su poklali ovi isti Kvaternici...“ Međutim, spominjanjem pobjedonosne ruske Revolucije i spomenom Lenjina, čije ime je odjeknulo „u toj pijanoj noći kao grom!“, Krleža okreće sve protiv sebe jer su ga „u tome trenutku Zofke i Olge i Zlate izopćile iz narodnih redova“.⁸⁰

★ ★ ★

Petar (Pjer) Kržanić, književnik Miroslav Krleža, *Ilustrovane novosti*, br. 33, 29. 9. 1918, str. 14

79 — Obzor navodi: „Kad je naime ustao podpukovnik Kvaternik da govori, poviknuo je hrvatski književnik Miroslav Krleža: Dolje sa nedostojnim...“ Vidi: „Čajanka u počast srpskih oficira“, u: Obzor (popodnevni list), br. 257, 14. 11. 1918, 3.

80 — U „Crno-žutom skandalu“ 1918. Krleža ne navodi da je na čajanci spomenuo Lenjina, ali je zato izrekao: „Danas, u vrijeme kad sovjeti niču na globusu kao gljive, danas kad gomile pokreću samo goli interesi a ne proklamacije, danas kad se naoružanim četama vlada samo povjerenicima, kad se svi pododjelni komandanti izabiru slobodnim glasovanjem, danas kad se ruše ograde privatnog prava, danas se kod nas vlada sistemom grožnje i zatvora...“ Vidi: Krleža, Miroslav, „Crno-žuti skandal“, u: *NIN: nedeljne informativne novine*, 18. 6. 1991, 46.

Na čajanku je Krleža stigao oko ponoći. Ne zna se koliko se zadržao, ni kada je sa čajanke izbačen, ali se zna kako je njegov posjet završio i kako je od prisutnih ocijenjen: „Izletio sam iz hrvatske krčme i našao se u magli, na ulici. Počasćen sa nekoliko jačih udaraca bakandžama u mekanijem dijelu svoje ovozemaljske supstance (koji se u boljim prozama nikada ne imenuje svojim pravim imenom). Ostao sam izviždan i zgužvan kao krijesnica pod svinjskim papkom. Bio sam miran i sve mi se pričinjalo smiješnim. Izvikale su me Zofke, Olge i Zlate kao tenora, a nijesu mi dopustile ni da otpjevam svoje arije. Mora da sam ih grdno razočarao.”⁸¹

Za razliku od Krleže, čajanka je u tisku ocijenjena čistom peticom, što se da iščitati iz zagrebačkih *Novosti*: „Stara i šarena dvorana Sokola čula je već mnogo govora i u njoj su priredjene mnoge i različite slave, ali takovu kao što je bila ova, još nikada. Zagreb se budi. Zagreb se preporadja. Od skromne i u malenom okviru zasnovane čajanke razvila se manifestacija i razvila se demokratska slava kakovih do sada nije bilo kod nas. Hvala za to ženama koje su je priredile i tako pokazale da pravo shvaćaju današnje velike časove.”⁸²

Krleža je u svojim memoarskim zapisima dao opširnu i iscrpnu ocjenu novembarske čajanke. Njegovu sklonost vehementnoj bujici riječi, ponavljanju, nabranjanju, nizanju i gomilanju par je godina kasnije Krešimir Kovačić parodirao pjesmom *Jutro, podne i ponoć*: „...O veliko Ništa, / Koješta, / I Svašta, / Prokleta, prokleta, prokleta, prokleta, / Svima i svakom oteto / Što liže i gmiže nad vražjim vimenom / Prokleta od Miroslava Krleže / Vlastoručnim potpisom i punim imenom...” Pjesma je dio zbirke *Par nas sa Parnasa* iz 1922. u kojoj se nalazi i Krležin karikaturalni portret Pjera Križanića s duhovitim natpisom: „Ja sam vjetar, dižem prah / Zar Vas nije djeco strah?”⁸³

Pitamo se da li bi Krleža mogao novembarskoj čajanci, bez puno riječi, dati kratku ocjenu. Što mislite koja bi to ocjena bila?

81 — Krleža, M. (bilj. 10), 256.

82 — „Novi Zagreb. Povodom sinoćnje čajanke u Hrv. Sokolu”, u: *Novosti*, br. 305, 14. 11. 1918, 4. *Male novine* čajanku opisuju kao „jednu sjajnu sliku današnjeg našeg narodnog, slobodnog života”; u *Hrvatskoj državi* organizatori su ocijenjeni „vrlo pohvalno!”, a zabava „ugodnom i familijarnom”. Vidi: „Čajanka u počast srpskim časnicima”, u: *Male novine*, br. 279, 14. 11. 1918, 2; „Čajanka u hrvatskom sokolu”, u: *Hrvatska država*, br. 14. 11. 1918, 3.

83 — Fališevac, D., „Par nas sa Parnasa ili kako je Krešimir Kovačić nacrtao bradu i brkove modernim hrvatskim liricima”, u: *Dani Hvarškoga kazališta*, br. 1, 2004, 47–74 [dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/73846>; pristupljeno: 30. 6. 2018]; A. Kc, *Jezik, Krležijana, LZMK* [dostupno na: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1653>; pristupljeno: 30. 6. 2018].

PETAR LEKIĆ

CRNA GORA U JUGOSLOVEN- SKOJ DRŽAVI (1918–1921)

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
1 — XII — 1918

VII

Za vrijeme trajanja Prvog svjetskog rata ostvarivanje jugoslovenskog ujedinjenja ušlo je u završnu fazu. Vlada Kraljevine Srbije 7. decembra 1914. godine donijela je Nišku deklaraciju, u kojoj je kao glavni cilj ratne politike navedeno stvaranje južnoslovenske zajednice. Sa okupacijom Srbije i Crne Gore u januaru 1916. godine od strane Austrougarske, nestalo je zvaničnog ratnog savezništva na bojištu u borbi protiv neprijatelja između dvije zemlje, a međusobni propagandni napadi postajali su izraženiji nego ranije. Nepovjerenje utemeljeno Bombaškom aferom 1907. godine i Kolašinskom aferom 1909. godine, koje je izražavala crnogorska vlada prema politici predsjednika vlade Nikole Pašića, imalo je svoju osnovu u opravdanom strahu od nestanka države i svrgavanja dinastije. Bez učešća Crne Gore, ulogu predvoditelja ujedinjenja Južnih Slovena imala je srpska vlada u emigraciji, što je dobilo svoj pečat u Krfskoj deklaraciji 20. jula 1917. godine. Razlaz u viđenjima o stvaranju zajedničke države postao je nepremostiv i biće uzrok političkih sukoba između dvije zemlje. Za razliku od zvanične Srbije, crnogorske institucije su bile protivne ujedinjenju u kojem bi jedna država bila Pijemont, što je publikovano kroz članke u zvaničnom listu *Glas Crnogorca*.

Ovo vrijeme donijelo je pojavu formiranja paralelnih institucija čiji je zadatak bio da oponiraju oficijelnim crnogorskim ustanovama, prikazujući se kao legitimni predstavnici volje građana. Tako je u Parizu 1917. godine formiran Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, pomagan od Kraljevine Srbije, a na čijem je čelu bio Andrija Radović, bivši predsjednik vlade u emigraciji i ugledni predratni političar.

Oficijelni stav uoči stvaranja zajedničke države iznio je kralj Nikola I Petrović Njegoš u izbjegličkom *Glasu Crnogorca* 21. oktobra 1918. godine: „Braćo, sa najvećim zanosom, radošću i oduševljenjem danas svečano izjavljujem da želim – a uvjeren sam da istu želju ima i sav moj vjerni narod u Crnoj Gori – da i naša mila Crna Gora bude sastavni dio Jugoslavije, da časno uđe u jugoslovensku zajednicu, kao što je časno i do kraja za nju ratovala i stradala. Želim da se složno i bratski uredimo u jugoslovensku konfederaciju, u kojoj će svak sačuvati svoja

prava, svoju vjeru, uredbu i običaje, i u kojoj niko neće smjeti nametati prvinjstvo, već svi da budemo jednaki u čedrim njedrima majke Jugoslavije, te da svak radi na njenu napretku i veličini u društvu slobodnih i prosvijećenih naroda.”¹

Početkom novembra cijela teritorija je bila oslobođena ili okupirana od strane francuskih, srpskih, američkih, britanskih i italijanskih snaga, kako se navodi među stručnom i laičkom javnošću. *Glas Crnogorca* je 15. novembra 1918. godine na naslovnoj strani objavio: „Posljednjih dana oktobra stigle su nam iz Ljubljane, preko Švajcarske, prve vijesti o opštem ustanku u Crnoj Gori. Prema tim vijestima oružane čete Crnogoraca 12. oktobra uzele su Nikšić, Berane, Andrijevicu. Austrianci hitno napustili zemlju; austrijski guverner i vojna komanda utekli sa Cetinja. Ostavili ogroman vojni materijal. Ustaši su dobro naoružani. Javlja se da su crnogorski dobrovoljački bataljoni poslije nekoliko dana oslobodili Cetinje, Rijeku i Skadar. Na Andrijevići zarobljen cio bataljon Madžara. Prema službenim izvještajima: Italijanska vojska, dolazeći od Lješa, stigla je 30. oktobra u Skadar. – Italijanska flota iskrcala vojsku u oba crnogorska pristaništa Ulcinj i Bar. Francuska vojska, koja preko Metohije nastupa u Crnu Goru, stigla je u Skadar. – 2. novembra Francuzi, uz pomoć crnogorskih ustaša, stigli u Podgoricu. Zarobljeno preko 4000 neprijateljskih vojnika, među kojima 120 oficira, mnogo municije i raznog ratnog materijala.”² Problem definisanja nije nastao u samom činu ulaska savezničkih

1 — *Glas Crnogorca*, 21. oktobar 1918. godine, str. 1.

2 — *Glas Crnogorca*, 15. novembar 1918. godine, str. 1.

trupa nego u njihovoj podršci jednoj političkoj struji, čija je djelatnost bila protivna suverenitetu Kraljevine Crne Gore i dinastije Petrović Njegoš.

Uparedo sa vojnim akcijama išao je rad na ujedinjenju, koji je vodila zvanična Srbija, preko svojih pristalica. Tako je bio formiran Centralni izvršni odbor za narodno ujedinjenje, koji su činili Svetozar Tomić, Janko Spasojević, Petar Kosović i Milosav Raičević.³ U Beranama je ovo tijelo donijelo Pravila za biranje narodnih poslanika Velike narodne skupštine, prema kojima je kapetanija davala dva, a srez birao tri poslanika, dok je grad ispod 5.000 stanovnika imao jednog, a iznad ovog broja dva poslanika.⁴ Zbog želje za širenjem ujediniteljskih stavova, na Cetinju je počelo da izlazi dvostranično dnevno glasilo *Novo doba*, gdje su se objavljivale vijesti o toku priprema za čin ujedinjenja na unutarcrnogorskom i južnoslovenskom nivou.

Na izborima u Cetinju postojale su dvije liste, jedna na bijelom papiru, koja se zalagala za bezuslovno ujedinjenje sa Srbijom, i druga, na zelenom papiru, sa stavom da je uslovno ujedinjenje pravi politički koncept. Prema tome je nastala podjela na bjelaše i zelenaše, sinonime za događaje s kraja 1918. i početka 1919. godine u Crnoj Gori.

Skupština je sazvana u Podgorici za 24. novembar, kada je u zgradi Monopola duvana otpočeo njen rad. Za predsjednika je izabran Savo Cerović, a za potpredsjednike Savo Fatić i Lazar Damjanović. Na sjednici Velike narodne skupštine srpskog naroda u Crnoj Gori, održanoj u Podgorici 26. novembra 1918. godine, donijete su četiri odluke: „1) Da se kralj Nikola I Petrović – Njegoš i njegova dinastija zbace sa crnogorskog prijestola; 2) Da se Crna Gora s bratskom Srbijom ujedini u jednu jedinu državu pod dinastijom Karađorđevića, te tako ujedinjena stupi u zajedničku Otadžbinu našeg triomenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca; 3) Da se izabere Izvršni Narodni Odbor od 5 lica, koji će rukovoditi poslovima, dok se ujedinjenje Srbije i Crne Gore ne privede kraju, i 4) Da se o ovoj skupštinskoj odluci izvijesti bivši kralj Crne Gore Nikola Petrović, Vlada Kraljevine Srbije, prijateljske Sporazumne Sile i sve neutralne države.“ Rad skupštine je okončan 29. novembra, kada je održano završno zasjedanje. Iako je skupština uputila pisma obavještenja silama saveznicama, ona nije posjedovala međunarodno-pravni legitimitet.

Analizom odluka skupštine u Podgorici zaključuje se da je ona imala revolucionarno obilježje. U Izvršni odbor su ušli: Stevo Vukotić, Marko Daković, Lazar Damjanović, Risto Jojić i Spasoje Piletić. Pomenute odluke nisu predviđale određenje o monarhističkom ili republikanskom uređenju zajednice. Kraljevska vlada Crne Gore u Neju kod Pariza je na dešavanja u Podgorici reagovala tekstem na prvoj strani *Glasa Crnogorca* 7. decembra: „Po Ustavu Kraljevine Crne Gore, samo Narodnoj Skupštini, u koju narod zakonitim putem izabere poslanike, pripadaleži pravo rješavanja o suverenitetu države i o dinastiji. Neispravnost gornje vijesti vidi se u tom što, po crnogorskom Ustavu, ‘velika’ Narodna Skupština

3 — Dimitrije – Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Istorijski institut Narodne Republike Crne Gore, Titograd, 1962, str. 311.

4 — Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske nacije i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Narodna knjiga, Cetinje, 1948, str. 433.

uopšte i ne postoji”.⁵ Član 41. Ustava Knjaževine Crne Gore iz 1905. glasi: „Narodno je predstavništvo Narodna Skupština. Ona zamjenjuje: dosadašnje narodne zbrojeve, sastanke i vijeća u Crnoj Gori.”

Iza dešavanja u Crnoj Gori krila se međunarodna bitka između Francuske i Italije za uticaj u poslijeratnoj Evropi. Stvaranje južnoslovenske države i Čehoslovačke, kao i proširenje Rumunije, podrazumjevalo je izgradnju tzv. sanitarnog kordona, koji je imao zadatak da štiti kontinent od ponovnog uspona Njemačke i širenja komunizma iz sovjetske Rusije. Ovaj plan nalazio se pod pokroviteljstvom Francuske i Velike Britanije, vodećih evropskih sila nakon okončanog rata. Italija, koja je od sila Antante Londonskim ugovorom 26. aprila 1915. godine dobila pismeno obećanje o inkorporiranju istočnojadranske teritorije za njen ulazak u rat, podržavala je protivnike politike Kraljevine Srbije u objedinjavanju južnoslovenskog prostora.

Politički protivnici odluka skupštine u Podgorici organizovali su se da podignu ustanak u odbrani države i njene časti. Optužbe izrečene o kralju Nikoli i njegovom držanju tokom rata izazivale su ogromno nezadovoljstvo među stanovništvom. Ipak, vijest o pripremi ustanka stigla je do komande Jadranskih trupa na Cetinju, što će presudno odrediti naredni tok događaja. Noć uoči pobune, 2. januara 1919. godine, general Dragutin Milutinović je izdao naređenje, koje počinje ocjenom stanja: „Pošto su izvesna zavedena odelenja Crnogoraca javno manifestovala težnju da izazovu nered u Crnoj Gori i da prekinu saobraćaj između Cetinja i Kotora, s jedne, i između Cetinja i ostalih gradova Crne Gore, s druge strane...”, da bi dalje istakao: „to sam se rešio da vojničkim merama vaspostavim red...”⁶

Štab ustanika u Bajicama kod Cetinja 4. januara 1919. godine podnio je zahtjeve Izvršnom odboru i štabu Jadranskih trupa: „1. Mi smo svi složni da Crna Gora uđe punopravna sa ostalijem pokrajinama u jednu veliku Jugoslovensku Državu bez ikakvih unutrašnjih političkih granica – oblik vladavine ostavljamo da punovažno riješi redovno izabrana skupština svih Jugoslovena (konstituanata) čemu ćemo se srdačno pokoriti. 2. Mi tražimo prethodno, da jedan narodni sud pronađe krivce za sve događaje, koji su bacili ljagu na našem oružju i da tek onda čista i vedra čela pristupimo ovoj velikoj Jugoslovenskoj zajednici, kojoj su naši predci najstariji i najvjerniji zatočnici bili. 3. Tražimo anuliranje skupštinske odluke u Podgorici, i nove slobodne izbore za Crnu Goru, čiji će izaslanici riješiti punovažno sve naše sadanje domaće poslove, te privremeno predstavljati Crnu Goru unutra i izvan.”⁷ Potpisnik ovog dokumenta bio je kapetan crnogorske vojske Krsto Popović, koji je od tog trenutka postao vođa ustanka i simbol pokreta. General Milutinović je sjutra dan odgovorio na zahtjeve: „Dok god se po ovome ne donese odluka, ja ću sa mojim trupama i ostalim naoružanim Crnogorcima održavati red, i nikakve naoružane trupe ne mogu ulaziti u varoš – grad Cetinje, a da ne sretnu naoružani otpor sa naše strane.”⁸ Glavni sukobi dogodili su se na

5 — *Glas Crnogoraca*, 7. decembar 1918. godine, str. 1.

6 — Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije: Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1919 Tom 1*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević”; Istorijski institut Crne Gore; Almanah, Podgorica; Cetinje, 2005, str. 116–117.

7 — Isto, str. 124.

8 — Isto, str. 127.

LA TRIBUNA ILLUSTRATA

« ARMONIZZAMENTO ANSIO »
Italia L. 5 — Estero L. 40
Un numero Cred. 10 — Anzitutto Cred. 20

« Supplemento settimanale illustrato de LA TRIBUNA »
ROMA — Via Milano N. 37 — Telef. 10 634

ANNUNZI: Per ogni spazio di linea
di corpo 6, 1, 2 sulla pover-
taria in più. Spese Pubblicità Italiana, ROMA,
VIA DELL' TRIBUNA, 37 p. e via Sudorati.

Anno XXVII - N. 13

30 marzo-6 aprile 1919

Anno XXVII - N. 13

Il Montenegro contro la dominazione serba

L'azione dei Montenegri contro la dominazione serba assume di intensità, ogni giorno, in modo impressionante. Così, le reclute mobilitate dal Comando serbo abbandonano in massa i loro posti. E recentemente un grave combattimento è avvenuto, presso Duvlingrad, fra una banda di insorti montenegri e un forte distaccamento serbo che da Podgorica marciava su Nikuš per favorire i ribelli che avevano ultimamente sgozzato un convoglio serbo. La battaglia, durata parecchie ore, è finita con la disfatta dei serbi che hanno lasciato sul terreno molte armi e molti morti, fra i quali il generale Muta Sediza.

(Disegno di A. Minardi)

Cetinju 6. januara, kada je došlo do velikih oružanih borbi. Ustanak nije imao veće razmjere na Rijeci Crnojevića, Virpazaru, u Podgorici i Nikšiću, jer su organizatori od strane vlasti pohapšeni ili spriječeni u svojim namjerama. Idejni vođa ustanka bio je Jovan Plamenac, bivši ministar u predratnom vremenu. U februaru je postavljen za predsjednika vlade, kada je verifikovana njegova uloga političkog lidera pristalica Kraljevine Crne Gore.

Obaviješten o događajima koji su se desili prethodnog dana, general Venel, komandant u Generalnom štabu savezničkih trupa u Kotoru, 7. januara 1919. godine donio je sledeće uslove: „1./ Svi Srpski vojnici ili Crnogorski, koji su bili zarobljeni imaju smjesta biti pušteni. Kola zaprega, automobili i njihovi šoferi imaju biti oslobođeni. 2./ Put Kotor – Cetinje biće slobodan svakom saobraćaju. 3./ Telegrafska i telefonska veza imaju biti popravljene. Vojnici ili radnici, koji imaju izvršiti taj posao ne smiju biti ometani. 4./ Dajem 48. sati roka, računajući od 7. januara 1919. godine/25. decembra 1918./ da se svi uslovi ispune, u protivnom biću primoran da intervenišem sa savezničkim trupama. 5./ Svi oni, koji su učestvovali u pobuni imaju se vratiti kućama svojim; a neće biti uznemiravani ako ostanu mirni i ako polože oružje. Dozvoljeno im je da upute u Kotor francuskome generalu njihove žalbe, a ovaj će ih dostaviti Glavnome Komandantu Savezničkih Istočnih Vojsaka, koji će ih sprovesti Francuskoj Vladi.“⁹ Odnos Francuske prema događajima je faktički označio politički neuspjeh ustanka i svih htjenja da se uruši nastalo stanje. Sljedeća aktivnost institucija Kraljevine Crne Gore sastojala se u obraćanju kralja Nikole od 27. januara 1919. godine tokom početka Mirovne konferencije u Parizu: „Mom dragom narodu, Preklinjem vas, ostanite mirno na svoje domove! Nemojte se oružjem odupirati onijem četama koji idu za tijem da zgrabe vladu u našoj zemlji. Od strane visokih predstavnika Saveznih država dobio sam najviše uvjerenje da će se, u vrlo brzom roku, narodu crnogorskom pružiti pogodna prilika da slobodna izjavi o tome kakva će biti njegova buduća vladavina. Od moje strane, saopšti, vojvodo, da ću se dragovoljno povinovati toj njegovoj odluci. NIKOLA.“¹⁰

Poslije završetka ustanka, dio učesnika je nastavio otpor kroz gerilsko udruživanje. Ovaj vid borbe dobio je naziv komitsko ratovanje, a borci su prozvani komitama, istim nazivom kao i njihovi prethodnici u doba austrougarske okupacije. Prostor Crne Gore je bio poprište sukoba snaga vlasti i odmetnika sve do 1929. godine, kada su stradali posljednji pobunjenici.

Nakon neuspjeha bune, crnogorska vlada je marta 1919. godine donijela uredbu o postavljanju komandanta crnogorskih jedinica u italijanskom gradu Gaeti. Naredbom iz aprila mjeseca, uz podršku Italije, formirana je vojska u Gaeti i Formiju, čija je namjera bila da se zajedno sa kraljem i vladom vrati u zemlju i obnovi državu. Sa druge strane, Francuska je preko podržavanja srpskih trupa štitila zavođenje vlasti nove zemlje u nastajanju. Prema tvrdnjama crnogorskih ustanova, u odnosu organa prema pobunjenicima počinjeni su brojni zločini, ali je takođe činjenica da su istovremeno vođene i unutarcrnogorske borbe između dvije jasno suprotstavljene strane.

9 — Isto, str. 130.

10 — *Glas Crnogorca*, 27. januar 1919. godine, str. 1.

Bataljon vojske Kraljevine SHS prelazi "Carev most" kod Nikšića, februar 1920.

Vlada u Neju kod Pariza je Konferenciji mira 5. marta uputila memorandum u kojem je iznijela poziciju svoje zemlje. Autori teksta, premijer Jovan Plamenac, ministri Pero Šoć i Anto Gvozdenović, zahtijevali su: „Kr. Vlada moli Konferenciju Mira da u ovom pitanju dadnu dokaza o pravičnosti prema Crnoj Gori i njenom narodu, koji je imao izdržati toliko gorkih iskušenja, t.j. moli da joj Konferencija prizna pravo na dva predstavnika i da ih odmah pozove da uzmu udjela u Konferenciji kako bi mogli braniti prava i interese Crne Gore.”¹¹ U tekstu se insistiralo na teritorijalnom uključivanju Boke Kotorske, Hercegovine i Skadra, kao legitimnih ciljeva, sa istorijskim opravdanjem u srednjem vijeku. Sasvim suprotno zahtjevima, neparticipacija kraljevske delegacije na konferenciji doveli do nedvosmislenog zaključka o faktičkom međunarodnom nepriznavanju zemlje saveznice. Pored toga, glavna činjenica se sastojala u tome da je na Konferenciji učestvovala delegacija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na čelu sa Nikolom Pašićem i Antom Trumbićem. Podijeljenost je bila vidljiva i u emigraciji, što se ogleda kroz postojanje Crnogorske sekcije u okviru jugoslovenskog tima.¹² Njeni članovi su izdali brošuru *Skadarsko pitanje* tvrdeći da skadarska oblast prirodno pripada zajednici Južnih Slovena.¹³ Međutim, ovaj apel nije imao nikakvu praktičnu konsekvencu.

List *Novo doba* od 31. marta 1919. godine na naslovnoj strani donio je obavještenje: „Juče u jutro stigla nam je iz Podgorice od Izvršnog Narodnog Odbora radosna vijest da je Ujedinjenje sa bratskom kraljevinom Srbijom, glas, koji se je gromko i jednodušno zaorio 13. nov. 1918. u Velikoj Narodnoj Skupštini u Podgorici konačno i srećno riješeno, a kao pečat ove odluke da je naređeno komandantu savezničkih trupa istočne vojske da sve trupe Engleske, Francuske, Amerikanske i Talijanske povuče s naše teritorije.”¹⁴ U članku su specijalno bile naznačene italijanske trupe, što implicira već poznati stav da su pristalice bezuslovnog ujedinjenja za glavnog inspiratora svojih političkih oponenata smatrali Kraljevinu Italiju.

Uz učvršćivanje vojnih i policijskih snaga Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca išlo je kreiranje političkog pluralizma. Novi organi nisu dozvolili aktiviranje pristalica zelenaša, dok su oni istovremeno vidjeli svoj put kroz komitsko četovanje i učešće u emigracionoj vojsci. Stoga su na prvim parlamentarnim izborima participirali samo predstavnici politike bjelaša, podijeljeni u nekoliko lista.

Pored bijele i zelene struje, pojavila se crvena, postajući najveći konkurent monarhističkim krugovima u borbi za uređenje države. Na prvim parlamentarnim izborima 28. novembra 1920. godine na području Crne Gore od ukupno 10 mandata komunisti su osvojili 4 mandata.¹⁵ Ovakva popularnost komunističke ideje obrazlaže se kroz više segmenata, što nikako ne znači da su oni

11 — *Crna Gora pred Konferencijom mira*, Imprimerie Commerciale Serbe, Ženeva, 1919, str. 12.

12 — Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1969, str. 35.

13 — Andrija Radović, Radovan Bošković, Ivo Vukotić, *The question of Scutari*, Imprimerie "Graphique", Pariz, 1919, str. 12.

14 — *Novo doba*, 31. mart 1919. godine, str. 1.

15 — Šerbo Rastoder, *Crna Gora u XX vijeku* u Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 384.

suprotni jedni drugima. Britanski historičar Erik Hobsbaum je sublimirao pojavu u objašnjenju: „Austrija i Ugarska su redukovane na nemačke i mađarske okrajke, Srbija se proširila u veliku novu Jugoslaviju spajanjem sa (bivšom austrijskom) Slovenijom i (bivšom ugarskom) Hrvatskom, kao i sa prethodno nezavisnim malim plemenskim kraljevstvom stočara i ratnika, Crnom Gorom, turobnom masom planina, čiji su stanovnici reagovali na nečuven gubitak nezavisnosti masovnim probaćenjem na komunizam, koji je, kako su osećali, poštovao njihove herojske vrline. Takođe je komunizam povezivan sa pravoslavnom Rusijom, čiju veru su nepokoreni ljudi Crne Planine kroz mnoge vekove branili.“¹⁶

Parlamentarni izbori su doveli do nove realnosti da su velike sile, uslijed izlaska velikog broja građana na izbore, u potpunosti prihvatile suverenitet države Južnih Slovena. Veliki poraz za crnogorsku emigraciju bila je smrt kralja Nikole 1. marta 1921. godine, jer je sa političke pozornice nestao simbol svih istorijskih pobjeda Crne Gore. U izgnanstvu je nakon toga nastala podjela na pristalice kraljice Milene i prijestolonaslijednika, unuka Mihaila, sa jedne, i predsjednika vlade Jovana Plamenca, sa druge strane, što je bila posljedica u potpunosti izgubljene situacije.

Donošenjem Vidovdanskoj ustava 28. juna 1921. godine u Ustavotvornoj skupštini, Crnoj Gori nije priznat nijedan atribut države. Grb Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca je bio srpski kraljevski orao, na čijem štitu su se nalazili državni simboli Srbije, Hrvatske i Slovenije.

Tumačenje odnosa crnogorske javnosti prema jugoslovenskom ujedinjenju zavisi od ugla iz kog se taj proces posmatra. Pogledi na dva događaja, skupštinu u Podgorici 1918. godine i borbe početkom 1919. godine, određeni su definisanjem istorijskih događaja. „Velika narodna skupština srpskog naroda u Crnoj Gori“ naknadno je preimenovana u određenje „Podgorička skupština“. Borbe s početka sljedeće godine su opšteprihvaćeno dobile nazive „Crnogorska buna“, „Božićna pobuna“, „Božićna buna“ i „Božićni ustanak“, a oni su varirali u odnosu na različite periode kada je događaj imenovan. Sporovi u vezi sa odlukama tzv. „Podgoričke skupštine“ svode se na rasprave oko definicije ulaska u južnoslovensku zajednicu, odnosno na pitanje da li se radilo o ujedinjenju dvije države ili prisajedinjenju Crne Gore Srbiji. Na isti način i zahtjevi pobunjenika se dvojako tumače, od toga da je suština bila u odbijanju stvaranja nove zemlje do težnji za zadržavanjem državnih tradicija u vidu autonomnog položaja. U savremenoj crnogorskoj javnosti problem kredibiliteta „Podgoričke skupštine“ ne vidi se u težnji učesnika za južnoslovenskim ujedinjenjem, već u odlukama kojima se potire crnogorska država, bez održavanja atributa ikakvog postojanja. Sa druge strane, suština manjka autoriteta vođstva „Božićnog ustanka“ ne proizilazi iz tadašnjih stavova, već iz njihove kasnije saradnje sa fašističkim okupatorima u Drugom svjetskom ratu.

Uspostavljanje federalne Crne Gore u Drugom svjetskom ratu na antifašističkim temeljima negira sve nedostatke dvije političke opcije. Zaostavština ovog doba, za nove vlasti, nije bila vrijednosno negativan faktor u društvenom životu. Dr Niko Miljanić, službenik kraljevske vlade u emigraciji 1919. godine, bio

je predsjednik Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja (CASNO) u julu 1944. godine u Kolašinu, kojom prilikom je obnovljena država Crna Gora u okviru jugoslovenske zajednice, dok je Jovan Četković, poslanik Podgoričke skupštine, izabran za njenog potpredsjednika.

U komunističkom listu *Narodna borba* 1. oktobra 1941. godine objavljen je tekst o Petrovdanskoj skupštini: „Ta ‘skupština’, kao ni ona Podgorička 1918, nije došla po volji naroda. Mi smo godinama tražili ravnopravnost crnogorskog naroda, ustajali protiv načina na koji je Podgorička skupština rješavala naše pitanje, ali, istini za volju, mora se priznati da je Sekulina skupština otvorena nacionalna izdaja...”¹⁷ Oficijelna vlast za vrijeme postojanja komunističke Jugoslavije nije imala blagonaklon stav ni prema jednoj od dvije strane u događajima s početka života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, jer je ove podjele smatrala prevaziđenom istorijskom pričom.

Nakon obnavljanja međunarodno priznate nezavisnosti 2006. godine, zvanična Crna Gora je iznijela svoje mišljenje o njenom ulasku u novu državu. Vlada je 2009. godine svečano otvorila spomenik u Bajicama posvećen učesnicima „Božićnog ustanka”. Skupština je 2011. godine usvojila Zakon o statusu potomaka dinastije Petrović Njegoš, gdje je u članu 1 napisano da je vladarska kuća „detronizovana protivno Ustavu za Knjaževinu Crnu Goru, aktom nasilne aneksije države iz 1918. godine”. Devet epizoda serije *Božićni ustanak* reditelja Željka Sošića, snimljenih pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture, prikazano je na Radio Televiziji Crne Gore u prvoj polovini 2017. godine. Opština Podgorica je, po ugledu na prethodni, podigla novi spomenik velikom vojvodi Mirku Petroviću, ocu kralja Nikole, jula iste godine u centru glavnog grada, koji su pristalice odluka „Podgoričke skupštine” januara 1919. godine srušili.

Shvatanje društvene zajednice je, ipak, najblagonaklonije prema komunističkom nasljeđu u procesu stvaranja jugoslovenske države, jer je na temeljima tog nasljeđa stvoren antifašistički identitet savremene crnogorske države. U Podgorici, Cetinju i Baru ulice u centru grada posvećene su Jovanu Tomaševiću, osnivaču Komunističke partije u Crnoj Gori. Iako je za vrijeme ustanka učestvovao na strani bjelaša, borba za veća socijalna prava, koju su zagovarali komunisti, glavni je kriterijum vrijednosti. Isto tako, neuključivanje jedne političke opcije, zelenaša, u događaje oko formiranja nove države proizvodi društvenu empatiju. Zasnovana na antifašističkim temeljima, moderna Crna Gora baštini sve pozitivne tekovine svog i zajedničkog jugoslovenskog naslijeđa.

17 — Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom 3, Knjiga 1, *Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1950, str. 48.

Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, *Crnogorska emigrantska vlada – Neji – kod Pariza*.

Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, *Komanda crnogorskih trupa u Gaeti*.

Glas Crnogorca.

Novo doba.

Crna Gora pred Konferencijom mira, Imprimerie Commerciale Serbe, Ženeva, 1919.

Ustav za Knjaževinu Crnu Goru 1905, K. C.

Državna štamparija, Cetinje, 1907.

Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije: Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1919*, Tom 1, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“; Istorijski institut Crne Gore; Almanah, Podgorica; Cetinje, 2005.

Šerbo Rastoder, *Crna Gora u XX vijeku* u Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006.

Dimitrije – Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Istorijski institut Narodne Republike Crne Gore, Titograd, 1962.

Dimitrije – Dimo Vujović, *Cetinje u danima ujedinjenja krajem 1918. i početkom 1919. godine. u Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom 1918–1945; Zbornik radova sa naučnog skupa održanog*

u Cetinju 14, 15. i 16. novembra 1984. godine, Istorijski institut Socijalističke Republike Crne Gore, Titograd, 1988.

Jovan R. Bojović, *Podgorička skupština 1918: dokumenta*, Dečje novine; BIGZ, Gornji Milanovac; Beograd, 1989.

Mile Kordić, *Božićna pobuna u Crnoj Gori 1918*, Stručna knjiga, Beograd, 1991.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom 3, *Knjiga 1, Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1950.

Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1969.

Andrija Radović, Radovan Bošković, Ivo Vukotić, *The question of Scutari*, Imprimerie “Graphique”, Pariz, 1919.

Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske nacije i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Narodna knjiga, Cetinje, 1948.

Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema*, prevod Predrag J. Marković, Dereta, Beograd, 2004.

ДР АЛЕКСАНДАР ЛИТОВСКИ

МАКЕДОН- СКОТО ПРАШАЊЕ И КРАЛСТВОТО НА СХС 1919-1923 ГОДИНА

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
1 — XII — 1918

VIII

Балканските војни од 1912 и 1913 година, го означиле почетокот на територијалната поделба на Македонија. Соседните, дотогаш антагонизирани балкански држави и нивните големодржавни пропаганди на теренот на Македонија, релативно лесно и брзо се договориле за поделбата на Македонија. Така, со мировниот договор од 10 август 1913 г. потпишан во Букурешт, територијата на Македонија била поделена помеѓу Србија, Бугарија и Грција. Овие балкански држави кои го сочинувале анти-турскиот сојуз, пред, за време и по Балканските војни, секоја за свои интереси и на свој начин, воделе силна пропагандна активност за да ја претстават поделбата на Македонија како „ослободување на своите браќа од турската власт“.¹

Со мали територијални измени, делбата била потврдена со Првата светска војна и од неа произлезената Версајска конференција. Таму во однос на Македонија се расправало како за географска територија врз која со разни „правни и национални аргументи“ претендираат соседните балкански држави. Барањата до Конференцијата за воспоставување на целостта на Македонија и конституирање на своја држава немале одглас, бидејќи ниту Франција, ниту Англија, немале интерес проблемот со Македонија да добие третман со кој би биле оштетени нивните сојузнички држави Грција и Србија.² Застапувањето на официјалната бугарска политика за идејата за

1 — Бранко Надовеза, *Радикалното движење на Србија и односот спрема Македонија, Македонската историска наука - достигнувања и проблеми*, Скопје 2001, 208-209.; Снежана Радоева, *Допринос Димитра Ризова заједничкој акцији на Балкану 1904-1912, Балкански ратови 1912/1913, нова виђења и тумачења*, Београд, 2013, 17-23.; Надежда Цветковска, *Мировните договори од 1913 и 1919 година и Македонија, Македонија во дваесеттиот век*, Скопје, 2003, 81-87.

2 — Љубен Лапе, *Придонесот на македонските студенти во странство за развитокот на македонската национална мисла и одбраната на македонскиот национален индивидуалитет*, *Историја VI/2*, Скопје, 1970, 50-71.; Воислав Кушевски, *Државноста на*

автономија на Македонија само ја компромитирало таквата идеја.³ и ја правело помалку реална за оживотворување За српските владејачки сили, во овој период, секоја форма на автономијата на Македонија била сосема незамислива.⁴

Сепак, идеите за создавање на автономна, одделна македонска држава во периодот на Балканските и Првата светска војна и понатаму биле присутни на македонската политичка сцена.⁵ Македонското научно-литературно другарство во Петроград константно работело на афирмација на одделната македонска националност и во насока на барањето пред големите сили на конституирање на одделна македонска држава.⁶ Во јули 1918 г., во Воден била одржана средба на група Македонци, која ги разгледала ставовите и предлозите содржани во Крфската декларација, составена од страна на Југословенскиот одбор и на Српската влада. Иницијатори на средбата биле Чедомир Ѓурѓевиќ, санитарски полковник во српската војска и Глигорие Хаџи Ташковиќ.⁷ Бидејќи во Крфскиот документ немало ништо во

македонскиот народ - една од претпоставките за покренувањето на македонското прашање пред Друштвото на народите и некои други меѓународни организации меѓу двете светски војни, *АСНОМ во создавањето на државата на македонскиот народ*, Скопје, 1987, 50-64.; Михајло Миноски, Погледи и барања за решавање на македонското национално прашање во рамките на југословенската држава во времето на Париската мировна конференција во 1919 година, *Гласник на ИНИ XXXII/2*, Скопје, 1988, 135-148.
3 — Од крајот на Првата светска војна, бугарската влада преку дипломатски канали, иако поразена страна, најпрво барала цела Македонија да се присоедини кон Бугарија. Пред потпишувањето на Нејскиот мировен договор, бугарската политика гледајќи дека ништо нема да добие по македонското прашање, се свртила кон идејата за „автономија на Македонија.“ Васил Василев, Правителството на БЗНС, ВМРО и Българо-Югославските отношения, София, 1991, 16-18.; Вншната политика на правителството на БЗНС-ноември 1919–јуни 1923, *Александар Стамболијски-документално наследство*, София, 1989, док. 1, 13-16.

4 — Нада Бошкова, *Југословенска Македонија 1918-1941*, Скопје, 2016, 40.

5 — Б. Надовеза, Македонските социјалисти во Балканските и Првата светска војна и нивниот однос спрема балканската федерација и решавањето на македонското прашање, *Македонија во дваесеттиот век*, Скопје, 2003, 97-103.

6 — Во еден негов Меморандум од 7 јуни 1913 г. објавен во сп. „Македонски глас“ г. I, бр. 1, сосема јасно стои: „Македонија е населена со еднородно словенско племе, кое има своја историја, свој начин на живеење, своја некогашна државност, свои идеали, па поради тоа, и свое право на самоопределување...“ Со тоа, недвојбено, бил дефиниран одделниот македонски национален идентитет, а оттука биле набележани произлезените права на македонската нација на сопствена државност и одделна црква. Сп. „Македонски глас“ (Македонскѝ гласѝ). Орган на приврзаниците на независна Македонија 1913-1914. Фототипно издание, Скопје, 1968, 17-20.; Блаже Ристовски, Активноста на Македонците по објавувањето на Првата светска војна и меморандумот на Крсте Мисирков и Димитрија Чуповски до руската влада од 1914 година, *Гласник на ИНИ XXI/2-3*, Скопје, 1977, 21-50.

7 — Чедомир Ѓурѓевиќ од Јагодина, бил лекар, хирург, санитарски генерал, професор на универзитетот во Белград, лекар во српскиот конзулат во Скопје во 1895 г., раководител со Хирушкото одделение при Воената болница во Белград, началник на санитетот на Првата армиска област за време на Балканските војни, началник на Хирушкото одделение на Српската болница во Солун во време на Првата светска војна, началник на санитетот на Третата армија во Скопје во 1928 г., а се занимавал со прашањето за словенска медицинска терминологија, па дури и со создавањето на еден заеднички словенски јазик кој го именувал „цеслав“. https://sr.wikipedia.org/wiki/Чедомир_Ѓурѓевић; <http://www.rastko.rs/cms/files/books/5062e439f1317>; Григорие Хаџи Ташковиќ бил од Воден, Егејски дел на Македонија, студирал во Белград, па работел како воспитувач, учител и директор на српски гимназии во Македонија, односно во Солун, Скопје и Битола, во 1905 г. го обновил т.н. Македонски клуб во Белград и бил главен уредник на неговиот пишуван орган весникот „Автономна Македонија“, а

Српската војска со форсиран марш го гони противникот, Скопје, септември 1918

врска со Македонија, групата Македонци донела своја Декларација, позната како Воденската декларација во која се пледирало „цела словенска Македонија и сите Македонци“ да се признаат „како југословенско племе“ и да се вклучат во идната југословенска држава рамноправно со останатите народи.⁸ Нешто подоцна, во септември 1918 година, Григорије Хаџи Ташковиќ до српската влада на Крф, поднел сопствена „Промеморија“ во која детално ја разработува македонската идеја како дел од југословенската и бара „да се признае индивидуалноста на Македонците и Македонија во границите на југословенската држава...“⁹

* * *

Во рамки на она што се нарекува „македонско ослободително движење“ постоеле разни идејни, национални и идеолошки струи. Најголем дел од нив функционирале во Бугарија и, економски и политички, биле тесно поврзани со бугарската политичка и буржоаска елита. Всушност, бугарската државна политика преку нив влијаела на случувањата колку во македонското прашање, толку и врз политичките случувања на Балканот. Но, сите држави кои ја поделиле Македонија, имале политика на денационализација и асимилација на македонскиот народ. Така на пример, Кралството на СХС ги спречувала не само можностите за национална македонска самоидентификација, туку и за било какво опозиционо политичко дејствување, бидејќи веднаш по основањето на државата, делот на Македонија кој влегол во составот на Кралството на СХС, бил претворен во „воено-полициска“ зона каде се владеело со заплашување и терор врз населението, како и со помош на „воени“ уредби кои се предвидувале најстроги казни за антидржавна пропаганда, а фактички биле истите оние уредби што биле во сила во воениот период меѓу 1913 и 1915 г.¹⁰

Како резултат на сета оваа големодржавна националистичка тортура во сите делови на Македонија, настапил повеќегодишен период во кој македонските национални манифестации, не само на општествен план туку и во приватната сфера, биле исклучително ретки и „невидливи“.

по Првата светска војна работел како средношколски професор и бил пензиониран како директор на Учителската школа во Крагуевац. Манол Пандевски, Македонски политички програми во периодот на создавањето на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, *Гласник на ИНИ XXXII/1*, Скопје, 1988, 57.

8 — Б. Ристовски, Федеративната/конфедеративната идеја во Македонија во XIX и XX век, *Историја на идеите на почвата на Македонија*, МАНУ, Скопје, 2000, 119. Во Воденската декларација се велело: „1. Никој не оспорува дека Македонците се југословенско племе, а такво е и чувствувањето и мислењето на сите Македонци без разлика; 2. Како југословенско племе, ние сме солидарни со сите југословенски стремежи и ја примаме Крфската декларација од 1917 година. Сакаме и молиме да се дополни Крфската декларација со тоа што ќе ја опфати цела Македонија и сите Македонци...“ Сто македонски години, Скопје, 2004, 159.

9 — Б. Ристовски, Федеративната/конфедеративната идеја..., *Историја на идеите на почвата на Македонија*, МАНУ, Скопје, 2000, 119.; Љ. Лапе, Една промеморија од 1918 г. на професорот Григорије Хаџи Ташковиќ, *Прилози на МАНУ*, X, 1, Скопје, 1979, 5-37.

10 — Дури на таквото „управување“ се жалеле и српските претставници од Вардарскиот дел на Македонија во парламентот на Кралството на СХС. Така, на пример, на седницата на 21 мај 1919 г. пратеникот Антоније Тодоровиќ „...се пожалил за управувањето преку уредби „без нас и за нас““. Н. Бошковска, Југословенска Македонија..., 41-42.

Спротивно од тоа, претходно започнатите процеси на прифаќање на бугарското, српското или грчкото национално чувство како национална самоидентификација, кај дел од македонското население, добило уште поголем интензитет.

Незавлегувајќи во опширни елаборации за идејниот развој на „македонското ослободително движење“, ќе се осврнам само врз некои ставови и конкретни акции на определени македонски политички групи или поединци меѓу 1919-1923 г., кои се во директна врска со Кралството на СХС, а, пред сè, на можноста македонското прашање, односно македонското национално прашање, целосно или делумно, да се реши во рамките на оваа држава. Всушност, прашањето за решавање на македонското прашање во една федеративна творба, било да е југословенска, било да е балканска, воопшто не била новост во периодот по Првата светска војна, со оглед дека постоела во македонските политички средини уште од втората половина на XIX век.¹¹

Во овој контекст, треба да се забележи дејноста на дел од лево ориентираните македонски политички сили во Бугарија, кои веднаш по Првата светска војна се активирале и се групирале во Привременото претставништво на бившата обединета ВМРО.¹² Оваа организација по својот состав била идејно хетерогена и во неа влегувале и национал-револуционери, и социјалдемократи, и комунисти, и анархисти, како и поединци без цврсти идејни или идеолошки определувања, а како свој претставник пред Мировната конференција во Париз го имала ополномоштено унијатскиот свештеник од француско потекло Пол Христов.¹³ Пред меѓународната политичка јавност по Првата светска војна, а во врска со македонското прашање, се активирале и други организации на македонската емиграција низ Европа и ширум светот, па така, на пример, на 14 ноември 1920 г. по повод Втората асамблеја на Друштвото на народите, до Генералниот секретар била упатена телеграма од група Македонци-студенти на универзитетот во Женева, во која се укажувало дека македонскиот народ не бил консултиран согласно принципот за самоопределување на народите, при што тие барале меѓународните фактори врз основа на тоа предпочување да преземат чекори за конституирање на обединета и независна држава под заштита на Друштвото на народите (ДН).¹⁴

Таканаречената група „Серчани“ или „Санданисти“, во основа се застапувале за решавање на македонското прашање како македонско

11 — За присутноста на ова идеја во македонското ослободително движење до крајот на Првата светска војна види: М. Миноси, Федеративната идеја во македонската политичка мисла (1887-1919), Скопје, 1985, 368.

12 — Во раководното тело на влегувале: Таско Спасов Серски, Димо Хаџи Димов, Михаил Герџиков, Ѓорче Петров, Петар Ацев и Павел Христов.

13 — За неговата активност односно за активноста на Привременото претставништво пред Париската мировна конференција види: Љ. Лапе, Идејните основи на Привременото претставништво на бившата обединета Внатрешна македонска револуционерна организација и неговата активност на Версајската мировна конференција во Париз 1919 година, *Историја IX/2*, Скопје, 1973, 53-96.

14 — Постојат и низа на други барања до ДН за конституирање на македонска држава, за што повеќе може да се погледне кај: В. Кушевски, Државноста на македонскиот народ..., АСНОМ во создавањето..., 52-53.; М. Пандевски, Македонски политички програми..., *Гласник на ИНИ XXXII/1*, Скопје, 1988, 43-68.

ТЕТОВЦИ, ГОСТИВАРЦИ, Поречани, Галичанци!

Свега је неколико дана до 28. новембра када ћемо имати да бирамо посланике за Уставотворну Скупштину. Тога дана сви ћемо имати да положимо испит из наше грађанске свести, нашега разумевања и интереса тетовског округа и добра целе земље.

Од нашега гласања тога дана зависиће какав ћемо добити Устав, т. ј. основни закон наше државе по коме ће имати да се уреди наша Краљевина. Од тога Устава зависиће и сви закони који се доцније буду доносили. Тим основним законом наше земље имаће се, и за увек, обезбедити наша слобода; права и једнакост свију грађана; добро уређење судова и свих установа од којих зависи ред, правда, просвета и привреда народна. Од ове Скупштине коју ћемо сада бирати нема важније. Зато молимо све пријатеље, све паметне грађане, Хришћане и Муслимане, да добро размисле шта раде и да свој глас на дан 28. новембра употребе по својој најбољој свести и памети.

Народна Радикална Странка излази светлог образа пред народ, очекујући да јој он поклони своје поверење. Она то очекује позивајући се на своју прошлост, на велике тековине којима је обогатила земљу, на способност и искуство својих политичара и државника. Она је једина данас довољно способна да нашој земљи да јаку владу, да отклони кризе које спречавају нашу земљу да изиђе на пут брзога напретка, унутарњег сређивања и привредног полета. Радикали су највише учинили за пољопривреду у Србији, они су уредили државне финансије, развили трговину и занате. И у садањем времену с правом се очекује да ће Радикална Странка понова посведочити своје способности.

Ко год жели мира и реда у земљи, ко год тражи да се сузбије скупцоћа и да сваки државни службеник дође на своје право место тај ће гласати за радикалну листу.

И Хришћани и Муслимани којима је стало до слободе, до правилног решења аграрног питања и правичне поделе земље међу оне који земљу раде а немају је довољно, гласаће за радикалну листу.

Когод жели да се што пре дође до стања у коме ће имовина и живот бити потпуно заштићени, а школе, судови, путеви и железнице потпуно уређени, нека гласа за листу радикала и муслимана који из тетовског округа шаљу као посланике људе који ће својим угледом, својом спремом и способностима бити довољно јаки да помогну народу нашега краја и да све добре ствари у нашем округу крену напред.

На листи Радикала и Муслимана округа тетовског кандидати су:

1. Марко Трифковић, Министар Правде из Београда
2. Кадри Сали, председник општине из Гостивара.
3. Абдураман Редеппашић, рентијер из Тетова.
4. Угрин Јоксимовић, трговац из Ниџифорова.

1. КАНДИДАТ ЗА КВАЛИФИКОВАНОГ ПОСЛАНИКА

Милорад Зебић, Инспектор Министарства Трговине и Индустије из Скопља.

2. КАНДИДАТ ЗА ЊЕГОВОГ ЗАМЕНИКА

Милан Апостоловић, инжињер из Тетова.

Зато, браћо из Тетова, Галичника, Гостивара и Пореча,
настаните свима силама и свом добром вољом, да Радикалној Странци изво-
јујемо победу на добро свију нас и на част округу тетовском.

Сви крајеви наше земље листови иду са Радикалном Странком. Не изостанемо ни ми!

Живела Народна Радикална Странка!

• На биралиште 28. новембра!

24. новембра 1920. год.
Тетово.

У ИМЕ ОКРУЖНОГ ОДБОРА НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ
ПРЕДСЕДНИК.

АЛЕКСАНДАР БОГОЛЕВИЋ

национално прашање. Во еден допис на Военото министерство на Кралството на СХС во Белград до командата на Третата армија, датиран 15 мај 1919 г. за групата на „Серчани“ било запишано дека „тие како и порано, под водство на војводите Паница, Бујнов, Кантарџиев, Стојо Хаџиев и други, немаат за цел остварување на бугарските идеи спрема Македонија. Тие имаат за цел, или автономија на Македонија, или конфедерација на балканските држави... Тие не се чувствуваат ниту Срби, ниту Бугари, ниту Грци. Тие се именуваат Македонци-Словени...“ Во однос на соработката со Југославија, односно Кралството на СХС во овој документ се велело дека има четири струења во македонските емигрантски политички кругови во Софија и Бугарија и тоа: една за автономија на Македонија под протекторат на Југославија со општинска месна и школска самоуправа, една била само заинтересирана да ги „научи и знае“ можностите за минимални национални и административни права на Македонците, една била за исчекување на развојот на настаните, а една била против секаков вид компромис и соработка со југословенските претставници и Југославија воопшто.¹⁵ Ваквите „тенденции“ ги потврдуваат и други воени српски извори, кои зборуваат дека дел истакнати македонски активисти меѓу кои Милан Ѓурлуков, Ѓорче Петров, Павел Христов и Петар Чаулев, во текот на 1919 г. ги контактирале овластените српски претставници во Софија и се интересирале за можностите Македонија да стане „рамноправен член на голема Југославија“. Војводата Милан Ѓурлуков во разговори со српскиот капетан Милчиќ во Софија му изјавил дека влијателна група на македонски политички активисти бара „автономија на Македонија под протекторат на Југославија со општинска и месна самоуправа и училишта, додека црквата би била под Српската патријаршија.“¹⁶

Секогаш треба да се има предвид дека сите политички субјекти во Бугарија имале осмислена и изградена политичка стратегија кон Македонија и „македонското прашање“, која по Првата светска војна била со основна насока: преку потпирање на меѓународните договори за заштита на малцинствата да се реши „македонското прашање“ во полза на Бугарската национална доктрина т. е. како бугарско национално прашање. Во овие рамки се движела и меѓународната активност на автономистичката ВМРО во текот на цели 14 години, односно од 1920-1934 г., кога пројавила активност за „заштита, грижа и барање примена на правата“ на „бугарското малцинство“ во Егејскиот и Вардарскиот дел на Македонија пред Друштвото на народите.¹⁷

Иако основната организациона база на ВМРО бил Пиринскиот дел на Македонија, односно т. н. Петрички округ, а дејствувањето, најповеќе,

15 — Иван Катарџиев, КПЈ во Македонија до Обзнаната, Скопје, 1961, 17.

16 — Димитар Тасић, Рат после рата. Војска Краљевине СХС на Косову и Метохији 1918-1920, Београд 2008, 149-150.

17 — В. Кушевски, За дејноста на ВМРО на Тодор Александров и Иван Михајлов во врска со поставувањето на македонското прашање во друштвото на народите (1920-1934), Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Скопје, 1994, 427. Инаку, именувањето со Вардарски, Пирински и Егејски дел на Македонија на териториите од Македонија кои влегле во составот на новите држави Кралство на СХС, Царство Бугарија и Кралство Грција, е колоквијално именување од страна на македонската историографија по 1944 г.

било во источните краеве на Вардарскиот дел на Македонија,¹⁸ нејзините водачи Тодор Александров и Александар Протогеров настојувале премногу да не ја компромитираат Бугарија пред меѓународната јавност, во смисла дека подржува формирање на чети кои дејствуваат на територијата на Кралството на СХС и Кралството Грција.¹⁹ И покрај таквите настојувања, дејствувањето на ВМРО значело предизвикување на константна тензија и лоши меѓудржавни односи меѓу Бугарија и Кралството на СХС.²⁰

Всушност, спречување на денационализацијата и асимилацијата на „Бугарите во Македонија“ преку примена на меѓународните договори за заштита на малцинствата, била минималната цел во програмско-политичките определби на ВМРО.²¹ Максималните цели, декларативно биле различно формулирани, па во „Мемоарот“ до Париската мировна конференција од 1 март 1919 г. Тодор Александров и Александар Протогеров од името на ВМРО, барале да се дозволи нивна делегација пред Конференцијата да ги претстави „аспирациите на македонското бугарско население“ и барале припојување на Македонија кон Бугарија, а нешто подоцна основите на својата политичка и револуционерна работа ги поставиле врз принципот: „извојување на слобода во форма на автономија или независност на Македонија во нејзините географски граници.“²² Дури се сметало и на „извојување на федеративна управа на идната Југославија со Македонија како рамноправен член во федерацијата.“²³

И во легалните македонски политички кругови блиски до бугарската политика имало размислувања и ставови за решавање на македонското прашање во југословенска или балканска федерација. Така во 1920 г., пред одржувањето на Вториот голем собор (конгрес) на македонските благотворни братства во Бугарија, една група делегати и политички ангажирани лица

18 — И. Катарџиев, *Борба до победа*, кн. 2, Скопје, 1983, 191.; Н. Цветковска, *Политичката активност на македонската емиграција во Бугарија 1918 до 1929 година*, Скопје, 1990, 101-102.

19 — На пример, Протогеров во едно писмо до Георги В'ндев од 15 септември 1924 г. давал упатства никој да не носи оружје, ниту комитска облека „тука во слободна Бугарија ние сме само граѓани, треба да се потчинуваме на законите и да не ја изложуваме државата.“ Кирил П'рличев, *Убиството на Тодор Александров*, СофиО, 2002, 98.; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, 123-131.; И. Катарџиев, *Борба...*, кн. 2, 191.; Н. Цветковска, *Политичката активност...*, 101-102.;

20 — Ирена Ставови-Кавка, *Местото на Македонија во југословенско-бугарските односи во периодот 1919-1923 година според полските дипломатски известувања*, *Гласник на ИНИ XXXI/1*, Скопје, 1987, 94-95.

21 — В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, 64.

22 — Документи и материали за историјата на бугарскиот народ, Софија, 1969, док. 300, 410-417. Мемоарот бил пишуван во договор со највидните претставници на бугарската влада и тоа премиерот Теодор Теодоров, и членовите на владата Андреј Љапчев, Стојан Костурков и Стојан Данев. Со нив, претставниците на Извршниот комитет на македонските благотворни братства, Иван Каранџулов и Борис Татарчев имале средба во почетокот на јануари 1919 г. на која била договорана политиката кон македонското прашање. В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, 19-20.

23 — 00 години ВМРО-Златна книга, Скопје, 1993, 161-162.; Интересно е дека во 1920 г. ВМРО на своите приврзаници во Вардарскиот дел на Македонија им препорачувал да гласаат на изборите за Конституантата за опозиционите претставници, пред сè, за Југословенската комунистичка партија (КПЈ). Јован Јанев, *Улогата на „автономистичката“ ВМРО во изборите за Конституантата во Вардарска Македонија во 1920 година*, *Гласник на ИНИ XXXI/1-2*, Скопје, 1986, 221-223.; Истиот, *Прилог кон активноста на КПЈ и ВМРО (автономистичка) во Битолскиот округ во текот на 1920 година до изборите за Конституантата*, *Гласник на ИНИ XXXVI/1*, Скопје, 1982, 141-157.

ПОЗИВЪ

КЪМЪ

Македонското население и емиграцията.

МАКЕДОНЦИ!

Родна Македония пакъ влачи робски вериги.

Дългогодишнитѣ борби за създаване автономно управление бидоха прѣустановени поради бързо развитиѣ се събития.

Войнитѣ за присъединението на Македония донесоха разорение и тежко робство; тя биде разкъсана на три части — цѣли области отъ нея сж опустошени.

Опустошение и робство донесоха войнитѣ!

Събитията доказаха, че само **Автономна Македония** подъ протектората на Лигата на Народитѣ ще даде свободенъ животъ на всички националности тамъ, ще прѣмахне ежбитѣ между тѣхъ и съ това ще се тури край на войнитѣ между балканскитѣ държави. — **Автономна Македония** ще послужи като основа за **Балканската Конфедерация**.

Моментата е сждбоносенъ. — Условията сж благоприятни за справедливото разрѣшение на нашия въпросъ. Провѣзгласения принципъ за самоопредѣление на народитѣ дава право на насъ, да изразимъ свободната си воля за бждащата сжба на Македония.

МАКЕДОНЦИ!

За нашата свобода, за свободния животъ на всички националности, за братството и мира между балканскитѣ народи — да издигнемъ мощенъ гласъ за **Цѣлостна Автономна Македония** и да подкрѣпимъ наши и чужди, които високо издигатъ това знаме.

Да живѣе Автономна Македония!

Отъ Македонската Студентска Група
при Софийския Университетъ.

на јавната сцена предводена од Владислав Ковачев и Климент Размов, на 11 октомври 1920 г. свикале состанок на дел од делегатие за Конгресот од братствата во Софија со цел да се надминат меѓусебните противречности и да се постигне компромис. На состанокот биле разгледани четири варијанти за решавање на македонското прашање: 1. Независна Македонија во нејзините природни граници; 2. Независна Македонија под протекторат на ДН; 3. Автономија во рамките на Југославија; Автономија во рамките на Балканска федерација. И покрај настојувањата на Славчо Ковачев и Климент Размов да се прифати автономијата во рамките на Југославија, мнозинството од собраниите решава да се прифати првиот предлог. Со тоа се покажало дека идејата за автономија на Македонија во рамките на Југославија како решение на македонското прашање, и покрај неговото „решително отфрлање од ВМРО“ и останатите приврзаници на големодржавната бугарска политика, сè уште имало свои приврзаници. Освен во Бугарија, во овој период ваквото „југословенско“, односно „балканско“ решение било поддржано и од македонската студентска група во Бугарија и од македонската студентска група во Женева на чело со Анастас Коцарев. Првите уште пред Конгресот излегле со изјава за јавноста дека се залагаат за автономија на Македонија во рамките на Југославија, а вторите испратиле телеграма до Конгресот со која ја поддржале таквата идеја.²⁴

На самиот Втор конгрес, кој се одржал на 18 октомври 1920 г., се развиле жестоки дискусии најпрво околу идејата да се отстранат од раководните функции на Извршниот комитет сите оние кои на било каков начин се сврзани со нелегалната ВМРО на Тодор Александров, а потоа околу идејата на приврзаниците за автономија во рамките на Балканска федерација или во рамките на Кралството на СХС, кои на самиот Конгрес излегле со предлог: „автономија во рамките на евентуална јужнословенска федерација.“ Конгресот ја отфрлил ваквата идеја, но делегатите кои се противеле на старото раководство го напуштиле Конгресот и се организирале во Времена комисија. Основната идејна платформа на приврзаниците на Времената комисија била „дефинитивно напуштање на идејата за национално обединување и раскинување со државната политика и општонационалните интереси на Бугарија“, оти наметнувањето на „бугарскиот карактер на Македонија“ претставувало „крајно штетно“ дело за ослободувањето на Македонија.²⁵

Постепено од овие политички кругови се создала Македонска емигрантска федеративна организација (МЕФО), кон која во почетокот на 1922 г. се приближила опозицијата на Тодор Александров внатре во ВМРО, од која била формирана Македонска федеративна револуционерна организација (МФРО) предводена од Славе Иванов и старите војводи Стојан Мишев и Глигор Циклев. МФРО не изградила некоја своја политичка платформа за дејствување, туку во тој поглед ја прифатила програмата на МЕФО. Имено,

24 — В. Василев, Правителството на БЗНС..., 65-66.

25 — Даринка Пачемска-Петреска, Македонската федеративна група во Виена и весникот „Македонско сознание“ во периодот 1923-1925 година, *Гласник на ИНИ XXXII/2*, Скопје, 1988, 117-132.; В. Василев, Правителството на БЗНС..., 67-69.

оваа група била блиска со раководителите на МЕФО, д-р Филип Атанасов, Никола Јуруков и Крум Зографов, и фактички дејствувала како вооружено крило на МЕФО.²⁶ Овие таканаречени федералисти, генерално погледнато ја следеле политиката на владата на Бугарскиот земјоделски народен сојуз (БЗНС) и премиерот Александар Стамболијски за помирување со Кралството на СХС. Во таа политика, БЗНС калкулирал со „автономен статус на Македонија во рамките на државата на СХС“.²⁷

Поделеноста на македонските политички сили на два остро спротивставени тabora, со свои вооружени сили, довела до константна вооружена пресметка меѓу федералистичките чети и четите на тодоралександровата ВМРО во Пиринскиот дел на Македонија. Колебливоста на владата на Стамболијски да ги подржи отворено федералистите, придонела нивните вооружени сили да доживеат целосен пораз. ВМРО во 1923 г. ја засили вооружено-терористичката пресметка со федералистите и набрзо биле убиени Никола Јуруков, Климент Размов и други видни активисти на МЕФО. Голем дел од легалните членови на раководството на МЕФО спасот го нашле во бегство од Бугарија. Дел од федералистите емигрирале во Виена, каде започнале да го издаваат весникот „Македонско сознание“, чиј прв број излегол на 15 декември 1923 г., и воспоставиле контакти со претставници на комунистичката интернационала (КИ, Коиминтерна), со Советскиот сојуз и со југословенските разузнавачки служби.²⁸ Дел од нелегалната структура на МФРО, пролетта 1923 г. преминала во Вардарскиот дел на Македонија и се ставила во услуга на владата на Кралството на СХС во борбата против четите на ВМРО.²⁹ Од овие чети подоцна бил формиран „главниот“ вооружен дел на Здружението против бугарските бандити со седиште во Штип.³⁰

Автономистичката ВМРО, од обновувањето на својата дејност, постепено започнала да го заострува својот однос кон „земјоделската влада“ на Александар Стамболијски. Формалната причина била најдена во

26 — 100 години ВМРО - Златна книга, Скопје, 1993, 158-159

27 — Васил Василев за ваквиот став се повикува на пишуваниот орган на БЗНС, весникот „Победа“, каде во редакциска статија од 12 декември 1922 г. се оправдувала политиката на владата за помирување со Кралството на СХС. В. Василев, Правителството на БЗНС..., 226.

28 — Органот на македонските федералисти в. „Македонско сознание“ во периодот од декември 1923 до јули 1925 г. на своите страници го застапувал гледиштето „дека македонското прашање не е само политичко, туку и национално прашање“, со што, всушност се манифестирала свест за одделниот македонски национален идентитет. Д. Пачемска-Петреска, Македонската федеративна група во Виена..., Гласник на ИНИ XXII/2, Скопје, 1988, 124.

29 — Според некои официјални српски статистики од 1923 и 1924 г. во Вардарскиот дел на Македонија дејствувале 53 чети на ВМРО со 3245 четници кои предизвикале 73 терористички напади врз лица и објекти. Д. Тасић, Рат после рата..., 150.

30 — Здружението против бугарските бандити било формирано на 9 септември 1923 г. Формално на чело на оваа организација се наоѓал Коста Миловановиќ-Печанац, а фактички ја раководел Михаил Каламатиев. Меѓу поистакнатите имиња од бившите припадници на ВМРО, односно МФРО кои се ставиле во српска служба биле: Стојан Мишев, Григор Циклев, Мите Соколарски, Илија Пандурски и Мино Станков. Здружението всушност ја користела структурата на ВМРО и создало свои комитети во Штип, Скопје, Кавадарци, Берово, Велес, Битола, Охрид, Струмица, Радовиш, Гевгелија, Кичево и Крива Паланка. Н. Бошковска, Југословенска Македонија..., 41-42.

политиката на добрососедски односи која ја спроведувала владата на БЗНС.³¹ Имено, Владата на Стамболијски наоѓајќи се во една во најмала рака непријатна меѓународна положба, во која Бугарија како поразена земја во Првата светска војна немала никаков меѓународен углед, настојувала да го намали негативниот меѓународен рејтинг преку водење на мирољубива политика. И покрај тоа, таа скоро константно за време на нејзиното владеење била изложена на жесток дипломатски притисок од страна на Кралството на СХС, Грција и Романија. Особено силен бил притисокот од Кралството на СХС, кој на моменти прераснувал и во отворени закани за воена интервенција. И секогаш, главната причина за таквите закани биле активностите на автономистичката ВМРО. Стамболијски и неговата влада настојувале, со низа на изјави и спогодби со помирлив тон и попуштање, да го отстранат притисокот од Кралството на СХС.³² Во овој контекст внимание заслужуваат изјавите на Стамболијски при неговата посета на Белград на 8-9 ноември 1922 г. каде не само што ветувал дека бугарската влада „...ќе продолжи да се бори“ против четничкото движење на автономистичката ВМРО, туку изјавил дека дури на Бугарија да ѝ се нуди и цела Македонија, тие нема да ја присоединат кон Бугарија. Целата десна опозиција на Бугарија изјавите на Стамболијски ги протолкувала како предавство на „бугарските национални идеали“. Печатените весници под влијание на бугарската десничарска опозиција и под влијание на ВМРО жестоко го напаѓале премиерот, кој дури бил обвинуван дека настојува „еден ден да ја вклучи Бугарија во општа интегрална Југославија“.³³ Судирот доживеал кулминација во периодот по потпишувањето на т.н. „Нишката спогодба“ помеѓу владите на Бугарија и Кралството на СХС.

„Нишката спогодба“ била склучена во март 1923 г. и, главно, се однесувала на безбедносните прашања поврзани со активностите на четите на ВМРО и на регулирањето на заштитен режим за незаконско преминување на граничната линија меѓу двете држави. Сепак, и по потпишувањето на овој договор, тензиите меѓу двете држави продолжиле. ВМРО ги засилила четничките акции во пограничните реони, го „осудила на смрт“ Стамболијски и негови блиски соработници заради зближувањето со Кралството на СХС, а од српска страна имало закани дека нивни војски ќе ја преминат границата и ќе интервенираат против четите на ВМРО. Веќе во јуни 1923 г. се случил и воениот преврат во Бугарија, со кој владата на Александар Стамболијски била тргната од власт.³⁴

31 — И уште повеќе, набрзо се случиле двете вооружени акции на четите на ВМРО против федералистите во Неврокоп на 16 октомври и Кустендил на 4 декември, а на 15 декември 1922 г. бил извршен неуспешен атентат врз министерот за внатрешни работи и еден од најистакнатите раководители во БЗНС, Рајко Даскалов. В. Василев, Правителството на БЗНС..., 175-235.; Вншната политика на правителството на БЗНС..., 399.

32 — Така на пример на 30 мај 1921 г., бугарскиот министер за внатрешни работи Александар Димитров во Белград, по средбата со претседателот на владата на Кралството на СХС Никола Пашиќ, изјавил дека бугарската влада е „цврсто решена да го забрани „македонското движење“ во Бугарија и согласно тоа да се залага за исполнување на клаузулите на актуелните меѓународни договори.“ Никола Жежов, Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918-1941), Скопје, 2008, 25.

33 — Александар Цанков, Бугарија в бурно време - спомени, София, 1999, .

34 — Živko Avramovski, Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od

СОЦИЈАЛИСТИЧКА ЗОРА

.....ОРГАН КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....

ИЗЛАЗИ СВАКОГ ДАНА СЕМ НЕДЕЉЕ.

ЦЕНА 0'30 ДИН.

ЗА КОГА СУ ГЛАСАЛИ МАКЕДОНЦИ

Београдска буржоаска штампа на почетка кроз зубе а самим све отвореније почиње се све више питати ко је гласао за комунисти у Македонији, па чак ни Пирот не оставља на миру. Јасно се види чему она циља, она би хтеда да престане како су за нашу партију гласали не као комунисти већ као сепаристички или како би она рекла бугарашки. Прво, београдска буржоаска штампа је требала да сачека мишљење своје колегинице из Скопља која је много компетентнија од ње да оне суд о томе, па тек онда да о овом питању говори, а друго требало је бити отворено. Као би нечега било истинитог о чему београдска буржоаска штампа пише, међу којима предмачи стара и пролетаријату добро позната са својом пролетарском улогом «Политика», онда би на право место разјавила висице «Стара Служба» мучен радикалне партије у Битољу, изред којим су се носом одиграла избори. Али она аути не за то што нас воде, већ зато што се је нешто супротно одиграло од онога што нам београдска буржоаска штампа подмече кад је већ београдска буржоаска штампа покренула ово питање ми ћемо се постарати да у овом чланку неоповишним фактима утврдијемо ко је за кога гласао у Македонији.

Ми још у почетку овога чланка тражијемо да св за радикале и демократе гласали Турци као засебна национална група окупљена у организацији «Џемијети» и најекспониранији сепаристички који су видну улогу играли у комитетским акцијама за време Турака под протекторатом Протогерови и осталих. А ово доказа:

У Скопљу, Битољу, Гостивару и другим местима радикали су дуго преговарали са Турцима као са посебном националном организацијом, да ајдејнички уђу у изборе и најзад су се погодили тако, да су кандидатску листу саставили по пола. И у самим изборним програмима износили су да су у саразми са браћом муслиманима истакли ајдејничку листу, у Велесу се пак демократи уорачили са Турцима. А у Куманову, Кавадару и још неким местима Турци нису пристали заједничко ни с једном партијом већ су се одређавали или сами или гласали не као засебна целина већ по одређеном појединачу.

Демократи су пак дошли у свима местима окупљени око себе личности који су били најекспониранији бугаро-

физа за време Турака и за време окупације од стране Бугара, пример: Тома Типолов у Скопљу; и Милан Ацевич у Кавадару, оба председници кандидати.

Напротив наша партија нити је пактирала са којом политичком групом, а најмање са каквом националном групом, нити је за кандидате узимала такве типове за које би се и најмање посумњало да су се обележавали као национални радници, већ оне другове, који су овејани комунисти, неки су од њих, оне по годинама старији, били обележени још за време Турака као социјалисти.

Ево примера: у Скопљу је председнички кандидат био наш стари ветеран друг Душан Цекић, који је родом из старих граница и који је још за време Турака и за време окупације водио борбу као социјалист. У Велесу је наш председнички кандидат, који је изабран, такође наш стари ветеран рођени Велешанац, али који је као и први и под Турцима и под Бугарима водио борбу као социјалист. У Куманову и Кавадару кандидати председнички су млади интелектуалци другови овејани комунисти, који никад нису припадали никаквој организацији. А шта да речемо за Битољ. Тамо је наш председнички кандидат био човек који је за време Турака био србифин и виђен национални радник српски. Разаочаран у ослобођење које је донела српска буржоаска Македонији он је постао експониран комунист. На супрот нашим кандидатима, који су чисти од сваког шовинизма, кандидат радикале и демократске партије били су виђени национални радикали био за Српску или Бугарску ствар. Па ипак син ти кандидати нису могли имати ни половину гласова од наше партије сем они за које су Турци гласали. Шта значи ово? Значи, да је македонски народ сит шовинистичког беса и да је свима својим несавином вођама окренуо леђа и да је у исто време преарео све буржоаске партије у којима су ти штрбери нашла уточиште, верујући да је само комунистичка партија чиста од сваког шовинизма и да она једина устаје против шовинистичког беса а у заштити широких радних маса.

На питање за кога су гласали бугарофили, туркофили, диншарини, србифили и љама слични у Македонији одговоримо: да радикали и демократи а за комунистичку партију гласао је сан

ПРЕТПЛАТА КАО И НА БРОЈ.
ОГЛАСИ СЕ ПРИМАЈУ ПО ПОГОДНОМ
УЗКОПИНСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

онј радни народ који је сит сваког шовинизма и који тражи народ рад и својејство.
Ето нам одговор господо радикали и демократи.

ИЗ БРЕГАЛИЧКОГ ПАШАЛУКА

— општи утисци —

Округ Брегалнички не може се другогаче кретати, него пашалук и то пашалук од пре 100 година, јер у њему се влада по обичајима, које је још пре 50 година, велики турски реформатор Митад Паша укинуо. Начелник окупације је прави паша. Уређење је старо од пре сто година, да би му и сама Бесарабија могла позавидети. На самом уласку у округ постављена је стража (турски каракол) која прегледа пасоше. Само ко има пасош може на Југославије отићи у Брегалнички Пашалук. Чим уђете у Штип, први јандарм заустави кола и тражи пасош. Тек што сте смисли с кола и нисте ни каду попили, долази други јандарм и води нас у начество. Чија документа и изглед покажу да је човек из старих граница и пуно надахнут прима окр, начелник и пошто га испита о циљу и намери доласка, неприча му ништа, како над овим крајевима; стално лебди опасност од живота а како је нешто драгоцене живот стално изложен опасности а он је себи поставио да најкрасији циљ, да од овог становништва створи добре Србе. Ко пак није срџан, да је рођен у Србији, тај се предаје јандармима и они пошто му добро наместе леђа, посаветују га да други пут не прелази границе Брегалничког Пашалука. У свакој улици корача достојанствено јандарм, пред ким народ стално дрхти и трепти. Он пресукује на улици. Ко не постане начиче и наплаћује на улици а и телесне на лицу места и а врш ује. Народ је са тим задовољан, јер тешко ономе, који отери у начество, тај бина тамо толико пречладе, да носе целог века не ваља ни себи ни људима. Тек са изласком сунца настаје у Штипу прана идилја, Јевреји у својим дугачким хаљинама и хришћани у својим националним костимима браво спуштају ћепенке, заштирају радње и са огромним фељерима у рукама журе кућама, јер абдо комита, забранено је увече ићи без фељера. Већ у први мрак нигде никог по улицама. По кафанама само окупатори Срби — печалбари, а мештани од страха не смеју ни да привиру у кафану, где господи седе.

На крајот, мора да се имаат предвид ставовите на КПЈ која, за разлика од сите останати политички сили во Кралството на СХС, се обидувала да изгради став кон македонското прашање како кон македонското национално прашање.

Најпрво, во периодот од формирањето на Кралството на СХС до крајот на 1922 г., КПЈ стоела на позиција на југословенскиот национален унитаризам. Ставот „една држава-една нација“ придонел македонското национално прашање да има маргинално место во декларативните и акциони чекори на југословенските комунисти.³⁵ Ваквиот став бил задржан и покрај предупредувањата од КИ дека националното прашање има решавачко значење во општествено-политичкиот живот на Југославија и дека тоа е фактор за кој југословенските комунисти мора да водат сметка.³⁶

Во 1923 г. македонското прашање станало особено актуелно во КИ и Балканската комунистичка федерација (БКФ),³⁷ пред сè, заради проценките дека во Македонија во скоро време претстои избувнување на востание под раководство на ВМРО.³⁸ Од тој период во круговите на КИ започнале да кружат низа документи што се однесувале на минатото и иднината на македонското национално прашање и на македонското ослободително движење. Така, промените во однос на третманот на националното прашање започнувале на Втората конференција на КПЈ, одржана во Виена од 9 до 12 мај 1923 г. Под притисокот од БКФ, македонското прашање зазелo место во дискусиите на Конференцијата, но во редовите на КПЈ, сè уште не постоела свест за посебниот македонски национален индивидуалитет. Тоа придонело на оваа Конференција ставовите на КПЈ во однос на македонското национално прашање

1918 do 1925 godine, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Beograd, 1980, kn. I, 164-165.; Н. Жежов, Македонското прашање..., 43-50. Превратот од 9 јуни 1923 г. не бил извршен од ВМРО и со нејзина отворена масовна поддршка, но низа на нејзини активисти биле најжестоките егзекутивни сили врз приврзаниците на БЗНС. Стефан Груев, Корона от трѣни, царуването на Борис III 1918-1943, Софиѓ, 1991, 126-136.

35 — Владо Картов, Борбата на македонскиот народ за национално самоопределување (1912-1941), Скопје, 1987, 380. Инаку, со создавањето на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, биле создадени услови за обединување на работничкото движење на југословенските земји кои влегле во составот на новаата држава. Обединувачкиот конгрес на Социјалистичката работничка партија на Југославија (комунисти) - СРПЈ (к) бил одржан од 20 до 23 април 1919 г. во Белград. Партијата веднаш пристапила кон Третата интернационала. На Вториот (Вуковарски) конгрес одржан од 20 до 24 јуни 1920 г. Партијата го променила името во КПЈ. Историја савеза комуниста Југославије, Београд, 1985, 62-63, 71.

36 — На 5 март 1920 г., Извршниот комитет на КИ испратил Проглас до балканските КП во кој се потенцирало значењето на националното прашање и посебно на македонското прашање. Заради игнорирањето на македонското национално прашање КПЈ на Четвртата конференција на БКФ била остро критикувана. Gordana Vlaisić, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje: 1919-1927*, Zagreb, 1984, 41, 107.

37 — Балканската комунистичка федерација претставувала сојуз на КП на балканските земји и официјално била формирана на 15 јануари 1920 г. на Конференцијата во Софија. БКФ фактички претставувала орган на КИ за Балканот и нејзините програмски задачи произлегувале од задачите на КИ. И. Катарциев, Борба..., кн.2, 351.

38 — Владо Поповски, Ленина Жила, Македонското прашање во документите на Коминтерната, том 1, док. 7, 39. Тоа бил период на интензивни напори на КИ и БКФ за привлекување на ВМРО во „единствен револуционерен фронт“ на Балканот под контрола на комунистичкото движење односно на Советскиот Сојуз.

да имаат формален карактер, што следствено водело кон слаба активност во Вардарскиот дел на Македонија.³⁹

* * *

Создавањето на „југословенската“ држава по Првата светска војна врз основа на признавање само на државотворноста на Србите, Хрватите и Словенците, ги генерирало националната нерамноправност и широкото народно незадоволство, политичко-безбедносната нестабилност и константно лошите односи со соседните држави. Делот на Македонија кој влегол во составот на новата „југословенска држава“, освен што бил претворен во „воено-полициска“ зона, редовно ја изложувал официјалната политика на притисок од Бугарија и други меѓународно релевантни фактори за давање права и заштита на „бугарското население“, преку примена на меѓународните договори за заштита на малцинствата.

Најголем дел од активните македонски политички сили, концентрирани по Првата светска војна најповеќе во Бугарија, калкулирале со можноста да се бараат „права“ за Македонија и Македонците во рамките на Кралството на СХС. Делот близок на ВМРО бил исклучително негативно поставен

39 — G. Vlajčić, *Jugoslovenska revolucija...*, 107.; B. Картов, *Борбата на македонскиот народ...*, 384.; Сима Марковиќ, *Трагизам малих народа*, Београд, 1985, 13-166.

кон југословенската држава и политика, па речиси цело време предизвикувал вооружени инциденти вдоль граничните територии, нестабилна политичка клима во Вардарскиот дел на Македонија и компликации во односите помеѓу Бугарија и Кралството на СХС. Не наоѓајќи „разбирање“ за македонската ослободителна борба кај српската политика, најголемиот дел од македонските општествено-политички активисти останале „приврзок“ на бугарската буржоазија и бугарската политичка елита, односно непријатели на југословенската држава.

Дискусиите кои се развиле во рамките на КПЈ во периодот по Првата светска војна, во годините кои следувале полека го искристализирале сфаќањето дека Македонците се посебен национален индивидуалитет и дека без решавање на македонското национално прашање не е можно да се развие активност на теренот на Македонија. Ваквата идејна траекторија на КПЈ во однос на македонското национално прашање ќе се покаже како круцијално за иднината на Македонија.

Avramovski Živko, Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918 do 1925 godine, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Beograd, 1980, kn. I, 161-171.

Бошковска Нада, *Југословенска Македонија 1918-1941*, Скопје, 2016, 323.

Василев Васил, Правителството на БЗНС, ВМРО и Българо-Югославските отношения, София, 1991, 16-18.

Vlajčić Gordana, Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje: 1919-1927, Zagreb, 1984, 494.

Външната политика на правителството на БЗНС-ноември 1919–јуни 1923, *Александар Стамболийски–документално наследство*, София, 1989, док. 1, 13-16.

Груев Стефан, Корона от тръни, царуването на Борис III 1918-1943, София, 1991, 493.

Документи и материали за историята на българския народ, София, 1969, 562.

Жежев Никола, Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918-1941), Скопје, 2008, 308.

Историја савеза комуниста Југославије, Београд, 1985, 485.

Јанев Јован, Прилог кон активноста на КПЈ и ВМРО (автономистичка) во Битолскиот округ во текот на 1920 година до изборите за Конституантата, *Гласник на ИНИ XXXVI/1*, Скопје, 1982, 141-157.

Јанев Јован, Улогата на „автономистичката“ ВМРО во изборите за Конституантата во Вардарска Македонија во 1920 година, *Гласник на ИНИ XXX/1-2*, Скопје, 1986, 221-223.

Картов Владо, Борбата на македонскиот народ за национално самоопределување (1912-1941), Скопје, 1987, 380.

Катарџиев Иван, КПЈ во Македонија до Обзнаната, Скопје, 1961, 206.

Кушевски Воислав, Државноста на македонскиот народ — една од претпоставките за покренувањето на македонското прашање пред Друштвото на народите и некои други меѓународни организации меѓу двете светски војни, *АСНОМ во создавањето на државата на македонскиот народ*, Скопје, 1987, 50-64.

Кушевски Воислав, За дејноста на ВМРО на Тодор Александров и Иван Михајлов во врска со поставувањето на македонското прашање во друштвото на народите (1920-1934), *Сто години од*

основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Скопје, 1994, 423-433.

Лапе Љубен, Една промеморија од 1918 г. на професорот Григорие Хаџи Ташковиќ, *Прилози на МАНУ*, X, 1, Скопје, 1979, 5-37

Лапе Љубен, Идејните основи на Привременото претставништво на бившата обединета Внатрешна македонска револуционерна организација и неговата активност на Версајската мировна конференција во Париз 1919 година, *Историја IX/2*, Скопје, 1973, 53-96.

Лапе Љубен, Придонесот на македонските студенти во странство за развитокот на македонската национална мисла и одбраната на македонскиот национален индивидуалитет, *Историја VI/2*, Скопје, 1970, 50-71.

Надовеза Бранко, Македонските социјалисти во Балканските и Првата светска војна и нивниот однос спрема балканската федерација и решавањето на македонското прашање, *Македонија во дваесеттиот век*, Скопје, 2003, 97-103.

Надовеза Бранко, Радикалното движење на Србија и односот спрема Македонија, *Македонската историска наука - достигнувања и проблеми*, Скопје 2001, 208-209.

„Македонски глас“ (Македонскиѝ гласѝ). Орган на приврзаниците на независна Македонија 1913-1914. Фототипно издание, Скопје, 1968, 179.

Марковиќ Сима, Трагизам малих народа, Београд, 1985, 166.

Миноски Михајло, Погледи и барања за решавање на македонското национално прашање во рамките на југословенската држава во времето на Париската мировна конференција во 1919 година, *Гласник на ИНИ XXXII/2*, Скопје, 1988, 135-148.

Миноски Михајло, Федеративната идеја во македонската политичка мисла (1887-1919), Скопје, 1985, 368.

Пандевски Манол, Македонски политички програми во периодот на создавањето на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, *ГИНИ XXXII/1*, Скопје, 1988, 43-68.

Пачемска-Петреска Даринка, Македонската федеративна група во Виена и весникот „Македонско сознание“ во периодот 1923-1925 година, *Гласник на ИНИ XXXII/2*, Скопје, 1988, 117-132.

Поповски Владо, Жила Ленина, Македонското прашање во документите на Коминтерната, том 1, 150.

Пърличев Кирил, Убийството на Тодор Александров, София, 2002, 221.

Радоева Снежана, Допринос Димитра Ризова заједничкој акцији на Балкану 1904-1912, *Балкански ратови 1912/1913, нова виђења и тумачења*, Београд, 2013, 17-23.

Ристовски Блаже, Активноста на Македонците по објавувањето на Првата светска војна и меморандумот на Крсте Мисирков и Димитрија Чуповски до руската влада од 1914 година, *Гласник на ИНИ XXI/2-3*, Скопје, 1977, 21-50.

Ристовски, Федеративната/конфедеративната идеја во Македонија во XIX и XX век, *Историја на идеите на почвата на Македонија*, МАНУ, Скопје, 2000, 110-126.

Ставови-Кавка Ирена, Местото на Македонија во југословенско-бугарските односи во периодот 1919-1923 година според полските дипломатски известувања, *Гласник на ИНИ XXXI/1*, Скопје, 1987, 92-107.

100 години ВМРО-Златна книга, Скопје, 1993, 302.

Сто македонски години, Скопје, 2004, 730.

Тасић Димитар, Рат после рата. Војска Краљевине СХС на Косову и Метохији 1918-1920, Београд 2008, 499.

Цанков Александър, Бългaрия в бурно време - спомени, София, 1999, 333.

Цветковска Надежда, Мировните договори од 1913 и 1919 година и Македонија, *Македонија во дваесеттиот век*, Скопје, 2003, 81-87.

Цветковска Надежда, Политичката активност на македонската емиграција во Бугарија 1918 до 1929 година, Скопје, 1990, 302.

DR DRAGAN MARKOVINA

DALMACIJA U DANIMA UJEDINJENJA

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
1 — XII — 1918

МУЗЕЈ
ЈУГОСЛАВИЈЕ

IX

Bez obzira što je stvaranje jugoslavenske države Dalmacija službeno dočekala kao jedna od kraljevina netom raspadnute Austro-Ugarske monarhije, za tim statusom praktično nitko u regiji nije žalio. Nakon višestoljetnog iskustva mletačke uprave, koja je sve do kraja 17. stoljeća zauzimala tek uski obalni pojas i otoke, dok je kompletno zaleđe pripadalo Osmanskom carstvu, po okončanju Kandijskog (1645–1669), Morejskog (1684–1699) i posljednjeg rata između Mletačke republike i Osmanskog carstva (1714–1718), koji je završio mirom u Požarevcu, Dalmacija se konačno integrirala u jedinstveni prostor koji danas podrazumijevamo pod tim imenom. Granica između Mletačke republike i Osmanskog carstva koja je tada uspostavljena predstavlja današnju granicu između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Kako je to teritorijalno osvajanje bilo praćeno mletačkim gubicima na svim ostalim frontovima, Dalmacija je trebala, kako u simboličkom i ideološkom, tako i u gospodarskom smislu kompenzirati gubitke na Peloponezu. Tim prije jer je konačno prestala biti isključivo utvrda na pomorsko-trgovačkom putu prema Levantu. Problem koji Venecija i pored brojnih reformskih pokušaja nije uspjela riješiti, i to unatoč snažnom razvoju pomorske i karavanske trgovine, bila je suštinska integracija tih dviju Dalmacija, obalne i kopnene, ali i integracija katoličkog i pravoslavnog morlačkog svijeta u pravni sistem Republike u punom smislu riječi. Sve uspješnija pomorska trgovina nije mogla zamagliti postojeće probleme u vezi sa nemogućnošću uvođenja pravnog sistema u zaleđe i inzistiranja katoličke hijerarhije da ima patronat nad pravoslavnim stanovništvom, zbog čega je Srpska pravoslavna crkva dobila istinski legitimitet tek s uspostavom francuske vlasti, 1808. godine. Napoleonovi ratovi, koji su fatalno djelovali na pomorsku trgovinu i uništili gotovo kompletnu gospodarsku infrastrukturu, ne samo pokrajine, nego čak i Trsta, koji se razvio u ključnu jadransku luku Monarhije, donijeli su ideje modernizma i afirmirali ilirsku ideju kao državotvornu. No, uspostavom druge austrijske uprave, nakon 1813. godine, koja je donijela dugotrajnu blokadu trgovine s Bosnom i prva

politička savezništva i rascjepe, ta ideja je za dugo vremena bila ostavljena po strani. Prva faza stvaranja Narodne stranke, temeljene na savezništvu Hrvata i Srba, protiv režimu naklonjenijih dalmatinskih autonomaša, s vremenom je završila u hrvatsko-srpskom rascjepu. On je, nakon faze suradnje autonomaške i srpske stranke, konačno okončan stvaranjem politike novog kursa početkom 20. stoljeća i definitivnom pobjedom ideje jugoslavenstva motivirane strahom od talijanskog iredentističkog imperijalizma, kojem su se ostaci, sad već potpuno talijanizirane autonomaške stranke na koncu priklonili.

Koliko god to iz današnje perspektive izgledalo nerazumljivo, pa čak i blasfemično za dominantno nacionalističko raspoloženje u Dalmaciji, činjenica je da je ta regija odigrala jednu od ključnih uloga u vrijeme stvaranja Kraljevine SHS, odnosno prve jugoslavenske države. Nekoliko je razloga za takav razvoj događaja. Prvi, što je ideja ilirizma imala snažno uporište u dalmatinsko-dubrovačkoj regiji znatno prije nego se to desilo u sjevernoj Hrvatskoj. Naime, ponajprije zahvaljujući višestoljetnom iskustvu života na granici s Osmanskim carstvom s jedne strane i kontinuiranom doticaju sa zapadneuropskim univerzalizmom s druge strane, na tom uskom istočnojadranskom pojasu bilo je dovoljno imaginativne svijesti koja je omogućavala viziju zajedničke jugoslavenske države, ali i imperativa stvaranja snažnije zajednice koja bi onemogućila potpuno osvajanje Dalmacije. Pridodamo li svemu tome prirodnu trgovačku usmjerenost Dalmacije na Bosnu i Hercegovinu, sve ovo nije bilo nimalo začuđujuće. Pored toga, zahvaljujući već spomenutoj činjenici dolaska Napoleonove francuske uprave početkom 19. stoljeća, koja je jednako kao i u Italiji, stvorila prvu južnoslavensku državu nazvanu Ilirske provincije, Dalmacija je predstavljala konstitutivno mjesto prve jugoslavenske zajednice, iako se, interesantno, nitko kasnije nije pozivao na Ilirske provincije prilikom stvaranja države. One su se u idejnom smislu naslonile na postojeće tradicije i putem te države ilirizam je dobio i neki organizacijski okvir koji je bio u stanju nadživjeti kratkotrajnu francusku upravu. Možda je i najveći intelektualni doseg tog kratkotrajnog razdoblja 1806–1813 ostavio Ivan Kreljanović Albioni u svojoj *Povijesti Dalmacije*, koju možemo iščitavati kao temeljno djelo dalmatinskog ilirizma. Ovo sve napominjemo iz razloga što se ovaj dalmatinski ilirizam temeljito razlikovao od sjevernohrvatskog s centrom u Zagrebu. Dok je prvi bio autentičan i temeljen na višestoljetnoj intelektualnoj i kulturnoj tradiciji, potonji je nastupio kao dio državotvornog projekta, koji je osim stvaranja zajedničke države uključivao i izgradnju budućih državnih institucija, poput Štrosmajerovog JAZU-a (Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti), Matice hrvatske i ostalih. Ovako različita ukorijenjenost dovela je na koncu do toga da su dalmatinski ilirizam i kasnije jugoslavenstvo iskazali znatno veću vitalnost od ilirizma i jugoslavenstva sjeverne Hrvatske, što je umnogome došlo do izražaja s pojavom prvih razočaranja u zajedničku državu, koja su uslijedila vrlo rano i s erozijom jugoslavenskog unitarizma kao ideje. Kad se ovim već postojećim temeljima pridodala sve veća opasnost od talijanskog iredentističkog nacionalizma koji je Dalmaciju smatrao integralnim dijelom ujedinjene Italije, stvoren je pogodan teren za razvoj jugoslavenstva pa i jugoslavenskog nacionalizma, koji se u tom času činio kao jedini izlaz iz traumatične situacije. Tim prije što je djelovanje nacionalističke omladine uoči Prvog svjetskog rata već pripremilo teren za ovakav idejni razvoj.

Kakva je zapravo situacija u Hrvatskoj s početka 20. stoljeća? Pojednostavljeno govoreći, u borbi za nacionalnu afirmaciju i protiv nepravednog položaja unutar Austro-Ugarske monarhije, kod većine političkih aktera sazrijeva svijest o uspostavljanju trajne suradnje između Hrvata i Srba, u cilju stvaranja buduće jugoslavenske zajednice. To možemo pratiti od masovnih demonstracija i tzv. narodnog pokreta iz 1903, preko politike „novog kursa“ iz 1905, točnije Riječke i Zadarske rezolucije iz te godine. Ta politika, koja se idejno začela u Dalmaciji, narasla je na opoziciji Beču i mađarskom nacionalizmu, te na ideji da su Hrvati i Srbi jedan narod, dok se operativno zalagala za ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. U duhu te suradnje, potpisnici Zadarske rezolucije su zaključili da se zajednički jezik ubuduće treba zvati hrvatski ili srpski, kako je već bilo utvrđeno 1883. na Dalmatinskom saboru, da se u školama treba jednako učiti hrvatska i srpska povijest te latinica i ćirilica, a u dalmatinskim općinskim vijećima u kojima je barem trećina srpskih zastupnika treba pored hrvatske zastave izvjesiti i srpsku. Time je bilo dovršeno približavanje hrvatskih i srpskih političara u Hrvatskoj, stvoren temelj za stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije i provođenje politike novog kursa. Pored službenih monarhijskih vlasti, ovoj suradnji su se najviše protivili frankovci i klerikalci, pri čemu su potonji, slijedeći naputke i ideje Prvog hrvatskog katoličkog kongresa iz rujna 1900, svaku jugoslavensku zajednicu unaprijed doživljavali kao neprijateljsku, osim one koja bi uključivala suradnju većinski katoličke Hrvatske i Slovenije. Neovisno o svim lutanjima Hrvatsko-srpske koalicije, posebno u njenom odnosu prema bečkim vlastima, činjenica je da je zahvaljujući njoj, ali i okolnostima velikog vojnog značaja kojeg su carske vlasti pridavale Dalmaciji, postupno napuštana ideja trijalizma, točnije stvaranja treće federalne jedinice od slavenskih naroda u Monarhiji, a sve se više usvajala ideja stvaranja nove jugoslavenske države. U kasnijem razvoju događaja, ovakvom scenariju su se izričito protivili samo navedeni frankovci i klerikalci, a uvjetno ga je prihvatio Stjepan Radić sa svojom strankom. No, do tada se dogodilo sve ono što je potaknulo nacionalističku omladinu na javni istup i okretanje radikalnoj politici. To se dogodilo ponajprije zahvaljujući pristanku Koalicije da se nagodi s banom Tomašićem, i to po cijenu raskida s utemeljiteljem Supilom. Sve to bilo je popraćeno fuzijom Napredne stranke s Hrvatskom strankom prava 1910. godine, što je Zorica Stipetić u svojoj sjajnoj studiji o Cesarcu, prozvala porazom naprednjačkih koncepcija i liberalno-građanske misli, uslijed čega se omladina sve više odvajala od matične stranke.¹ U tom ambijentu, u kojem se apsolutizam putem bana Cuvaja vratio na scenu, jedini otpor pružale su Socijal-demokratska stranka i Hrvatsko-srpska radikalna napredna omladina. Napredna omladina, koja je osnovana 1897. godine na ideji suprotstavljanja postojećim strukturama u političkom i kulturnom životu, predstavljala je prvu generaciju moderne omladine odane liberalnoj građanskoj demokraciji i maglovitoj jugoslavenskoj ideji, kojoj je realni sadržaj bio u suradnji Hrvata i Srba. Druga pak generacija napredne omladine zadržala je ideje liberalizma i antiklerikalizma, uz izrazitu okrenutost znanosti, koja je napustila pravaški Kvaternikov mit žrtve i prihvatila Meštrovićev kosovski mit osvete. Nakon spomenutog raskida između

1 — Stipetić, Zorica. *Argumenti za revoluciju: August Cesarec*. Zagreb, 1982, str. 11.

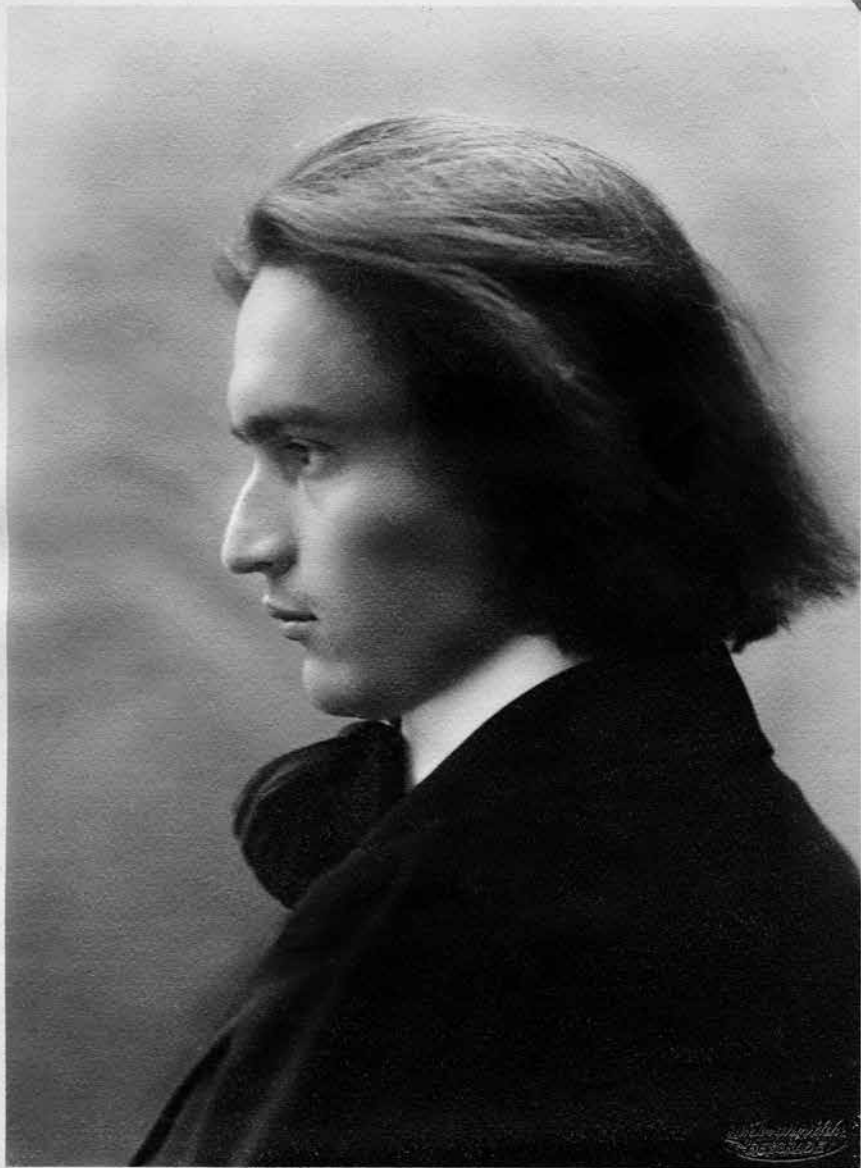
naprednjaka i Supila iz 1910. godine, dalmatinska i primorska omladina u cijelu priču unosi notu još većeg radikalizma. Programatski je to značilo vjerovanje u jedinstvenu jugoslavensku naciju koja bi morala stvoriti jedinstvenu republiku, nakon rušenja Austro-Ugarske. Na tim temeljima omladina se konstituira u Splitu 1911. pod imenom Hrvatsko-srpska radikalno napredna omladina, koja je ovlastila Splićane Vladimira Čerinu, Oskara Tartagliu i Mateja Košćinu da u Zagrebu pokrenu časopis *Val*. Radikalan u svojim iskazima, kasnijoj glorifikaciji Beograda i omalovažavanju Zagreba, pod stvarnim idejnim vodstvom pjesnika Vladimira Čerine, koji je na kraju skončao u ludnici, *Val* je predstavljao šaku u oko establišmentu. Vrijedi zabilježiti i to da mu je kao vlasnik i izdavač figurirao Milan Marjanović, uvjereni jugounitarist, koji je kasnije u više navrata polemizirao s Krležom oko karaktera prve Jugoslavije. Ono što je pak dodatno zanimljivo, jednako kao i u slučaju mladobosanaca, bez obzira na njihovu ideju o jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji, zalagali su se za utemeljenje federalne republike, koja ne bi ugušila postojeće razlike, nego bi ih ojačala, što je ostvareno tek u socijalističkoj Jugoslaviji.

Pobuna omladine kulminirala je u velikim demonstracijama protiv Cuvajevog režima, koje su 31. siječnja 1912. okupile preko 7.000 demonstranata u Zagrebu, a pokrenula je i čitav niz prosvjeda po Dalmaciji, ali i onih od strane jugoslavenskih studenata u Pragu, Beču i Grazu. Svakako najdramatičnije bilo je u Sarajevu, i to posebno demonstracije od 19. veljače, na kojima se okupilo više od 1.000 demonstranata koje su predvodili Luka Jukić i Gavrilko Princip. Jukić je kasnije, 8. lipnja 1912, izvršio neuspješan atentat na bana Slavka Cuvaja, ubivši njegovog savjetnika Ivu Hervoića.

Kao što smo već napomenuli, mladi atentatori su slijedili europske trendove, vodeći se ujedno i mitom koji je Vladimir Gaćinović stvorio o Bogdanu Žerajiću, također neuspješnom atentatoru na generala Varešanina u Sarajevu. Nakon velikih studentskih demonstracija, brojni prosvjednici su uhapšeni, da bi po puštanju iz zatvora otišli u Beograd i sudjelovali u tamošnjim studentskim demonstracijama. Među njima i Tin Ujević, Krešimir Kovačić, te Oskar Tartaglia. Specifikum dalmatinske omladine je, pored radikalizacije studentskog pokreta, bio u tome što je zbog tradicionalnih veza s Italijom, bila sklona tamošnjim anarhističkim idejama. Vezu s talijanskim anarhistima održavao je jedan od vođa dalmatinske omladine, Ivan Alfirević, a njihove su ideje inspirirale i Nikolu Njeguša Vavraka, atentatora na ministra Hohenburgera u Carevinskom vijeću 1911. i člana Socijaldemokratske stranke Dalmacije. Popularnost anarhizma među dalmatinskim proleterima naglasio je i Miljenko Smoje u svojoj priči o Roku i Cicibeli, pretvorivši Lukenija, atentatora na caricu Sisi u ključnog Rokovog idola.

Sve navedeno snažno svjedoči o međusobnoj uvezanosti jugoslavenskog studentskog pokreta u Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Srbiji i jednom općem raspoloženju omladine, mahom republikanskom i lijevom. To vrijedi, neovisno o tome što Kraljevina SHS definitivno nije bila ono čemu su stremili, makar je neki od njih podržavali sve vrijeme.

Zanimljivu stvar o njima zapisao je Radovan Kovačević u svojoj knjizi *Dalmacija 1867–1972. u predigri za jugoslavensku tragediju*. Naime, točno godinu dana prije Sarajeva, u ljeto 1913, na vijest o tome kako Franjo Ferdinand planira posjetiti srednju Dalmaciju, a samim tim i Šibenik, dalmatinska je nacionalistička

Photographie von
Jovanović - Belgrad.

omladina, na čelu s Vladimirom Čerinom, Tinom Ujevićem i Milostislavom Bartulicom, donijela odluku da izvrši atentat na prestolonasljednika. Izabrali su čak i točnu lokaciju atentata, kraj jednog mosta preko Krke, na putu iz Drniša prema Kninu, kao i same atentatore, a to je trebalo da budu Ujević i Čerina. S obzirom da se za te planove proćulo, putovanje Franje Ferdinanda u Dalmaciju je otkazano. No, kako je u to vrijeme Ivan Meštrović boravio u zavičajnim Otavicama, a bio je dio te grupe, Vladimir Čerina ga je upozorio da se skloni, jer će policijska odmazda njega imati prvog u vidu, što je Meštrović i sam naslutio krenuvši prema Splitu, budući da ga je Čerina uspio uhvatiti u Perkoviću, na raskršću vlakova.² Iako se ova akcija nije dogodila, važna je za razumijevanje društvenog i političkog konteksta, kao i za razumijevanje spremnosti omladine na krajnje korake da ostvari jugoslavensku državu. Pišući u Parizu 1917, sada već s punom sviješću o tome da je nastanak nove države izvjestan, Tin Ujević se u jednom melankolično-borbenom tekstu prisjećao svih drugova i njihovih nastojanja. Koliko god sam taj tekst bio važan, ovdje nam je bitnija njegova slutnja, koja je na kraju ispala posve točna, o tome kako bi željena država mogla propasti i ne ostvariti ništa od ideala. Ujević tako, očito poznavajući u dušu ovdašnja društva i mentalitete, piše: „Jer, budimo iskreni, strašno bi bilo kada bismo ostali takvi kakvi smo, u velikome broju, bili do juče, sebični, zavidljivi,

2 — Kovačević, Radovan. *Proleće posrnulog bratstva. Dalmacija 1967-1972. u predigri za jugoslavensku tragediju*. Beograd, 2012, str. 117-118.

sitničari, spletkari, površni praznoglavci, beskičmenjaci, nepismeni, bez pravičnosti, bez snage i bez smjelosti, mrzeći moćnijeg od sebe, nesposobni sami za isto, potcjenjujući heroizam i zanos, zazirući kao đavao od vode svete od misli i od simpatije. Pored bolje duše Jugoslavije koja je rodila ne samo Marka i bezbrojne druge i krotke i neznane i nesebeznale i ljubazne i radine, ima u Jugoslaviji i neka stravična atmosfera kužnih zadaha, gdje se cijela austro-germanska perfidija grli i ljubi sa balkanskim dahom mržnje i vindikte, strahoviti neki sikofansko-pan-durski svijet ponora i zločina. Osloboditi sebe i svoje te unutrašnje Austro-Germnije, osvete i bezumlja, mora biti najpreči posao jugoslavenske obrazovane omladine iza pobjede nad spoljašnjim neprijateljem.”³ Ujevićeva sudbina i način na koji se svojevoli izuzeo iz društvene elite, izabravši javno samotnjaštvo kao neku vrstu otpora i izbjegavajući da se u kasnijim godinama uopće bavi politikom, odaje utopijama i ulaže bilo kakvu energiju u javnu stvar, možda i najbolje svjedoče o konačnom porazu te generacije zanesenih mladih revolucionara i izražava duboko neslaganje s onim u što su se njihovi snovi pretvorili.

Iz svega navedenog jasno je kako je ideja o stvaranju jugoslavenske države imala snažnu podršku u Dalmaciji, koja se dodatno očitovala i kroz druga dva bitna momenta. Prvi se odnosi na potez Josipa Smodlake, koji je prateći polemičku raspravu u Hrvatskom saboru oko uvjeta ujedinjenja zaprijetio da će, ukoliko što prije ne donesu pozitivnu odluku o tome, samostalno otići u Beograd i u ime Dalmacije tražiti izravno ujedinjenje sa Srbijom, mimo Hrvatske. Na sličan način na koji se to dogodilo s Vojvodinom. Drugi se pak odnosi na stvar kojaje Dalmaciju maksimalno uznemiravala, a to je izgledno pripojenje većeg dijela te, u pravnom smislu, do tada kraljevine – Italiji. Kao što je općepoznato, tajnim Londonskim ugovorom, koji je široj javnosti otkrio Frano Supilo, Italija je za pristupanje Antanti dobila čvrsta obećanja saveznika o tome kako će dobiti pravo na pripojenje pretežnog dijela Dalmacije nakon ratne pobjede. Štoviše, upravo u vrijeme pariskih pregovora, u razdoblju od 5. prosinca 1918. do 7. siječnja 1919, talijanska vojska i vlada su pokušale pokrenuti dvije oružane pobune na istočnom Jadranu, u sklopu kojeg je nakon osvajanja Rijeke D’Anunzio planirao krenuti na Zadar i Split te ostatak Dalmacije.⁴ Jadransko pitanje je uopće bilo jedno od najspornijih pitanja Mirovne konferencije u Parizu, a ujedno i točka na kojoj su se počele nazirati prve pukotine između srpskih i hrvatskih političara, točnije između Nikole Pašića i Ante Trumbića. U studiji detaljno posvećenoj konferenciji, Dejan Đokić je uočio kako je jadransko pitanje bilo intenzivno razmatrano u prvih šest mjeseci pregovaranja, da bi na koncu bilo riješeno tek Rapalskim ugovorom iz studenog 1920. No, najzanimljiviji detalj s pregovora odnosi se na Pašićevo odbijanje prihvaćanja inicijalnog i radikalno drukčijeg Trumbićevog prijedloga o potpunoj demilitarizaciji istočnojadranske obale i otoka.⁵ Trumbić je logično, kao Splitsanin, imao na umu sigurnost vlastite regije od talijanske invazije, dok je Pašiću na umu bila eventualna vojna slabost države koju bi ta odluka proizvela.

3 — Ujević, Tin. “Obrisli Jugoslavije”. U *Gradac: Mlada Bosna*, br. 175–176–177 (ur. Branko Kukić). 56–57

4 — Ekmečić, Milorad. *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*. Beograd, 2010., str. 369

5 — Đokić, Dejan. *Nikola Pašić and Ante Trumbić. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London, 2010, str. 109.

2. y. 1918.

Odgovor Kneza-regenta **ALEKSANDRA KARAGJOGJEVIĆA** Dalmaciji.

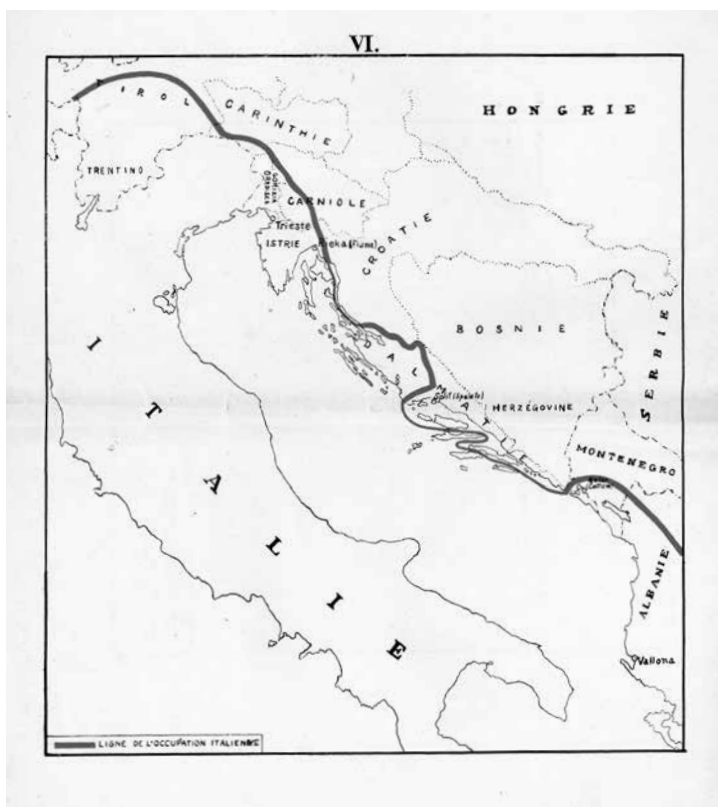
Zemaljska vlada u Splitu primila je danas ovaj brzojav :

BEOGRAD, 9. XII. 1918.

„Zahvaljujem se na Vašem pozdravu u ime mile Dalmacije prigodom proglašenja jedinstvenog kraljevstva S. H. S. pod žezlom Njegovog Veličanstva Kralja Petra I., mog uzvišenog oca. Danas se pred našim očima ispunio san Gundulića, Kačića i drugih naših velikana, za koje su se uvijek zalagali najbolji sinovi Dalmacije, prednjačeći u tome čitavom radu našem. I Njegovo Veličanstvo Kralj Petar I., moj uzvišeni otac i njegovi predci borili su se negda za slobodu i ujedinjenje našeg naroda. Toj uzvišenoj zadaći ostati ću uvijek vjeran i ja, čuvajući svuda i proti svakomu našu državnu cjelokupnost u granicama neprekinutog našeg etnografskog teritorija i posebno će moja briga biti posvećena podignuću te divne i do sada zapuštene Dalmacije, kojoj će se na slobodnom Jadranu povratiti stari sjaji i blagostanje i kojoj ja iz dubine srca šaljem moj kraljevski pozdrav“.

ALEKSANDAR.

9336/57

Širi kontekst tajnog Londonskog ugovora uključivao je i ono famozno obećanje južne Dalmacije Srbiji, čije neprihvatanje i danas predstavlja uporišnu točku nacionalističke kritike prema Pašićevoj vladi. Nema pak nikakvog smisla nagađati što bi bilo kad bi bilo, ali je prilično izvjesno da bi takva odluka saveznika dovela do ozbiljnih društvenih lomova i političkog otpora u Dalmaciji. Znatno više, naravno, u odnosu na Italiju. U svjetlu takvih talijanskih aspiracija, uz istovremeno uvažavanje već ukorijenjenih jugoslavenskih osjećaja na tom prostoru, ideja o stvaranju jugoslavenske države činila se jednim izlazom i načinom spasavanja od talijanskog imperijalnog nacionalizma. Da je taj osjećaj straha bio realan, pokazali su kasniji događaji u Drugom svjetskom ratu i talijanska okupacija, jednako kao što je širina partizanskog otpora jasno svjedočila o tome koliko je takav ishod bio neprihvatljiv za hrvatsku većinu.

Stoga je u neposrednom poraću, u vremenu još uvijek nerazriješenog statusa Dalmacije i prisutnosti savezničke flote u dalmatinskim lukama, koja je nominalno trebala garantirati mir, a realno je zbog prisutnosti i talijanskih brodova izazivala nemire, dalmatinsko stanovništvo gotovo u potpunosti podržavalo stvaranje jugoslavenske države, iščekujući dolazak srpske vojske kao oslobodilačke. U izvrsnoj studiji Vjekoslava Perice, pod naslovom „Pax americana na Jadranu i Balkanu“, a koja se umnogome bavi Dalmacijom u promatranom razdoblju, detaljno su prikazani svi fizički i oružani sukobi između talijanskih mornara

I. O. H. H. H.

Program svečanosti dočeka vojske.

Nedjelja 12 Lipnja.

Žandarmerija ulazi u 7 sati naveče.

Od 8 sati naveče unaprijed počinje svijet da pravi špalir od Baldekina pa s obe strane ceste sve do Meteriza.

Vojska sa svojom glazbom prolazi cestom u određeni sat i silazi na Šupino Poljice.

Pogošćenje vojske u logoru.

Iluminacija grada i pucanje iz mužara.

Ponedjeljak 13 Lipnja.

U 7 sati u jutro općinska glazba obilazi gradom, a mužari gruvaju sa tvrđava.

U 10 sati kupe se sve škole i vlasti na određena mjesta na Poljani.

U isti sat sastaje se Odbor Nar. Vijeća na određenom mjestu i kreće sa općinskom glazbom i konjicom u susret vojsci.

Svi se vraćaju skupa s vojskom te se zaustavljaju pred slavlukom na Poljani.

Predsjednik Odbora Nar. Vijeća nazivlje vojsci dobrodošlicu i pozdravlja predstavnika Vlade, nakon čega pjevački zbor pjeva „**Bože Pravde**“.

Predstavnik vojske odzdravlja, a vojnička glazba svira državnu himnu, pjevački zbor pjeva „**Lijepa Naša**“.

Predstavnik Vlade odzdravlja, a poglavar predstavlja zapovjedništvu vojske sve vlasti.

Predaja zastave zapovjedniku puka. Nakon odzdrava zapovjednika općinska glazba svira državnu himnu. Zatim slijedi predaja ostalih darova. Nakon ovoga upućuje se povorka gradom ovim redom :

1. Općinska glazba.
2. Sokol.
3. Zastave.
4. Odbor Nar. Vijeća.
5. Vlasti.
6. Vojska sa glazbom.
7. Vatrogasci.
8. Pučanstvo.

Na veče u 8 sati rasvjeta grada uz koncertiranje muzika.

Op. Umoljava se građanstvo, da u obe večeri rasvijetli prozore svojih kuća.

ODBOR SLAVE SLOBODE.

Pučka Tiskara - Šibenik

9336/12

i dalmatinskog stanovništva u Splitu i Trogiru, koji su imali i smrtne ishode. U svem tom kaosu, postojala je i druga strana medalje, uočljiva u općoj popularnosti američkih mornara i njihovom kulturnom utjecaju, koji je u tom kratkom vremenskom periodu Splitu ostavio džez i bejzbol u naslijeđe.

Uvažavajući sve navedeno, nije bilo uopće začuđujuće što je Dalmacija dočekala dolazak srpske vojske u potpunoj euforiji. Ona je bila tolika da je, između ostalog, kasniji povjesničar i akademik Grga Novak, zajedno s Prvislavom Anđelinovićem, u otvorenom pismu pozvao Aleksandra da dođe na jugoslaven-sko i srpsko žalo Hvara. Major Stojan Trnokopović, koji je zapovijedao srpskom vojskom koja je došla u Split, dobio je svoju obalu, a kasnije je značajan dio ulica preimenovan u duhu jugoslavenstva, te su podignuti spomenici Petru i Aleksandru. Gradom je više od deset godina upravljao Ivo Tartaglia, odani član Demokratske stranke. Općenito je Split bio ključni dalmatinski grad Kraljevine, ka kome su bila usmjerena brojna infrastrukturna ulaganja i koji je služio kao jadranski izlog jugo-slavenske države. To je uostalom i bilo očekivano, i to iz dva razloga. Jedan je u naslijeđu jugoslavenske ideje, a drugi se odnosi na to da je dotadašnji glavni grad Dalmacije, Zadar, pripao Italiji. Sretan brak između Splita i jugoslavenske države, koji je možda i najbolje bio personificiran u liku i djelu Ivana Meštrovića, potrajao je nekih desetak godina, a počeo je slabiti iz dva razloga: zbog potpune antago-nizacije režima prema hrvatskom nacionalizmu, ali i prema radničkom pokretu. I jedan i drugi su s vremenom u gradu postali iznimno utjecajni, uz važnu napo-menu kako je komunistički pokret bio puno snažniji, a ta snaga je utjecala i na nepriznavanje rezultata lokalnih izbora iz 1926. na kojima su pobijedili komunisti te njihovo daljnje suspendiranje. No, pored njih u Dalmaciji se, opet sa središtem u Splitu, razvio snažan pokret jugoslavenskih nacionalista, organizacijski uobličen u Orjuni (Organizaciji jugoslavenskih nacionalista), čije su brojno članstvo sa-činjavali pripadnici fetivih hrvatskih obitelji iz više srednje klase, osnovanoj u Splitu 1921. godine. Njihovo nasilno propagiranje integralnog jugoslavenstva i protofašistička ideologija, nužno su ih doveli do konstantnih fizičkih sukoba sa splitskim komunistima, koji su mahom dolazili iz redova težaka iz Velog Varoša. Do koje mjere su ti sukobi bili izraženi, možda ponajbolje svjedoči nikad ostvarena ideja o maršu na Beograd. Naime, Orjuna je bila toliko fascinirana usponom talijanskog fašizma i Mussolinijevim maršem na Rim, da je po uzoru na njega isplanirala marš na Beograd s ciljem preuzimanja vlasti. Od plana se na kraju odustalo, jer su ga osujetili komunisti koji su razradili plan opstrukcije, s ucrtanim mjestima diljem zemlje na kojima su im planirali postaviti zasjede. Općenito govoreći, početni zanos s osnivanjem nove države, koji je u Dalmaciji bio snažno prisutan, vrlo brzo je okopnio uslijed strukturalnih nepravdi Kraljevine, tj. uslijed potpune neosjetljivosti režima na tešku socijalnu situaciju i sve prisut-niju nacionalnu neravnopravnost. Ta dva ključna momenta, potpomognuta dubinskom nedemokratičnošću režima, dovela su do snaženja komunističke i haeseseovske opozicije, što je rezultiralo konstantnim sukobima između ova tri smjera političkog djelovanja, odnosno između ideologija koje su im stajale u pozadini, uz njihov zajednički antagonizam prema domicilnim Talijanima i tali-janskom imperijalizmu. Ti sukobi, koji su potrajali sve do Drugog svjetskog rata, a potom se i prelili u njega, s konačnom pobjedom partizanskog antifašizma, u potpunosti su obilježili društveni i politički život Dalmacije u prvoj Jugoslaviji.

GRAGJANI!

Zločinačka ruka pokušala je jučer da ugasi jedan svijetli život, da u crno zavije našu mladu državu, da ucijeli cijeli naš narod.

Sin našeg prvog kralja, nasljednik njegova prestola i njegovih vrlina, vrhovni vođa naše vojske

Regent Aleksandar,

ljubav i dika naroda našega, trebao je da pane kao izabrana žrtva, da pane u onom času, kad je na novom ustavu polagao zavjet, da će biti prvi njegov vršilac, prvi pobornik i zaštitnik našeg jedinstva i naše slobode, i kad se je s tog istorijskog obreda vraćao u pratnji Nikole Pašića, sijedog neimara naše državne veličine.

Crna prestupnička sekta, zločinačka družina, koja ognjem i mačem, krvlju i umorstvom, hoće da razvrati svijet i da uništi društveni poredak, htjela je da baci u nered i prevrat našu državu, ovaj mladi i nježni svijet, koji je nikao, kao kosovski božur, iz krvi jednog milijona naših najboljih sinova.

Dobri udesi našeg naroda sačuvali su ga od užasne sudbine; Bog pravde, koji nas je dosad sačuvao od propasti, čuo je i danas naše glase i danas nam je bio spas. Naš je Kraljević ostao nepovređen, ostao je jači, ljepši, ponosniji nego je bio, a naša silna ljubav prema njemu još je snažnija, još svetija, još neumrlja.

GRADJANI!

Neka Vam ovo crno djelo bude opomena na opasnost, koja nam domovini prijeti, neka Vam bude poticaj na slogu, na gragjansku snošljivost, na stranačko primirje, na plemensku i vjersku ljubav, a neka junačka sreća, koja je još jednom spasila državu i narod spasom njegova najizabranijega sina, nadje vidljiva i gromka izraza u svečanim manifestacijama, koje će da spašenom Regeнту kažu, koliko ga voli njegova Dalmacija, koliko ga ljubi njezin glavni grad i koliko ga obožava sav narod Srba, Hrvata i Slovenaca.

SPLIT, dne 30. juna 1921.

Pokrajinska Vlada za Dalmaciju

Podpredsjednik:

DR. DESNICA.

Posljednji slučaj simbioze ovih antagoniziranih pokreta, u prvom redu hrvatskog nacionalnog pokreta i onog jugoslavenskog, dogodio se prilikom otvaranja Meštrovićevog spomenika spomenika Grguru Ninskom na Peristilu 1929. godine, koje je proteklo u slavljenju pobjede slavenskog duha nad latinskim.

To je prepoznao ugledni splitski Talijan i profesor Antonio Tacconi, budući da je u tadašnjem tekstu posvećenom otvaranju spomenika priznao njegovu umjetničku vrijednost, ali i naglasio političku pozadinu postavljanja spomenika.

Pokušamo li na kraju ovog kratkog prikaza stanja u Dalmaciji u vrijeme utemeljenja jugoslavenske države sumirati izrečeno, zaključit ćemo da je moramo promatrati u njenom autentičnom kontekstu, posve drukčijem u odnosu na situaciju u kontinentalnoj Hrvatskoj, iz čega je slijedila fanatična odanost te pokrajine ideji zajedničke države. Tako kompleksan kontekst rezultirao je znatno većim utjecajem autentičnog jugoslavenskog nacionalizma i komunističkog pokreta, nego igdje drugdje na prostoru Hrvatske i posljedično znatno kasnijem ukorjenjivanju HSS-a u Dalmaciju.

- Đokić, Dejan. *Nikola Pašić and Ante Trumbić. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London, 2010.
- Ekmečić, Milorad. *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*. Beograd, 2010.
- Jelaska-Marijan, Zdravka. *Grad i ljudi: Split 1918–1941*. Zagreb, 2009.
- Kovačević, Radovan. *Proleće posrnulog bratstva: Dalmacija 1967–1972. u predigri za jugoslovensku tragediju*. Beograd, 2012.
- Krstulović, Vicko. *Memoari jugoslovenskog revolucionera 1: Dalmacija 1905–1943*. Beograd–Zagreb–Sarajevo, 2012.
- Kvesić, Sibe. *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb, 1960.
- Kudrjavcev, Anatolij. *Ča je pusta Londra*. Split, 1998.
- Markovina, Dragan. *Povijest poraženih*. Zagreb, 2015.
- Mlada Bosna: časopis Gradac. (ur. Branko Kukić). Čačak, 2010.
- Perica, Vjekoslav. *Pax americana na Jadranu i Balkanu*. Zagreb, 2014.
- Prijatelj-Pavičić, Ivana. „O sudbini spomenika Grguru Ninskom nakon 1929. godine.” U *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac*. (ur. Aleksandar Jakir i Marijan Buljan). Split, 2016.
- Stipetić, Zorica. *Argumenti za revoluciju: August Cesarec*. Zagreb, 1982.
- Tolja, Nikola. *Dubrovački Srbi katolici: istine i zablude*. Dubrovnik, 2011.
- Vrandečić, Josip. *Dalmatinski autonomistički pokret u 19. stoljeću*. Zagreb, 2002.

SLOVENCİ V ZADNJIH LETIH HABSBURŠKE MONARHIJE IN VSTOP V NOVO DRŽAVO

Politične razmere v
habsburški monarhiji na
prelomu stoletja

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
1 — XII — 1918

Habsburška monarhija je na prelomu stoletja doživljala nesluten razcvet. Gospodarski razcvet in vsesplošna modernizacija sta bila vidna na vsakem koraku. *»Zares je bil proti koncu tega mirnega stoletja splošni vzpon vedno vidnejši, vedno hitrejši, vedno mnogovrstnejši,«* je v svojih čudovitih spominih zapisal Stefan Zweig. *»Ponoči so gorele po cestah električne žarnice namesto motnih leščerb, trgovine so prodrle s svojim zapeljivim novim bleskom v predmestja; že je lahko govoril človek s človekom v daljavo, že je čudovito naglo brzel dalje z vozom brez konja, že se je vzpel v zračne višave v uresničeni Ikarovi sanji. Udobje je prodiralo iz odličnih hiš v meščanske domove, ni več bilo treba nositi vode iz vodnjakov ali s hodnikov, niti s težavo prižigati ognja na ognjišču; higiena se je širila, nesnaga je izginjala. Ljudje so postali lepši, močnejši, bolj zdravi, odkar je šport utrjeval njihova telesa; vedno redkeje si videl na cestah pohabljenice in nakazne ljudi. A vse te čudeže je ustvarila znanost, veliki varuh napredka. Tudi na socialnem področju je šlo navzgor: posameznik je iz leta v leto dobival nove pravice, sodstvo je ravnalo mileje in celo najhujši problem, beda širokih množic, se ni zdel več nepremagljiv. Vse širši krogi so dobivali volilno pravico in s tem možnost, da zakonito branijo svoje koristi. Sociologi in znanstveniki so tekmovali, kdo bo bolj pomagal proletariatu do bolj zdravega in celo srečnejšega življenja«* (Zweig 2008, 14; 1958, 25).

»Monarhija nasprotij« je nudila *»kreativni milje«* za nastanek visoke kulture s specifično srednjeevropsko usmeritvijo (Rumpler 1997, 524), kulture, ki ni bila omejena na ozek krog elit na Dunaju, v Pragi ali Budimpešti, ampak je postala temelj življenjskega sloga in načina mišljenja, razširjenega po vseh območjih monarhije. Umetnost je dobila novo vlogo, namenjena ni bila zgolj elitam, ampak široki javnosti.

Monarhija je tako združevala dva svetova, kot je zapisal zgodovinar Vasilij Melik: *»Eden je svet mržnje in spopadov, nacionalnih, idejnih in političnih bojov – drugi je svet sodelovanja, razumevanja, strpnosti, prizadevanj za sporazumne rešitve na kulturnih, političnih, narodnostnih in drugih področjih, pa v*

vseh odnosih med ljudmi. Oba svetova sta živela drug poleg drugega in sta se prepletala med seboj» (Melik 2000, 18).

Ob zatonu 19. stoletja pa se je habsburška monarhija res znašla v hudi krizi. Velik problem je bil že v dualizmu, saj zaradi ohlapnega dualističnega ustroja sploh ni delovala kot enotna država. Obe državni polovici so sicer povezovali skupni vladar, finance, vojska in enotna zunanja politika, toda v resnici sta bili tako razdvojeni, da so npr. morali prebivalci ene polovice menjati državljanstvo, če so želeli glasovati v drugi (Johnston 1993, 347–348).

KAKŠEN JE BIL POLOŽAJ SLOVENCEV V HABSBURŠKI MONARHIJI NA PREDVEČER PRVE SVETOVNE VOJNE?

Zgodovinar dr. Walter Lukan (2014) se v svoji knjigi »Iz črnožolte kletke narodov' v 'zlato svobodo'«, kjer se ukvarja s habsburško monarhijo in Slovenci v prvi svetovni vojni, sprašuje, kaj so Slovenci v obdobju pred prvo svetovno vojno dosegli. Sicer jim je bila po ustavi zagotovljena narodna enakopravnost, zgodovinska struktura kronovin in od leta 1867 dualistična ureditev države. Kljub neugodni socialni strukturi – še leta 1910 sta namreč dve tretjini slovenskega prebivalstva pripadali agrarnemu sektorju – jim je uspelo izoblikovati dokaj razvito nacionalno družbo z diferenciranimi političnimi, kulturnimi in gospodarskimi strukturami, katerih posledica je bila nacionalna povezanost preko deželnih meja. Manjkala pa je lastna univerza, in kljub dobro razvitemu združništvu so bil gospodarske organizacije dokaj šibke, z majhnim deležem slovenskega kapitala. Samouprava je bila v slovenskih rokah le v okviru deželne avtonomije, na Kranjskem. Slovenski politični eliti takšno stanje ni zadoščalo. Na narodnem ozemlju je hotela postati gospodar v lastni hiši. Vendar so bile možnosti za to slabe. Politična teža Slovencev v mnogonacionalni državi je bila skromna. Ljudsko štetje leta 1910 je na podlagi občevalnega jezika izkazovalo okrog 1.300.000 Slovencev ali 4,5 % celotnega prebivalstva Cislajtanije.

Po volitvah leta 1911, ko je v dunajskem parlamentu sedelo 23 slovenskih poslancev (od skupaj 516), je slovenskemu zastopstvu v državnem zboru uspelo sooblikovati večje parlamentarne skupine. Leta 1909 je na pobudo dr. Ivana Šusteršiča, takratnega načelnika SLS in poznejšega kranjskega glavarja, nastala »Slovanska unija«, ki je bila sestavljena iz večjega dela čeških, jugoslovanskih in rutenskih poslancev. V narodnopolitičnem pogledu si slovenska politična elita v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno od ostarelega monarha in od avstrijske vlade ni veliko obetala. Od njiju ni pričakovala potrebnih državnih reform, pač pa je vse svoje upe polagala v prestolonaslednika Franca Ferdinanda, kar pa se je razblinilo leta 1914 ob atentatu nanj.

Slovenska politika – ne glede na strankarsko pripadnost – je bila že vrsto let pred prvo svetovno vojno usmerjena v povezovanje z drugimi južnimi Slovani v monarhiji, še posebej s Hrvati. Ni se čutila dovolj močne, da bi sama dosegla narodne cilje. Politične težnje ogromne večine Slovencev so bile v času ustavne dobe konstantne. Dualizem so imeli za največje zlo; politiko ogrske

vlade pa za negativno in škodljivo za slovanske interese. Želeli so si preureditev monarhije v federacijo enakopravnih narodov. Pobude za graditev političnih zvez z drugimi Jugoslovani, predvsem s Hrvati, so prihajale iz Vseslovenske ljudske stranke, ki je imela sposobne politične voditelje: Ivana Šusteršiča, Janeza Evangelista Kreka, Antona Korošca. Vplivna avtoriteta v stranki je bil tudi ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič. Krek pa je bil tisti, ki je začrtal smernice sodelovanja s Hrvati, kar je pozneje postala splošna strankina linija (Lukan 2014, 17–21).

Slovenci so se torej že pred prvo svetovno vojno v vseh treh političnih strankah navduševali za jugoslovansko idejo. Glavni vzrok je bil strah pred naraščajočo germanizacijo in neugodnim gospodarskim razvojem ter pred tem, da bi jih Hrvati in Srbi v svojih konceptih zapustili in prepustili Nemcem in Italijanom, češ da so preveč na robu slovanskega sveta in preveč nevarno ogroženi. Niso hoteli, da bi bil jugoslovanski program načrtovan brez njih. Vendar se je slovenska politika kljub močni slovenski jugoslovanski usmerjenosti vse do razpada monarhije trdno gibala v okviru možnosti, ki jih je dajala Avstrija.

PONOVEN SKLIC PARLAMENTA

Svoje narodnopolitične želje so Slovenci novemu cesarju Karlu predstavili 21. maja 1917 v okviru konzultacij z vodilnimi politiki strank pred ponovnim sklicem parlamenta, ko je cesar sprejel predstavnike Hrvaško-slovenskega kluba (Korošca, Kreka, Šusteršiča, Pogačnika in Špinčiča). Šusteršič je na tem sestanku podal zahtevo po »skupni jugoslovanski provinci v monarhiji« (Lukan 2014, 67). Vendar so kasnejši pogovori z ministrskim predsednikom jasno pokazali, da ni bilo pričakovati spremembe ustave in da bo jugoslovansko vprašanje mogoče urediti šele ob sklepanju miru. Sledila je nova smer v slovenski politiki, ki je programsko prišla do izraza na prvem zasedanju ponovno odprtega državnega zbora 30. maja 1917. Tam je Korošec kot predsednik dan prej ustanovljenega Jugoslovanskega kluba, ki so ga sestavljali vsi južnoslovanski poslanci Cislajtanije, prebral Majniško deklaracijo, ki je zahtevala združitev vseh ozemelj monarhije, na katerih so živeli Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno državno telo pod žezlom Habsburžanov. Tako tudi Majniška deklaracija v primerjavi z zgodovinsko retrospektivo slovenskih političnih programov, ki so nastajali v kriznih političnih razmerah in so bili izraz organiziranih političnih sil – katoliške, socialdemokratske in liberalne stranke ter gibanj – ter izrazito avstroslavistični v svojem vsebinskem pogledu, ne pomeni nič novega. (Stavbar 2017, 67)

MAJNIŠKA DEKLARACIJA

Vrhunec prve seje dvaindvajsetega zasedanja parlamenta so bile nedvomno državnopravne izjave slovanskih parlamentarnih klubov. Najprej jo je podal predstavnik Češkega svaza František Staněk, ki je z vso ostrino nastopil proti dualističnemu sistemu in se zavzel za preoblikovanje monarhije. Za Staněkom

je dobil besedo načelnik Jugoslovanskega kluba Anton Korošec, ki je prebral državnopravno izjavo Jugoslovanskega kluba, v zgodovini znano kot »Majniška deklaracija«.¹

Vsebovala je zahtevo po oblikovanju jugoslovanske države na območju z večinskim slovenskim, hrvaškim in srbskim prebivalstvom: *»Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na temelju narodnega načela in hrvatskega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburške-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju. Za uresničenje te zahteve svojega enotnega naroda se bodo zavzeli z vso silo. S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela.«*²

Izjavi Čehov in Jugoslovancev sta povzročili veliko razburjenja v parlamentu. Nemška nacionalna zveza in Krščansko nacionalno združenje sta obe izjavi zavrnila že na isti seji, vlada pa je napovedala, da bo svoje stališče do državnopravnih izjav posredovala po cesarjevem prestolnem govoru. Cesarjev govor dan pozneje ni niti omenjal državnopravnih izjav, saj je bil napisan pred 30. majem 1917, prav tako tudi ni dajal nikakršnega upanja, da bi cesar in vlada namerala temeljito preobraziti monarhijo (Bister 1992, 184).

Ministrski predsednik je na 4. seji 22. zasedanja 12. junija 1917 podal negativno mnenje o državnopravnih izjavah Slovanov. Na to so seveda burno odreagirali češki in jugoslovanski poslanci. Pri Čehih in številnih južnih Slovanih so se domoljubna čustva za Avstrijo že zdavnaj ohladila. V bistvu je narode donavske monarhije povezovala le še obrabljena »vez stare dinastije«.

Na seji je poleg drugih članov Jugoslovanskega kluba govoril tudi Krek in izrekel znamenite besede, ki jih je bilten Jugoslovanskega odbora ponatisnil z velikim poudarkom, tako tedaj kot tudi še večkrat kasneje: *»Dve ideji ne bosta nikdar izumrli: da so Slovenci, Srbi in Hrvati en narod in da spadajo državno skupaj ter morajo državno priti skupaj. Če se ti ideji v tej državi ne bosta izpolnili, bo njihova izpolnitev prišla kljub nam in kljub vsemu, in posledice, ki lahko nastopijo zaradi tega, so nevarne za življenje Evrope in njen mir«* (Pleterski 1971, 120–121).

Cesar si je prizadeval, da bi sestavil »koncentracijski kabinet«, v katerem bi bil vsak narod zastopan z enim ministrom, vendar mu to kljub temu, da se je pogajal tudi s Korošcem glede Jugoslovancev, ni uspelo, zato je sprejel odstop ministrskega predsednika Clam-Martinica (Cvirn 2006, 306).

Novo, Seidlerjevo vlado so sestavljali predvsem visoki državni uradniki. V njej so bili zastopani tudi Slovenci, in sicer z Ivanom Žolgerjem, ki je 30. avgusta 1917 postal minister brez listnice. 2. julija 1917 so bili narejeni prvi koraki glede slovanskih zahtev, saj je bila razglašena amnestija za politične zapornike,

1 — *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917. XXII Session. I. Band: 1. (Eröffnung) Sitzung der XXII. Session am 30. Mai 1917, str. 34.*

2 — Izjava je bila sestavljena in prebrana v nemškem jeziku. Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, str. 116. Glej tudi: Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, Maribor 1972. Vlasta Stavbar, *Analiza deklaracijskih izjav v Pokrajinskem arhivu Maribor (diplomska naloga)*, Maribor 1990.

kaj več pa se ni zgodilo, saj je neodločni vladar, zlasti zaradi strahu pred nemško intervencijo, hitro opustil idejo o federalizaciji monarhije.

Sledile so poslanske počitnice, medtem pa je Seidler dobil nalogo oblikovanja dokončne vlade. Vendar je kmalu naletel na težave, saj so Čehi in Jugoslovani zavrnil ponudbe za vstop v kabinet. Jugoslovanski klub je 7. avgusta 1917 jasno odklonil sodelovanje v vladi in izrazil svojo pripravljenost podpreti samo takšno parlamentarno vlado, ki bi »*majniško deklaracijo sprejela kot svoj program*«. ³ Narodna avtonomija v okviru deželnih meja ni ustrezala stališčem Jugoslovancev. Tako je bila končana tista faza v delovanju Jugoslovanskega kluba, ko je ta deloval v pričakovanju »*reformnega dejanja monarha*« (Pleterski 1971, 134).

Tudi dejstvo, da je Seidler v vlado povabil dr. Ivana Žolgerja, prvega in edinega Slovenca, ki je kadar koli zasedel ministrski stolček, ni bilo dovolj za spremembo stališča Jugoslovanskega kluba. ⁴

Program nove vlade, predstavljen 25. septembra 1917, je bil v nasprotju s češko in jugoslovansko državnopravno izjavo. S programom je vlada zavrnila vse pobude in programe ter naletela na razočaranje in odpor med Čehi in Jugoslovani. Ni se zavedala nujnosti rešitve jugoslovanskega vprašanja.

Glavna tema parlamentarnih debat v novembru 1917 so bile lakota in težave s prehrano zaradi vojne. Hkrati so razkrinkavali ravnanje vojaških oblasti na slovanskem jugu. Dolgi govori čeških, jugoslovanskih in slovenskih poslancev so pomenili neke vrste obstrukcijo.

Sledile so božično-novoletne počitnice (20. december 1917–22. januar 1918). Po njih se je kritika vlade še povečala. Čehi in Jugoslovani so izrabili vsako priložnost, da so obračunavali s pronemško usmeritvijo vlade in zagovarjali svojo odločenost za uresničitev zahtev državnopravnih izjav. V interpelacijah so na konkretnih primerih opozarjali na grozljivo ravnanje oblasti na jugu države in zahtevali odgovornost vojnega ministra. Korošec je 22. januarja 1918 naslovil kar 21 interpelacij s takšno vsebino. Ob kritiki vlade je ves čas zahteval: »*Jugoslovanskemu ljudstvu jugoslovansko državo!*« (Pleterski 1971, 220). Le tako si je Korošec obetal pomiritev na jugoslovanskem območju ter hkrati bojevitost zagovarjal demokratične in narodne pravice Hrvatov, Srbov in Slovencev.

Jezik interpelacij je bil čedalje ostrejši. Tudi zaradi nepopravljivih ukrepov, kot so bile eksekucije, ki jih je Korošec imenoval kar umori ter jih javno interpretiral: »*Niso brez podlage računi, da je z umori, uboji, justičnimi umori, lakoto in pomanjkanjem izgubilo življenje 250.000 južnih Slovanov na jugovzhodu monarhije*« (Pleterski 1971, 221).

POMEN MAJNIŠKE DEKLARACIJE

Majniška deklaracija je v zgodovini Slovencev eden izmed najpomembnejših narodnopolitičnih programov. Postala je temelj sodelovanja in skupne politične dejavnosti jugoslovanskih politikov. Pomemben del Majniške deklaraci-

3 — *Slovenec* 45, št. 180 (8. avgust 1917), str. 1.

4 — Iz tega je jasno, da Jugoslovanski klub ni sodeloval pri imenovanju Ivana Žolgerja in da je bil Žolger v kabinetu zgolj strokovnjak za reševanje vprašanj upravno-pravnega značaja.

je je bila t. i. habsburška klavzula, ki je zagovarjala združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov pod habsburško nadoblastjo, vendar je zanikala državnopravni sistem Avstro-Ogrske, torej dualizem. Želeli so namreč, da bi se monarhija preoblikovala.

Izjemen pomen Majniške deklaracije je tudi v tem, da je združila vodilne slovenske, hrvaške in srbske politike v avstrijski polovici ter povzdignila raven političnega odločanja na raven naroda kot celote. To je seveda odločilno vplivalo na narodnopolitične težnje slovenskih strankarskih voditeljev in na prizadevanje slovenskega naroda za narodnostno in politično osamosvojitve. Majniška deklaracija je bila prvi skupni politični program jugoslovanskih poslancev v dunajskem državnem zboru.

Pri državnih vrhovih monarhije je Majniška deklaracija naletela na gluha ušesa. Njenih zahtev nista sprejela ne vlada ne cesar. Ko je junija 1917 postalo očitno, da cesar ni pripravljen storiti ničesar za splošno preobrazbo monarhije, je časnik *Slovenec* 28. julija 1917 razglasil, da so zahteve Majniške deklaracije »minimalna zahteva Slovencev«, od katere nikakor ne morejo odstopiti in sprejeti kakšne kompromisne rešitve slovenskega vprašanja. V začetku avgusta je še zapisal, da je slovenska prihodnost le Združena Slovenija v jugoslovanski skupnosti.

LJUBLJANSKA IZJAVA

Odziv na Majniško deklaracijo je bil v slovenskih deželah velik, zlasti od junija do začetka septembra 1917. Deklaracija je namreč v domačem političnem zatišju izzvala znatno vznemirjenje. Kljub temu pa začetno gibanje v njeno podporo ni imelo enotnega vodstva in enotne zasnove. To je nato zagotovil ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič, ki je konec poletja 1917 dal pobudo, naj predstavniki slovenskih političnih strank podpišejo izjavo v podporo Majniški deklaraciji. Pridobiti nadškofa in izriniti dr. Šusteršiča je bila naloga dr. Kreka, ki je v tem tudi uspel. Tako je bila pot za agitacijo med ljudmi odprta. Stari liberalci pa so »zlezli pod škofovski plašč« zaradi svoje varnosti (Erjavec 1928, 270).

15. septembra so škof Jeglič, kanonika Andrej Kalan in dr. Josip Gruđen ter predstavniki Vseslovenske ljudske stranke (dr. Ivan Šusteršič), Narodno napredne stranke (dr. Ivan Tavčar, dr. Karel Triller) in Slovenske katoliške delavske demokracije (Mihael Moškerc, Franc Vidic in Anton Žnidaršič) v Ljubljani podpisali t. i. ljubljansko izjavo, ki se je pridružila državnopravni deklaraciji Jugoslovanskega kluba in jo še dopolnila z omembo načela samoodločbe narodov. Izjave ni podpisala jugoslovanska socialdemokratska stranka. Besedilo izjave sta objavila *Slovenski narod* in *Slovenec*.

Jeglič v svoj dnevnik 18. septembra 1917 zapiše: »*Za moj korak so se mi navdušeno zahvalili somišljeniki Vseslovenske ljudske stranke [...] liberalci korak izredno odobravajo. Sociji pa niso hoteli pristopiti, ker je izjava menda preveč patriotična.*«⁵

Vojna je še kar trajala, gospodarske razmere in preskrba so se slabšale in ljudje so postajali apatični. Prav tako je stroga cenzura tiska poskrbela za slabo širjenje informacij o neuspehih na frontah. Razmere so bile ugodne za širjenje agitacije za osamosvojitve. Kljub temu pa je država dopuščala še precej politične svobode. Parlamentarni govori so se lahko tiskali, dovoljeni so bili shodi in tabori, sicer pod strogim nadzorom, vendar so bili priložnost za širjenje ideje o preureditvi države.

DEKLARACIJSKO GIBANJE

Sledilo je spontano izjavljanje Slovencev za Majniško deklaracijo. Tako se je v slovenski politični zgodovini med prvo svetovno vojno začel pojav, ki ga imenujemo deklaracijsko gibanje. Zanj so značilne izjave posameznih občinskih odborov za Majniško deklaracijo, zbiranje množičnih osebnih in društvenih podpisov ter prirejanje velikih ljudskih shodov in taborov v podporo deklaraciji. Deklaracijsko gibanje je zajelo celoten slovenski prostor v avstrijski državni polovici in tudi izven njega. Majniško deklaracijo je glede na ohranjene popisne pole podprlo več kot 500 občin in občinskih odborov, zbranih pa je bilo okoli 326.000 podpisov v več kot 1.350 krajih⁶ (Stavbar 2017, 228).

Vrhunec predstavlja okoli 200.000 podpisov žena in deklet, ki jih je Franja Tavčar, žena ljubljanskega župana, na velikem deklaracijskem shodu 24. marca 1918 v Ljubljani slovesno izročila predsedniku Jugoslovanskega kluba dr. Antonu Korošču.⁷

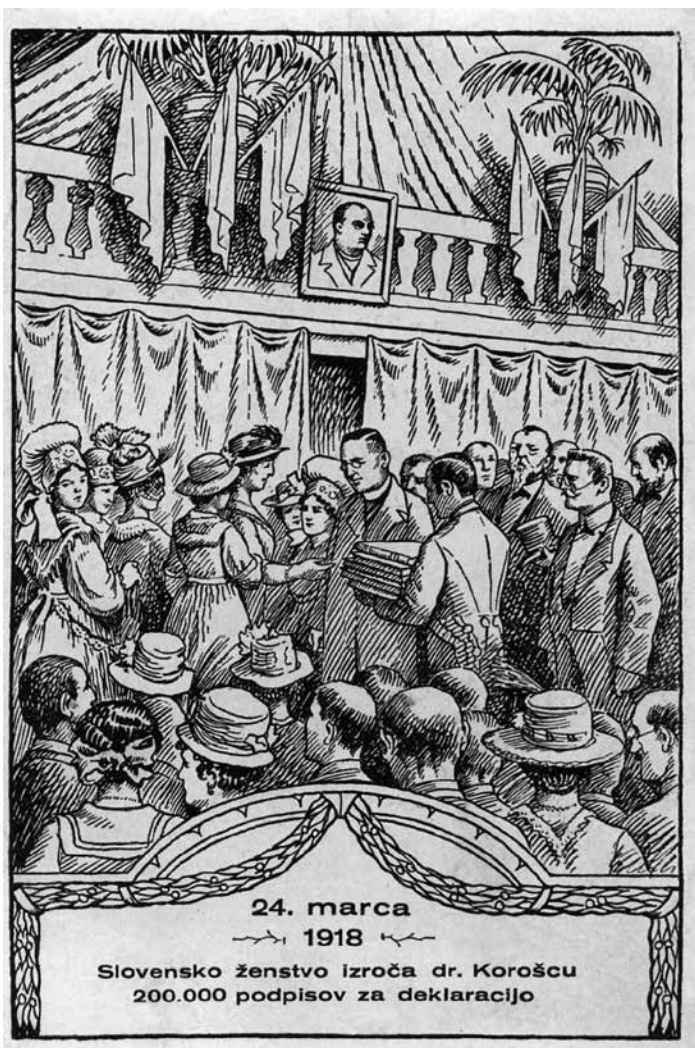
Zapis pravi: »V nedeljo popoldan je v svečano okrašeni in nabito polni veliki dvorani hotela Union Franja Tavčar, žena ljubljanskega župana, dr. Korošču v imenu slovenskih žena slavnostno izročila v sedem knjig vezane pole s 200.000 podpisi za Majniško deklaracijo. Med drugim je dejala: »Slovenska žena zahteva svobodno državo jugoslovansko, v okviru vaše deklaracije.« Govorila sta še sestra pokojnega dr. Kreka, Cilka Krek, in dr. Korošec.

Popisne pole kažejo razmah deklaracijskega gibanja po historičnih deželah in dajejo sliko in utrip množic v zadnjem letu vojne. Izjave orišejo razpoloženje najširših slojev v želji po rušenju dualizma in ustvarjanju nove državne tvorbe. Velik del izjav vsebuje osnovno idejo o ohranitvi monarhije, saj so si mnogi Slovenci združitve z brati Hrvati in Srbi predstavljali le v okviru habsburške monarhije (Stavbar 1992, 1993).

Popisne pole vsebujejo izjave občinskih odborov, izjave osebnih podpisnikov; v veliki večini so to podpisi žena in deklet, manj moških, saj jih je bilo veliko število pri vojakih. Potem so tu izjave raznih društev (gasilsko, katoliško, izobraževalno, bralno ...), šolskih svetov, hranilnic in posojilnic, duhovšči-

6 — Arhiv Republike Slovenije, Jugoslovanski poslanski klub na Dunaju: Majniška deklaracija: knjige s podpisi žena in deklet za jugoslovansko deklaracijo, 30. 5. 1917; Pokrajinski arhiv Maribor, Fond Izjave za majniško deklaracijo.

7 — Arhiv Slovenije, Jugoslovanski poslanski klub na Dunaju: Majniška deklaracija: knjige s podpisi žena in dekleta za jugoslovansko deklaracijo, 30. 5. 1917.

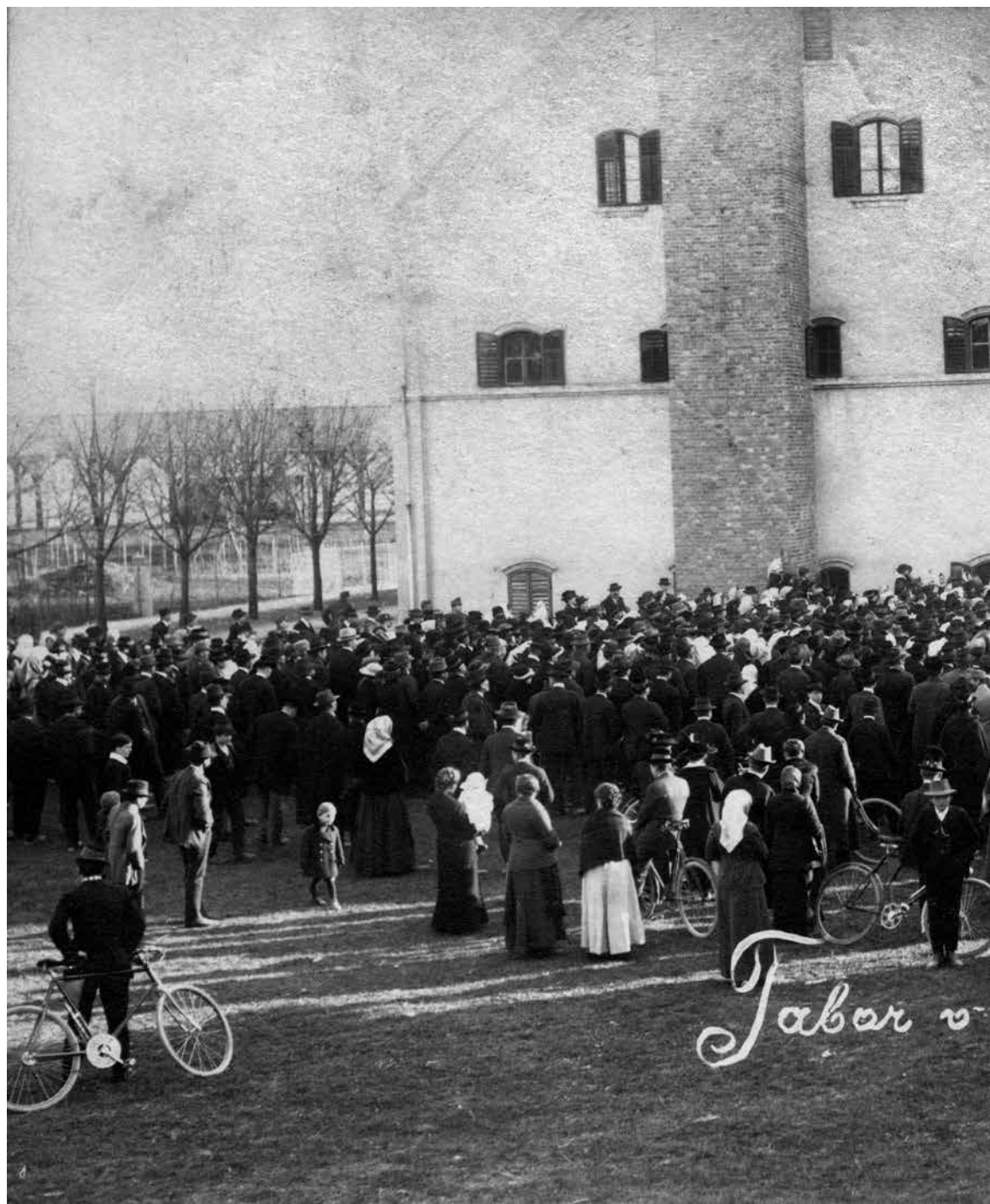
ne, železniškega osebja, beguncev z Goriškega ter slovenskih fantov s front. Izjave so v času deklaracijskega gibanja in s shodov pošiljali osebno dr. Antonu Korošču in Jugoslovanskemu klubu ali pa na uredništvo *Slovenca*, *Slovenskega gospodarja*, *Slovenskega naroda* in *Straže*.

Do razmaha deklaracijskega gibanja je prišlo v zadnjih mesecih leta 1917 in množično v prvem trimesečju leta 1918. So pa izjave tudi še iz avgusta 1918. Velika večina izjav ima poleg osnovne izjave in podpore Majniški deklaraciji ter politiki Jugoslovanskega kluba še posebej poudarjeno idejo o ohranitvi monarhije, pripadnosti Avstriji in zvestobi cesarju Karlu. Ljudje so izkoristili priložnost in so ob izjavljanju za deklaracijo potožili o svojih težavah in bremenih v gospodarstvu in političnem življenju. Mnogi so videli v novi jugoslovanski državi pod habsburškim okriljem »edino [...] rešitev slovenskega naroda« (Stavbar 2017, 117). V okviru deklaracijskega gibanja je treba omeniti tudi deklaracijske shode ali tabo-

re. Na Slovenskem so med 10. marcem in 12. majem 1918 organizirali vrsto javnih zborovanj (taborov) v podporo Majniški deklaraciji, kjer se je zbralo veliko število ljudi. Na teh zborih so govorili poslanci in pomembni slovenski politiki ter ljudem predstavljali politiko in načrte Jugoslovanskega kluba in delo poslancev. Ljudje pa so izražali svoje navdušenje in sprejemali resolucijo za podporo deklaraciji.

V začetku maja 1918 so deklaracijske shode prepovedali zaradi stališča vlade, da morajo slovenska ozemlja brezpogojno ostati v državnopravni zvezi z nemškimi deželami. Kljub prepovedi so deklaracijske shode prirejali še do konca junija 1918. Organiziranih je bilo 21 shodov, zborov, taborov – pod enim od teh nazivov so poročali o njih časniki od marca do junija 1918. Sedem shodov je bilo prepovedanih in na njih ni prišlo do sprejema resolucije. Julija 1918 poslanci Jugoslovanskega kluba niso več sklicevali shodov.

Shod v Žalcu, 17. marec 1918
(Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

Deklaracija, v kateri so se Slovenci z drugimi južnoslovanskimi narodi monarhije izrekli za združitev v samostojno državo pod habsburškim žezlom, pomeni pomemben mejnik v zgodovini združevanja Slovencev, Hrvatov in Srbov v skupno državo. Posledično imata dogodek in sama izjava pomembno vlogo pri razvoju državniške zavesti med Slovenci. Podpora Majniški deklaraciji pa daje poudarek tudi osvetlitvi utripa množic v spontanem množičnem gibanju – vsenarodni manifestaciji, kar je deklaracijsko gibanje tudi bilo. **Podpora Majniški deklaraciji je bila prav gotovo največja manifestacija žensk v zgodovini.**

Po pregledu vseh ohranjenih izjav v slovenskih arhivih lahko govorimo o več kot 325.900 podpisih podpore deklaraciji, kar je četrtnina slovenskega prebivalstva Cislajtanije.

Iz časa deklaracijskega gibanja moramo omeniti še dve tematiki: deklaracijske razglednice in znak Majniške deklaracije. Deklaracijske razglednice avtorja Maksima Gasparija so »pravi majhni spomeniki iz obdobja slovenske zgodovine«, ko so Slovenci začeli odločati o sebi (Švajncer 1987, 59–65). V deklaracijskem gibanju je nastal tudi poseben znak. Oblikovan je bil bršljanov list, s katerim je bilo deklaracijsko gibanje povezano s kmečkimi upori, saj je bil zimzelen tudi znamenje upornih kmetov. Za ženske so bile oblikovane broške (srebrna in zeleno emajlirana različica), za moške pa manjši znak z iglo za zatikanje (z emajlom ali samo srebren) (Švajncer 1986, 184–187).

»RADIKALIZACIJA«

NARODNEGA GIBANJA IN ZAČETKI

USTVARJANJA ELEMENTOV NOVE DRŽAVE

S slabenjem vojaškega položaja Avstro-Ogrske so politični voditelji habsburških Jugoslovancev začeli pripravljati pot za uresničitev samoodločbe jugoslovanskih narodov. 24. septembra 1918 so se v Zagrebu sestali predstavniki najvišjih političnih organizacij in strank Slovencev, Hrvatov in Srbov v monarhiji. Sprejeli so Izjavo o mirovni noti avstro-ogrske vlade z dne 24. septembra 1918⁸ in v njej izrecno poudarili svojo odločitev za državno osamosvojitve Slovencev, Hrvatov in Srbov. Državni vrh se konec septembra in v začetku oktobra 1918 še ni v celoti zavedal resnosti položaja, grozečega razpada večnacionalne države in »*rapidno naraščajoče odtujitve narodov od monarhije*« (Lukan 2014, 125).

Slovenski, hrvaški in srbski politiki so nadaljevali z aktivnostmi za narodno samoodločbo. V Zagrebu je bil 5. in 6. oktobra 1918 ustanovljen Narodni svet (Narodno vijeće) Slovencev, Hrvatov in Srbov s predsednikom dr. Antonom Korošcem. Oblikovano je bilo vrhovno politično predstavniško telo, »*ki je razglasilo in prevzelo vodenje boja jugoslovanskih narodov v Avstro-Ogrski za njihovo državno osamosvojitve*« (Fišer 2005, 170).

11. oktobra 1918 je bil Korošec zadnjič na avdienci na povabilo cesarja. Ta ga je svaril pred Srbi in rotil, da bi Slovenci vendarle morali ostati zvesti Avstriji. Vendar je Korošec z obžalovanjem ugotovil: »*Veličanstvo, prepozno je.*

8 — Ferdo Šišić (ur.), *Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.–1918. Sabrao ih Ferdo Šišić. Zagreb 1920*, str. 165–167.

Usoda je že odločila.« Nadalje Korošec pove: »S temi besedami smo se tako rekoč poslovili od Avstrije in stopili v novo svobodno državo.«⁹

Ob tem dodajam, da voditelji deklaracijske politike niso imeli konkretnega načrta o ureditvi zaželenene jugoslovanske skupnosti. Razpravo so odlagali vse do jeseni 1918 in šele oktobra 1918 so se v časopisju začeli polemika in razmišljanja na to temo. Fran Šuklje, ki je svoja razmišljanja na pobudo Korošca objavil v *Slovenskem narodu*, si je državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki jo je omejeval le na južnoslovanske dežele Avstro-Ogrske, zamislil kot federativno republiko. Njegovim zamislim so ostro nasprotovali liberalci in zavračali Šukljeto vo iskanje srednje poti med avtonomizmom in centralizmom, njegov načrt pa označili za premalo jugoslovanski in preveč avstrijakantski. Ivan Tavčar je menil, da mora biti nova država »izklesana iz enega kamna«. ¹⁰ To mnenje so delili številni slovenski izobraženci, ki so menili, da se ne rojeva le nova slovenska država, ampak tudi nova »jugoslovanska nacija«. ¹¹

Narodni svet je prevzemal vodenje celotne narodne politike habsburških Jugoslovancev. Zavrnili so cesarski Manifest z dne 16. oktobra 1918 in zahtevali samoodločbo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Politične vezi z monarhijo so

9 — 30. majnik 1917–30. majnik 1937. Veličastna dvajsetletnica dejanja, s katerim je slovenski narod zlomil stoletno suženjstvo. Koroščevo spominsko pričevanje, objavljeno v *Ponedeljskem Slovencu* 31. maja 1937.

10 — *Slovenski narod* 51, št. 241 (17. oktober 1918), str. 2.

11 — Anton Melik (Anton Loboda), *Narod, ki nastaja. Ljubljanski zvon* 38, 1918, št. 7, str. 476–484; Nacijonalna država proti historični. *Ljubljanski zvon* 38, 1918, št. 11–12, str. 788–797.

bile pretrgane. Na shodu v Ljubljani je bila 29. oktobra 1918 razglašena Država SHS. *Slovenec* je dan pred praznikom nastanka nove Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter prve slovenske vlade pozval prebivalstvo: »*Manifestirajte, okrasite svoja prsa pri jutrišnjem obhodu s svežim listom bršljanovim, tem znakom naše mlade, sveže Jugoslavije!*«¹²

Zadnje dejanje slovenske narodne samoodločbe je bilo izvedeno 31. oktobra 1918. Narodni svet je na podlagi soglasnega sklepa vseh slovenskih političnih strank oblikoval vlado za slovenski del Države SHS. Prvi predsednik slovenske narodne vlade je postal Josip vitez Pogačnik.

Na novo državno stanje se je odzvalo tudi približno 200 slovenskih časnikov in vojakov. V njihovem imenu je nadporočnik M. Rostohar svečano odpovedal prisego habsburškemu cesarju in obljubil zvestobo novi državi.

Slovensko vojaštvo v Ljubljani je 30. oktobra 1918 prevzelo nadzor v mestu. Podobno je ravnal Rudolf Maister v Mariboru, ko je 1. novembra 1918 s 150 možmi prevzel vojaško oblast v Mariboru. Za ureditev slovenske oblasti na Štajerskem je bil ključen Maistrov mobilizacijski poziv 9. novembra 1918. Na osnovi poziva je bil 21. novembra 1918 ustanovljen prvi Mariborski polk, ki je štel 70 oficirjev in 2000 vojakov (Perovšek 2009, 30–31). V noči na 23. november 1918 so razorožili zadnjo nemško vojaško formacijo, *Schutzwehr* (varnostno stražo), ki je štela okoli 1.500 mož. Nadalje je imel Maister svoje vojaške moči na razpolago za zasedbo slovenskega narodnega mejnega območja. Vojaki pod vodstvom generala Maistra so okoli Radgone, Šentilja v Slovenskih goricah in Kozjaka oblikovali razmejitveno črto med nemško Avstrijo in Državo SHS. Avstrijsko vojaško poveljstvo v Mariboru je prisilil, da mu je predalo vojaško oblast. Maribor je razglasil za jugoslovansko posest (Jenuš 2011). Narodni svet je majorja Maistra imenoval za generala, da bi imel v nadaljnjih pogajanjih z avstrijsko vojsko pri razmejitvi na Štajerskem večjo avtoriteto. Slovensko vojaštvo je nastopilo tudi v Gorici, vendar se je moralo zaradi pritiska italijanske vojske 7. novembra od tam umakniti.

Slovensko osamosvojitve v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov so Slovenci živeli do 1. decembra 1918, do združitve s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov ni bila izpeljana po načrtih, ki so bili izdelani v vojni vihuri. Slovenci in Hrvati so bili izigrani, srbska vlada je namreč odpovedala Ženevski sporazum,¹³ sklenjen med predsednikom SLS Korošcem in srbskim premierjem Pašićem. Prav tako ni bil pri zedinjenju upoštevan pogoj, da bo ustava skupne države SHS sprejeta vsaj z dvotretjinsko večino, kar je bilo načeloma dogovorjeno že s Krfsko deklaracijo.

12 — *Slovenec* 46, št. 247a (28. oktober 1918), str. 1; Švajncer, *Znak Majniške deklaracije*, str. 187.

13 — Ženevski sporazum, tudi Ženevska deklaracija, je bil sporazum o združevanju Države SHS in Kraljevine Srbije. Dogovor je bil sprejet 9. novembra 1918 v Ženevi, na konferenci predstavnikov Kraljevine Srbije (N. Pašić s tremi poslanci srbske skupščine), Narodnega sveta SHS v Zagrebu (A. Korošec, M. Čingrija, G. Žerjav) in Jugoslovanskega odbora v Londonu (A. Trumbić, G. Gregorin). Kot subjekta jugoslovanskega državnega združenja so opredelili Kraljevino Srbijo in Narodni svet SHS v Zagrebu in določili način postavitve njene nove oblasti. Vladajoči v Srbiji se niso strinjali z dogovorom, ki je bil v nasprotju z velikosrbsko zamislijo. N. Pašić je odstopil in s tem razveljavil Ženevsko deklaracijo.

: Rudolf Maister (1874-1934)
(Univerzitetna knjižnica Maribor, Zbirka drobnih tiskov)

Slovenci so v novem državnem okviru pričakovali bistveno večje možnosti za odločanje o svojih temeljnih družbeno-političnih, socialno-ekonomskih in kulturno-prosvetnih zadevah kot v razpadli avstro-ogrski monarhiji. Pričakovali so vključenost v temeljna vprašanja nadaljnjega narodnega razvoja v novi državi (Perovšek 2009, 239). Vendar ni bilo tako.

»V ZAŽELJENI DEŽELI«?

Kaj je pomenilo srečanje Slovencev z »*orientalsko miselnostjo*«, kot jo je poimenoval Ivan Hribar (1983–1984) v svojih Spominih, in kaj je »*zaželjena dežela*«¹⁴ pomenila za Slovence v naslednjem stoletju: »*Jugoslavija – zgodovinska zмотa ali nuja*« (Melik 1994, 51–54), manjšanje slovenskega narodnega ozemlja, rešitev iz ječe narodov, odgovor na vprašanje, kako smo zatavali (Habjan 1997, 149) ali le »*čvrsto narodnoemancipacijsko podlago*« (Perovšek 2009, 15), ki je Slovence leta 1991 pripeljala do lastne države?

Trialistična ideja ureditve je bila pri Slovencih venomer na površju, saj so se bali, da ne bodo prišli v jugoslovansko skupino. Zato so več, kot je bilo politično potrebno, pritiskali na Hrvate in poskušali z njimi najti zveze. Kljub temu upravičenemu strahu Melik (1994, 51–54) meni, da ni bilo razumljivo in tudi ne opravičljivo nepoznavanje slovanskih in jugoslovanskih narodov. Nadalje govori o tem, da se je temu nepoznavanju pridružila še ena dokaj huda »*bolezen*«: samoodrekanje, samoodpovedovanje, samoponiževanje. O tem prča tudi anketa, ki so jo o usodi slovenskega jezika izvedli v *Vedi* in v kateri so se mnogi izrekli

14 — Naslov članka slovenskega politika v avstrijski dobi Frana Šukljeta, objavljenega v *Slovincu*, 15. 10. 1918; naslov knjige odličnega poznavalca in raziskovalca slovenske politične zgodovine od konca 19. stoletja do 2. svetovne vojne dr. Jurija Perovška, s podnaslovom *Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941* (Ljubljana 2009).

za prevzem srbohrvaščine pri znanstvenem pisanju. Na srečo je opuščanje slovenščine ostalo le v besedah. Ideja o enem samem jugoslovanskem narodu se je močno razširila tudi pri slovenskih strankah. Nevaren je bil tudi strah pred slovensko individualnostjo, pred lastnim odločanjem in lastnim mišljenjem. Napaka pri ob vstopu v novo državo je bila tudi, da se je uveljavljala teorija, da Slovenci nimamo zgodovine, da je naša inteligenca po svoji mentaliteti večinsko nemška. Na drugi strani so bili Srbi s svojim junaštvom in »*slavno preteklostjo*«. Slovenski politiki od konca 19. stoletja do začetka 1. svetovne vojne so sicer imeli dovolj časa, da bi si nabrali informacije o bližnjih in daljnih Jugoslovanih, o njihovih navadah, mentaliteti, vrednotenju in političnih metodah. Na voljo so bili viri, časopisje, publikacije ... Razgledanost bi bila lahko po mnenju Melika večja, »*bila pa je zelo majhna, skoraj nikakršna, včasih bi celo rekli, da je prevladovala želja, izogniti se resnici, izogniti se pravi vednosti*«.¹⁵ Kritične pripombe na nekritičnost so prihajale iz obrobja.

Socialni demokrat Anton Štebi¹⁶ je v *Demokraciji* novembra 1918 napisal, »*da pride po kratkem času skupnega življenja med Slovenci, Hrvati in Srbi do narodnopolitičnih bojov, mogoče do srditejših, kakor so se le kdaj bili npr. med nami in Nemci*«.¹⁷ Menil je namreč, da kljub enotnemu jeziku »*zijajo nepremostljivi prepadi med posameznimi plemenik*«. ¹⁸ Prav tako niso zanemarljive nekatere trditve dr. Šusteršiča, ki je bil sicer izločen iz Slovenske ljudske stranke in vodstva slovenske politike ter je žolčno napadal politiko SLS¹⁹ in nastajanje nove jugoslovanske države, zapisane pod pregovorom *Po slabi družbi rada glava boli*: »*Srb ne more biti in ne bo nikdar Jugoslovčan, ampak samo Srb, Velesrb. Jugoslovčan bo samo takrat, če bo gospod ... nad Hrvati in nad Slovenci*«. ²⁰ Menil je tudi, da Srbom ne pride na misel, da bi zatajili svojo pravoslavno vero, svojo srbsko književnost in »*svojo srbsko državo*«. ²¹ Politik in diplomat Bogumil Vošnjak, eden od borcev za »*idealno Jugoslavijo*«, ni mogel preboleti, da se ta v takšni obliki ni uresničila (Gačić 2015, 105).

Kljub pritiskom iz Beograda Korošca nikoli ni zapeljala »*skušnjava vrnitve v objem habsburške dinastije*« (Rahten 2016, 301).

Upanja po idealnem sožitju Slovencev, Hrvatov in Srbov v novi državi so se dokaj hitro izkazala za zmotna, sledilo je razočaranje. Vendar je večina slovenskih politikov ustanovitve nove Države SHS označila za »*narodno*

15 — Prav tam.

16 — Anton Štebi (1877–1942), politik, socialni demokrat. L. 1918 je bil med pobudniki opozicije v JSDS (t. i. »*socialist. omladine*«), ki je začela izdajati glasilo *Demokracija*. Konec vojne, razpad Avstro-Ogrske, nastanek kraljevine SHS idr. so Štebija dvignili v vrste vodilnih osebnosti slov. delavskega gibanja in JSDS, v katere izvršnem odboru je bil; postal je eden nosilcev opozicijskih struj v socialdemokratski stranki in vpliven vodja delavstva v Sloveniji. Od 1919 se je v socialdemokratskem tisku vedno pogostejše in vedno bolj zavzeto zavzemal za radikalne družbene spremembe, nastopal na javnih zborovanjih, bil predsednik okrožne org. JSDS za Ljubljano in okolico. Junija 1919 je obiskal Koroško in Celovec potem, ko ga je zasedla jugoslovanska vojska, ugotovil »*klavrne*« plodove »*narodnjakarske domišljavosti in slovenske aneksionistične nadutosti iznad pohojene pravice*« in zagovarjal samoodločbo prebivalstva (*Enciklopedija Slovenije*, 13. zv., str. 137–138).

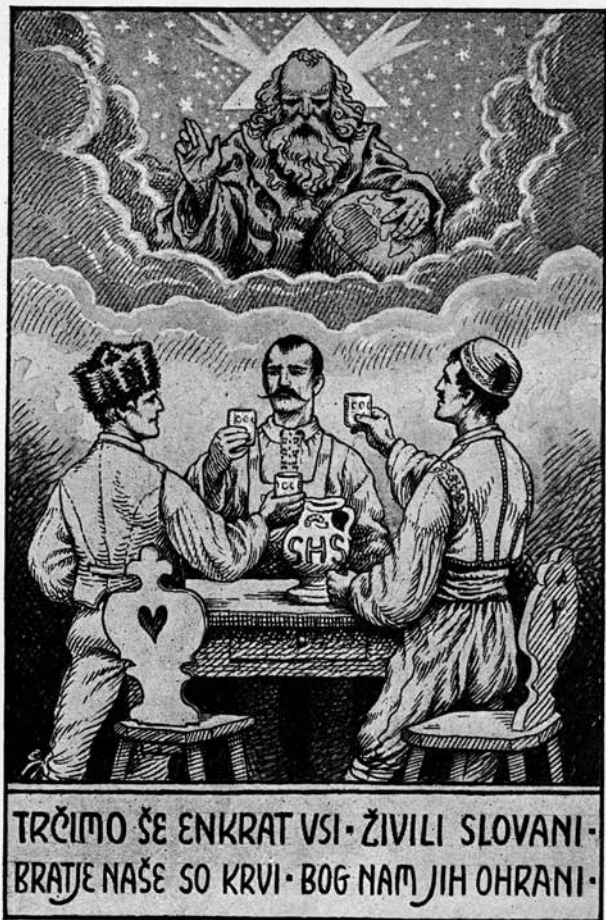
17 — *Demokracija* 1918, str. 256.

18 — Prav tam.

19 — Svoja stališča je Šusteršič strnil v knjižici *Moj odgovor*, ki je izšla v samozaložbi leta 1922.

20 — Meglice. *Resnica* 1 (14. september 1918) št. 39, str. 2.

21 — Prav tam.

osvoboditev«. Med njimi je bil tudi Ivan Hribar. Kljub nezadovoljstvu z razmerami v novi državi ni spremenil svojega negativnega stališča do rajne Avstrije in zaupanja v novo državo²² (Cvirn in Gašperič 2005, 446). V pismu Pavlu Turnerju (17. februarja 1924) je med drugim zapisal: »Tudi jaz nisem z vsemi razmerami našega državnega življenja zadovoljen; vendar ne obupavam. Ostal sem slej ko prej optimist. Preveč mlade tvorne sile je v našem narodu, da bi smel kdo dvomiti o njegovi bodočnosti. Vsi imamo tako močno voljo skupnosti in tesnega sožitja, da se tega prav za prav še zavedamo ne. Unanje nevarnosti nas silijo skupaj. Te so najboljše poročilo za obstoj države.«²³ Izpostavimo lahko le Lojzeta Udeta, ki je kritično opozarjal, da je v Kraljevini SHS marsikaj »slabše, kakor je bilo v Avstriji«,

22 — Janez Cvirn, Jure Gašperič, »'Neizbežnost' razpada Habsburške monarhije – slovenski pogled«, *Studia Historica Slovenica* 5, 2005, št. 1–2–3, str. 446.

23 — PAM, Zapuščina dr. Pavla Turnerja, pismo Ivana Hribarja Pavlu Turnerju z dne 17. 2. 19124.

in da so Slovenci živeli v Avstriji »po veliki večini združeni vsaj v eni državi, danes pa je slovensko kompaktno ozemlje razbito na tri, štiri države«. ²⁴ Cilj o Zedinjeni Sloveniji, za doseg katerega so Slovenci veliko pričakovali prav od nove jugoslovanske države, je ostal daleč od izpolnitve. Prav tako je bila porazna izguba Primorske, ki se ji je Kraljevina SHS mednarodnopravno odrekla v korist Kraljevine Italije s podpisom rapalske pogodbe 12. novembra 1920. Narodna razkosanost je ostajala eno od ključnih vprašanj, ki je do konca prve Jugoslavije opredeljevalo slovensko narodno in strankarsko politiko.

Kljub nekaterim slabim slovenskim izkušnjam z Jugoslavijo pa je imela prva jugoslovanska skupnost tudi nekatere dobre vplive na razvoj Slovencev. Slovenci so nekaj let imeli »tiho avtonomijo«, ki je dokazovala, da so sposobni sami po avtonomni poti urejati in voditi svoje nacionalno, kulturno, gospodarsko in politično življenje. Vzpostavljen je bil celovit slovenski prosvetni sistem, prisoten je bil gospodarski napredek in razvito je bilo slovensko narodnokulturno življenje. Slovenci so bili tudi upoštevanja vreden politični dejavnik, ki je sooblikoval tedanjo državno politiko. V prvo vlado nove države 20. decembra 1918, ki jo je imenoval regent Aleksander, sta bila imenovana dva slovenska ministra, in sicer dr. Anton Korošec in dr. Albert Kramer. Oblikovana je bila čvrsta narodno emancipacijska podlaga, ki je Slovence leta 1991 pripeljala do samostojne slovenske nacionalne države (Perovšek 2009, 239–240).

Vendar se je veselju nad združitvijo z najbližjimi jezikovnimi sorodniki v zadnjih dnevih oktobra 1918 hitro pridružilo razočaranje. Prvo jugoslovansko skupnost je v kratkem času zaznamovala vrsta trajno nerešenih vprašanj – nacionalno in socialno vprašanje, vprašanje idejnopoličnega značaja jugoslovanske družbe, zunanjepolični položaj kraljevine. Vendar je poleg razočaranja Kraljevina SHS oz. Jugoslavija Slovincem prinesla tudi nesporne koristi.

Leta 1918 se je za Slovence končalo dolgo življenje v pretežno nemški državni enoti, ki je slovenskemu narodu grozila s ponemčevanjem; leta 1919 so se z narodno matico združili prekmurski Slovenci in se otesli madžarskega pritiska. Odhod Slovencev iz habsburške monarhije in vstop v jugoslovansko skupnost je zgodovinsko utemeljil eden vidnejših slovenskih narodnopolitičnih voditeljev, škof Jeglič. Leta 1920 je v svoj dnevnik zapisal: » Res, bil sem zvest Avstrijec in gabila se mi je očitna in posebno skrivna koruptna agitacija zoper Avstrijo. Želel pa sem od nekdanj, da bi se Jugoslovani v okviru Avstrije združili v eno celoto. Vedel sem pa, da je izvršitev te želje nemogoča brez izredno hude prekucije. No, vojska je pa vse tako pretresla in preobrnila, da se mi je ta združitev zdela mogoča. Ker je na to merila majniška deklaracija, mi je bila draga. Ker se pa ljudje niso zelo vnemali, ali bolj prav, ker se niso znali prav orientirati in se niso gibal, jaz pa sem čutil, da bo vse izgubljeno in bomo ponemčeni, ako se v tem ugodnem času ne dvignemo, sem storil korake, da smo se podpisale vse stranke [mišljenja je t. i. ljubljanska izjava iz 15. 9. 1917, ki je sprožila deklaracijsko gibanje v letih 1917–1918, op. V. S.]. Moj podpis je bil merodajen in začelo se je gibanje, ki je omogočilo Jugoslavijo. Hvala bogu, ki je vse okolnosti tako vodil, da so bili moji koraki popolnoma zakoniti.« ²⁵

24 — Lojze Ude, Desetletnica in dve osemletnici. *Svobodna mladina*, 1928, št. 6–7. Ponovno objavljeni v knjigi Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 254–255.

25 — Jegličev dnevnik, 14. julij 1920, str. 808.

Slovensko zgodovinopisje je od zadnjih dvajsetih let 20. stoletja naprej uravnotežilo poglede na habsburško monarhijo in vzroke za njen razpad ter opredelilo odločitve Slovencev za vstop v novo državo. Habsburška monarhija je razpadla predvsem zaradi nerešenih nacionalnih odnosov. Ob tem je treba poudariti, kot pravi Rozman (1990, 372), da habsburška monarhija ni bila takšna »ječa narodov«, kot se to večkrat piše v publicistiki, celo tudi v znanosti. Slednja daje tudi odgovore na to, kaj je »zaželjena dežela«, kot jo imenuje Perovšek (2009, 15), pomenila za Slovence v naslednjem stoletju.

Bister, Feliks J. Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju: življenje in delo, 1872–1918. *Ljubljana: Slovenska matica, 1992.*

Cvirn, Janez in Jure Gašparič. »'Neizbežnost' razpada Habsburške monarhije – slovenski pogled.« *Studia Historica Slovenica* 5, št. 1/3 (2005): 443–456.

Cvirn, Janez. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji. *Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2006.*

Erjavec, Fran. Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. *Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.*

Gačič, Aleksandra. "Bogumil Vošnjak." V *Usode prve svetovne vojne*, ur. Mateja Ratej, 99–106. *Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.*

Habjan, Vlado. *Mejniki slovenske zgodovine*. Ljubljana: Društvo 2000, 1997.

Hribar, Ivan. *Moji Spomini, I.–II.* Ljubljana: Slovenska matica, 1983–1984.

Jenuš, Gregor. Ko je Maribor postal slovenski: iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevatni dobi. *Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2011.*

Jeglič, Anton Bonaventura. *Jegličev Dnevnik: Znanstvenokritična Izdaja*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2015.

Johnston, William M. *Austrijski duh*. Zagreb: Globus, 1993.

Lukan, Walter. Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«: Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni. *Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014.*

Melik, Vasilij. »Politične razmere v Avstriji pred sto leti.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 69=34, št. 1 (1998): 33–40.

Melik, Vasilij. »Habsburška monarhija na prelomu stoletja.« V *Josip Ipavec in njegov čas*, ur. Igor Grdina, 17–22. *Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000.*

Melik, Vasilij. »Jugoslavija – zgodovinska zmeta ali nuja?« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 65=30, št. 1 (1994): 51–54.

Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.

Prepeluh, Albin. *Pripombe k naši prevratni dobi*. Ljubljana: Univerzitetna tiskarna, 1938.

Rahten, Andrej. *Od Majniške deklaracije do habsburške detronizacije: Slovenska politika v času zadnjega habsburškega vladarja Karla*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2016.

Rozman, Franc. »Kje je resnica za zmešan svet?« *Samostojna Slovenija (marec 1990)*: 372.

Rumpler, Helmut. *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Dunaj: Carl Ueberreuter GmbH, 1997.

Perovšek, Jurij. »V zaželeni deželi«: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. *Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.*

Stavbar, Vlasta. »Izjave v podporo Majniške deklaracije.« *Zgodovinski časopis* 46, št. 3 (1992): 357–381.

Stavbar, Vlasta. »Izjave v podporo Majniške deklaracije.« *Zgodovinski časopis* 46, št. 4 (1992): 497–507.

Stavbar, Vlasta. »Izjave v podporo Majniške deklaracije.« *Zgodovinski časopis* 47, št. 1 (1993): 99–106.

Stavbar, Vlasta. »Analiza deklaracijskih izjav v Pokrajinskem arhivu Maribor.« *Diplomska naloga, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, 1990.*

Stavbar, Vlasta. *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje: Slovenska politika v habsburški monarhiji, od volilne reforme do nove države (1906–1918)*. Maribor: Založba Pivec, 2017.

Švajncar, J. Janez. »Deklaracijske razglednice (ob 70-letnici Majniške deklaracije).« *Kronika* 35, št. 1/2 (1987): 55–65.

Švajncar, J. Janez. "Znak Majniške deklaracije." *Numizmatični vestnik* 14, št. 14 (1986): 184–187.

Ude, Lojze. *Slovenci in jugoslovanska skupnost*. Maribor: Založba Obzorja, 1971.

Zweig, Štefan. *Včerašnji svet*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.

ДР АЛЕКСАНДАР ХОРВАТ

ВОЈВОДИНА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918. ГОДИНЕ

ДАН
ВРЕДАН
ВЕКА
1 — XII — 1918

МУЗЕЈ
ЈУГОСЛАВИЈЕ

XI

Простор данашње Војводине, који обухвата историјске области Бачку, Банат и Срем, уочи стварања Југославије 1918. године био је саставни део Хабзбуршке монархије, а у ужем смислу припадао је Краљевини Угарској, једном од два конститутивна дела Аустроугарске. Бачка и Банат су заједно са Барањом били саставни део регије јужне Угарске, а Срем Троједне Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, која је имала посебан аутономни статус унутар угарског дела Монархије. Све наведене области су биле део угарског жупанијског административног система. Територија Срема и Барање поклапала се са границама Сремске, односно Барањске жупаније, највећи део Бачке чинио је Бач-бодрошку жупанију, док је Банат био подељен на Торонталску, Тамишку и Крашо-северинску жупанију.

Положај ових области у време стварања југословенске државе био је одређен сложеним друштвеним и војно-политичким процесима, у првом реду распадом Аустроугарске и уласком српске војске на територију Срема, Баната, Бачке и Барање. Коначна дезинтеграција Хабзбуршке монархије одвијала се крајем октобра 1918, када је Хрватски сабор донео одлуку о отцепљењу и проглашењу Државе Словенаца, Хрвата и Срба, а власт на територији Хрватске, Славоније и Далмације пренета је на Народно вијеће СХС. У исто време, у Мађарској је дошло до грађанско-демократске револуције „јесењих ружа“, након које је формирана нова демократска влада на челу са грофом Михаљем Карољијем¹. Примирје између држава победница и Мађарске потписано је у Београду 13. новембра 1918, али Београдска конвенција није имала суштински значај, јер су српске трупе, на основу наређења врховног команданта Савезничких трупа на Солунском фронту Луја Франша Д'Епереа и начелника српске Врховне команде Живојина Мишића, неколико

1 — Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska: 1918–1933* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1971), str. 17–18.

дана раније прешле граничне реке између Србије и Аустроугарске и заузеле Срем и највећи део јужне Угарске, укључујући готово све војвођанске градове.² Конвенцијом је установљена окупациона територија, са демаркационом линијом северно од Печуја, Баје, Суботице и Мароша.³

У време политичких превирања и распада државне структуре Двојне монархије, одвијао се и снажан процес социјално-револуционарног карактера, подстакнут појавом „зеленог кадра“ и „логоша“, дезертера из аустроугарске војске, који су организовани у групе пљачкали војне и цивилне објекте и велепоседе и на тај начин саботирали ратни напор Аустроугарске. Током последње ратне године овај покрет је омасовљен учешћем сиромашнијих слојева становништва, а повратници из руског заробљеништва унели су у њега комунистичке идеје Октобарске револуције. Страх од социјалних немира утицао је на локално становништво у Војводини, поготово грађанство и велепоседнике, да у циљу заштите својих материјалних интереса помирљиво гледају на долазак српске војске у војвођанске области током новембра 1918.⁴

Такође, етнодемографске карактеристике Војводине су биле важан чинилац у процесима и догађајима, у одређеној мери пресуднији него политичко-војни фактори, посебно у светлу чињенице да су велике силе победнице у рату одлучиле да водећи принцип приликом одређивања будућих државних граница буде начело о самоопредељењу народа. У том контексту, изразито сложена етничка структура војвођанског простора је била један од кључних фактора у процесима везаним за стварање прве југословенске државе, новосадску Велику народну скупштину 1918. и југословенско-мађарско разграничење две године касније.

Због већ поменутог комплексног државно-правног положаја војвођанских области, етничка структура становништва може бити сагледана из неколико углова: прво, Банат, Бачка и Барања као територије некадашње јужне Угарске које су биле представљене на новосадској Великој народној скупштини 1918; потом, Срем који је у оквиру Сремске жупаније обухватао и данашњи хрватски део Срема са Вуковаром и Винковцима; и на крају, простор Војводине у данашњим границама: Банат, Бачка и Срем.

У Банату, Бачкој и Барањи, односно деловима ових области који су дефинитивним одлукама Тријанонског споразума припали Краљевини СХС, према попису становништва из 1921.⁵ било је укупно 1.365.596 становника: Срба, Буњеваца, Шокаца и Хрвата, или „Србо-Хрвата“, како су пописом

2 — Српска војска је ушла у Сремску Митровицу 7. новембра, у Нови Сад и Панчево 9. новембра, у Вршац 10. новембра, у Суботицу и Сомбор 13. новембра и у Велики Бечкерек 17. новембра (Petar Pekić, *Povijest oslobođenja Vojvodine* (Subotica: s. n., 1939), str. 132, 151, 212, 246, 277).

3 — Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Grada o stvaranju jugoslovenske države 1918*, knj. II (Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1964), str. 517–518.

4 — Bogumil Hrabak, „Logoši, zeleni kadar i zbivanja pri prevratu u Vojvodini 1918“, *Istraživanja br. 8* (1979), str. 113–137.

5 — Према мишљењу историчара Николе Гаћеше попис становништва из 1921. је целисходнији од угарског пописа из 1910, јер хронолошки и методолошки верније приказује демографско стање у Војводини (Никола Л. Гаћеша, „Демографске и социјалне прилике у време присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918. године“, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, зборник, ур. Милутин Смиљанић (Нови Сад: Музеј Војводине; Институт за историју Филозофског факултета, 1993), стр. 50).

евидентирани, било је око 37%; осталих Словена, укључујући Словаке, Русине, Словенце и друге било је нешто више од 5%, Румуна 5%, Јевреја 1,5%, Мађара нешто мање од 28% и Немаца 23%. Српско становништво је представљало релативну већину са уделом у популацији од око 30%.⁶ Дакле, иако је појединачно Срба било највише, ипак ниједна национална заједница није имала апсолутну већину.

У Сремској жупанији 1921. становника је било око 345 000. Срба је било око 185 000, па су и појединачно чинили апсолутну већину, док је Срба и Хрвата заједно било скоро 73%, у односу на 16% Немаца и 5% Мађара.⁷

Када се посматрају војвођанске области у данашњим границама – Срем, Банат и Бачка, према подацима из 1921, становника је укупно било 1.535.794; Срба 34,7%; Мађара 24,2%; Немаца 21,9%; Буњеваца, Шокаца и Хрвата 8,5%; Словака 3,8%; Румуна 4,4%; Русина 0,9%. Дакле, словенско становништво није имало апсолутну већину са 47,9% становништва, али јесте релативну у односу на дотадашње владајуће нације Мађаре и Немце.⁸

Међутим, српска војска је заузела један део територија које су претежно биле насељене несловенским становништвом, посебно када је реч о рубним границама простора који се нашао под њеном војном контролом. Претензије на целу Барању, бачки град Бају и Темишварски Банат биле су саставни део ратних циљева српске владе, али и програма српских јужно-угарских политичара, па је међу 757 делегата на Великој народној скупштини у Новом Саду било присутно чак 75 делегата из Темишварског Баната, од тога 5 делегата из Темишвара, затим 5 из Баје и околине и по 1 представник из Мохача, Бремена и Липове у Барањи. Такође, југословенска делегација на Конференцији мира у Паризу је у максималистичкој варијанти територијалних захтева тражила да у састав Краљевине СХС уђу и ове територије, иако овај програм није почивао на етничком принципу прокламованом од америчког председника Вудроа Вилсона.⁹

* * *

Из сложене етничке структуре војвођанских области, снажног револуционарног врења, али и укрштених интереса националних група и држава у време државно-правног интеррегнума између нестанка Аустро-Угарске и настанка земаља наследница, произлазила је замршена ситуација на терену, што се огледало у дефинисању сасвим опречних агенди и различитих концепција о разрешењу сложеног стања.

6 — Исто, стр. 50–51.

7 — Бора Чекеринац, „Становништво Срема 1921. године“, *Зборник Музеја Срема* бр. 2 (1996), стр. 88.

8 — Саша Кицошев, „Промене у етничкој и верској структури становништва Војводине током 20. века“, *Теме* бр. 3–4 (1997), стр. 257. Последњи угарски попис становништва из 1910. даје сличне податке, осим у случају Мађара и Буњеваца, којих је било 28%, односно тек 2,3%.

9 — У Темишвару је од 74 000 становника, Срба било тек 3.500, а у Барањској жупанији од 350 000 становника, Срба и Хрвата је било тек око 7%. Victor Neumann, *Timișoara between „fictive identity” and „ideal nation”: the identity profile during the interwar period*, *Balkanica* 44 (2013), p. 393; Josip Bösendorfer, *Nešto malo o našoj Baranji* (Osijek: Prva hrvatska dionička tiskara, 1940), str. 35.

Риста Марјановић, Седница Српског народног одбора у старој згради
Матице српске у Новом Саду

Риста Марјановић, Јединице српске војске
улазе у Нови Сад

Јаша Томић

У том контексту, Срби су као најбројније становништво, уз присуство српске војске, постали пресудан фактор у динамичним процесима који су се у Војводини одигравали уочи стварања Југославије. Паралелно са постепеним заузимањем војвођанског простора од стране српске армије, одвијало се политичко организовање предратних представника војвођанских Срба и преузимање власти на територији Срема, Бачке, Баната и Барање. Као главно политичко тело формиран је Српски народни одбор¹⁰ (СНО), који је одржао прву јавну седницу 3. новембра 1918. године у старој згради Матице српске на Тргу ослобођења у Новом Саду. Циљ овог тела је био оснивање мреже народних одбора у целој Војводини и политичко организовање, не само Срба, него и представника осталих словенских народа. Истог дана је у граду формирана Српска народна стража са задатком да одржава ред и мир, а 6. новембра објављен је први број *Српског листа*, органа СНО, у тиражу од 12 000 примерака. Када су српски војници умарширали у град три дана касније, са балкона Матице српске поздравио их је Јаша Томић, председник Радикалне странке и један од најутицајних јужноугарских српских политичара. Српско становништво у Новом Саду, као и у осталим градовима, са одушевљењем је дочекало војску, доживљавајући њен долазак као ослобођење.¹¹

У наредним данима, како су приметили савременици, догађаји су се одвијали „вртоглавом брзином“. Паралелно са процесом заузимања јужноугарског простора од стране српске војске, текао је процес формирања народних одбора по местима и преузимања власти од мађарских и немачких народних већа. Истовремено, међу српским политичарима дефинисане су две супротстављене концепције о начину уласка војвођанских области у будућу југословенску државу. Радикална странка¹² и њен лидер

10 — Српски народни одбор настао је још 1917. са хуманитарним циљем организовања смештаја деце из Босне и Херцеговине у војвођанским местима.

11 — Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији* (Нови Сад: Музеј Војводине, 2004), стр. 223–227.

12 — Војвођанска Радикална и Либерална странка настале су расколом у Српској

Јаша Томић хтели су да области некадашње јужне Угарске буду прво прикључене Србији, па да затим, уједињене са Србијом, уђу у састав југословенске државе, полазећи од претпоставке да је Србија као међународно призната држава најзначајнији чинилац предстојећег уједињења. С друге стране, предратни либерали и демократи, окупљени око секретара Матице српске Тихомира Остојића, сматрали су да Бачка, Банат и Барања треба да уђу у будућу Југославију преко загребачког Народног вијећа, заједно са Хрватском, Далмацијом и Босном и Херцеговином. О питању „Београд или Загреб“ жустро се расправљало током новембарских дана, а за коначну одлуку био је пресудан став српске владе и њеног председника Николе Пашића, који је сматрао да ће непосредним присаједињењем војвођанских области Србији ојачати властите позиције у преговорима са Народним вијећем. Када су Јаша Томић и Васа Стајић као чланови једне делегације средином новембра били у Београду, добили су инструкцију од министара Момчила Нинчића и Љубе Јовановића да се прикључе Србији независно од Загреба.¹³ На ублажавање дубоких размимоилажења међу српским војвођанским политичарима утицала је и порука једног од најистакнутијих политичара у Народном вијећу, Светозара Прибићевића, који је поручио Стајићу „Кидајте са Загребом“, настојећи да убрза читав процес око стварања југословенске државе.¹⁴

Иако није дошло до коначног компромиса и договора око начина уласка војвођанских области у југословенску државу, 17. новембра 1918. у прогласу СНО објављено је сазивање Велике народне скупштине Срба, Бугњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи. Према препорукама изборног реда, делегати су бирани по општинама, на народним зборовима јавним гласањем грађана старијих од 20 година. На 1.000 становника биран је 1 политички представник, а први пут су право да бирају и буду биране имале и жене, у првом реду захваљујући залагању Милице Томић, супруге Јаше Томића, која је и пре рата промовисала идеју о политичкој равноправности жена. С једне стране, изборни ред је почивао на прогресивним и демократским одребама које су право гласа давале свим пунолетним грађанима оба пола, али с друге стране, инаугурисао је принцип националне неправедности, јер се односио само на словенско становништво, не обухватајући половину житеља војвођанских области.

народној слободоумној странци Светозара Милетића, након његовог повлачења из политике. Радикале је предводио Милетићев зет Јаша Томић, а либерале Михаило Полит Десанчић.

13 — Васа Стајић, „Моје учешће у Југословенском Уједињењу“, у: *Споменица ослобођења Војводине 1918* (Нови Сад: Штампарија Јовановић и Богданов, 1929), стр. 175–179. Сећајући се наведене аудијенције, Стајић је записао: „Изјавио сам да мишљење званичне Србије није за мене меродавно. Српска влада данас јесте, сутра није. А мисао народног јединства је постојала пре владе, па ће је и преживети. Ја остајем при њој.“

14 — Kosta Milutinović, „Vojvodina i stvaranje Jugoslavije“, *Historijski pregled* br. 3–4 (1961), str. 200–216; Лазар Ракић, „Војводина у време стварања југословенске државе 1918. године“, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, ур. Славенко Терзић (Београд: Историјски институт, 1989), стр. 223–232.

Блашко Рајић

Међутим, за реализацију читавог процеса од велике важности је била позиција јужноугарских Буњеваца, који су због своје бројности били пресудан фактор, посебно у северној Бачкој. Међу Буњевцима у Сомбору постојала је подвојеност, јер се једна мања група буњевачких представника залагала за сарадњу са мађарским органима власти, али је ипак преовладала пројугословенска оријентација формирањем српско-буњевачког Народног већа. Међу буњевачким становништвом у Суботици и пре уласка српске војске у град доминирала је пројугословенска опција на челу са утицајним католичким свештеником Блашком Рајићем, па су три дана пре доласка српских трупа одржане масовне демонстрације на којима су подржане идеје о самоопредељењу народа и стварању југословенске државе.¹⁵ Представници Буњеваца су 17. новембра 1918. учествовали на политичкој конференцији у Новом Саду како би уочи саме Скупштине био постигнут коначан договор, иако су и Пашић и Прибићевић, сваки са своје стране, заузели став да се војвођанске области непосредно присаједине Србији. Ипак, дебата је настављена и на овом састанку, а Буњевци су подржали „загребачку опцију“, да би на крају већина делегата потписала компромисан и не сасвим прецизан закључак „да се прво иде преко Загреба, а ако овај не би изрекао уједињење, онда ће се Војводина непосредно прикључити Србији“.¹⁶

15 — Лепосава Кљајић, „Избор месног народног одбора Срба и Буњеваца у Сомбору и др Јоце Лалошевића за председника Народне управе“, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, зборник, ур. Милутин Смиљанић (Нови Сад: Музеј Војводине; Институт за историју Филозофског факултета, 1993), стр. 257–267; *Spomenica oslobođenja i ujedinjenja grada Subotice* (Subotica: Odbor za proslavu prilikom 20-godišnjice oslobođenja i ujedinjenja Subotice, 1938), str. 15–27.

16 — Marko Protić, *Zlatni dani Subotice: od oslobođenja do potpisa mira* (Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica, 1930), str. 52; Stipan Matijević, *Događaji koji su se odigrali u Subotici za vreme mojeg javnog delovanja od 10. nov. 1918. do 20. maja 1920. god.* (Subotica: Gradska štamparija, 1928), str. 8.

Пројугословенско и просрпско решење подржали су и представници осталих словенских народа у Војводини. Војвођански Словаци су и пре рата у сферама политике и културе сарађивали са Србима, да би се након уласка српске војске у војвођанске области прикључили раду српских народних одбора. Почетком новембра 1918. одржано је Саветовање бачких Словака у Бачком Петровцу, са којег је упућен поздрав Српском народном одбору, са изјавом да Словаци своју судбину везују за судбину српског народа.¹⁷ Русини су се такође укључили у изборе за Велику народну скупштину, иако су пре рата били индиферентни према српским грађанским странкама, пошто су припадници малобројне русинске интелигенције и свештенство гркокатоличке цркве углавном били интегрисани у састав мађарске нације или пак промађарски оријентисани. У новонасталим околностима, представници Русина су очекивали заустављање процеса денационализације и мађаризације, односно очување властитог етничког идентитета.¹⁸

Током октобра и новембра 1918. на супротним позицијама од српског и осталих словенских народа у Војводини били су Мађари и Немци, као дотадашње владајуће нације у Монархији. Након победе грађанско-демократске револуције „јесењих ружа“ у Мађарској крајем октобра 1918, на војвођанском простору су доминирала мађарска и немачка народна већа, формирана по узору на народно веће у Будимпешти. Већа су оформљена како би после слома старог режима извршила консолидацију новог политичког поретка, подржавши оријентацију владе грофа Карољија и територијални интегритет Угарске. Међутим, њихова власт је била стварна само за мађарско и у мањој мери немачко становништво. Након уласка српске војске у војвођанске области, међу већим делом мађарског становништва владало је мишљење како је окупација тек пролазна појава, иако су мађарска народна већа убрзо расформирана, а одредбе Београдске конвенције о очувању мађарске администрације прекршене. Војвођански Мађари су на ове поступке одговорили пасивном резистенцијом, не само током новембра 1918, него и у наредним месецима, уз признавање искључивог суверенитета Мађарској.¹⁹

У односу на Мађаре, подунавски Немци су били у сасвим другачијој позицији, без могућности да разматрају прикључење својој националној држави. Иако су међу њима постојале различите политичке оријентације, током октобра и новембра 1918. ниједна није доводила у питање територијални интегритет Угарске. Решење свог националног питања видели су у преуређењу Монархије. Центар њиховог организовања био је у Темишвару, где је крајем октобра формирана Банатска република, са главним циљем останка целог Баната у саставу мађарске државе. На њеном челу

17 — Војислав Мартинов, „Војвођански Словаци у Краљевини Југославији“, у: *Иза гора и долина: три века Словака у Војводини* (каталог изложбе), (Нови Сад: Музеј Војводине, 2017), стр. 257–258.

18 — Arpad Lebl, „Rusini od 1890. do 1918“, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine* (1977), стр. 270; N. Gaćeša, „Rusini između dva svetska rata“, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine* (1977), стр. 300.

19 — Šandor Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini: 1918–1929* (Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1981), стр. 34–38, 41, 57–58.

налазио се Ото Рот, па иако је мађарска влада укинула Банатску републику већ 7. новембра 1918, ипак је Рота именовала за свог комесара. Подунавски Немци су очекивали да ће се Вилсонови принципи о самоопредељењу народа односити и на њих, па су 8. децембра 1918. у Темишвару донели Швапски манифест, којим су захтевали недељивост Баната и Бачке и решавање статуса ових области плебисцитом.²⁰ У наредним месецима, када се одвијала дипломатска борба за Банат пред Конференцијом мира у Паризу, о банатским Немцима су стизале контрадикторне и непроверене вести и извештаји, од оних да су сви за Краљевину СХС, до тога да у целини подржавају румунске претензије у Банату, утемељене на тајном Букурештанском уговору из 1916, којим је цео Банат обећан Румунији како би ушла у рат на страни Антанте.²¹

* * *

До расплета бурних и замршених догађаја из октобарских и новембарских дана долази крајем новембра 1918, када су у Руми и Новом Саду одржане скупштине које су имале дугорочне политичке последице и на којима је манифестована политичка воља словенског становништва Срема, Баната, Бачке и Барање. Обе скупштине су имале за циљ да на основу права народа на самоопредељење легализују претензије Србије, односно будуће југословенске државе, према простору јужне Угарске и Срема. Истовремено, кроз њих се огледала жеља представника војвођанских Срба, односно њихове грађанске елите, да потврди властиту превласт у новонасталим околностима, озваничи свој политички субјективитет и на крају преузме власт једном званичном политичком манифестацијом, притом се ослањајући на пројугословенску и просрпску оријентацију Буњеваца, Словака, Русина и других словенских народа.

Прво је 24. новембра 1918, због већ поменутог посебног статуса Сремске жупаније која је била део другог ентитета у односу на јужноугарски простор, одржан збор изасланика Народних већа из Срема у Руми на којем је учествовало 700 делегата из 100 српских и хрватских места. Једногласно је изгласана резолуција којом су се сремски политички представници изјаснили за стварање државе СХС, али условно, јер се „за случај племенског или политичког цепања... одлучују за непосредно присаједињење Срема Краљевини Србији”.²²

Затим је, дан касније, 25. новембра 1918, у хотелу *Гранд* на главном новосадском тргу одржана Велика народна скупштина (ВНС) Срба, Буњеваца

20 — Branko Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918–1941”, *Tokovi istorije* br 1/4 (1999), str. 210; Михаел Антоловић, *Немачка мањина у Војводини (1918–1941): друштво и политика* (Сомбор: Педагошки факултет, 2017), стр. 45–47.

21 — Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji: 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), стр. 129. Власти Краљевине СХС су успеле да придобију део Немаца у западном Банату, па је један од представника ове струје изабран за темишварског жупана у фебруару 1919. и тако је смењена мађарска управа у Темишвару и околини (М. Антоловић, нав. дело, стр. 46–47).

22 — Драго Његован, *Документи о присаједињењу Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918* (Нови Сад: Музеј Војводине, 2017), стр. 46–50; Ранко Кончар, „Срем 1918–1945”, *Зборник Музеја Срема* бр. 3 (1997), стр. 95–97.

Риста Маріановић, Јаша Томић говори на Великој народној скупштини о присаједињењу Војводине Краљевини Србији

и осталих Словена Баната, Бачке и Барање. Према званичним скупштинским подацима, у њеном раду учествовало је 757 делегата из 211 општина: 578 Срба, 84 Буњевца, 62 Словака, 21 Русин, 3 Шокца, 2 Хрвата, 6 Немаца и 1 Мађар. Међу њима је било и 7 жена. У Председништво ВНС именовани су представници свих политичких група, укључујући радикале, демократе, либерале и социјалдемократе. Уочи саме Скупштине још увек су постојале неодоумице око начина уједињења, па су одржане две претконференције како би дошло до усаглашавања заједничког става, да би на крају преовладало мишљење Јаше Томића и радикала о непосредном присаједињењу војвођанских области Србији. Главни циљ је био да се све одлуке донесу једногласно како би се пред земљама Антанте манифестовало јединство. Скупштину је као председавајући отворио новосадски гркокатолички свештеник Јован Храниловић, а затим су Јаша Томић и сомборски композитор и демократа Петар Коњовић прочитали две резолуције којима је проглашено отцепљење од Угарске и прикључење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији. Недоумице међу Буњевцима разрешене су емотивним говором Блашка Рајића, који је, понесен атмосфером, подржао донете одлуке. Специфична је изјава представника словачких општина, коју је прочитао Јан Груњик, јер се односила и на сремске Словаке, а у тексту помиње само припојење „држави Срба, Хрвата и Словенаца“²³. Такође, на Великој народној скупштини је учествовала једна делегација са Румског збора, која је предала своју Резолуцију председништву Скупштине. Након инсистирања демократских и социјалдемократских представника усвојена је изјава о заштити права свих несловенских мањина у будућој држави, уз захтев да се по принципу реципроцитета исти положај обезбеди Србима, Буњевцима и Шокцима који остану ван српских/југословенских граница. Све наведене одлуке су затим путем једне делегације саопштене регенту Александру и влади у Београду.²⁴

На Великој народној скупштини је проглашено оснивање Народне управе за Банат, Бачку и Барању, као привремене владе, односно извршног органа састављеног од 11 народних повереништава. Надзор над Народном управом је вршио Велики народни савет, који је чинило 50 истакнутих чланова Велике народне скупштине. Иако оптерећена чињеницом да српска влада никад није званично признала њено постојање и недостатком квалификованог кадра, Народна управа је постепено преузела власт на целом војвођанском простору коначним укидањем остатака мађарског административног система. Мађарски чиновници су стављени пред избор или да положе заклетву новим властима или да буду отпуштени и протерани преко демаркационе линије. Међутим, привремена војвођанска влада је врло брзо

23 — Вероватно су и Русини представљали сремски део ове етничке заједнице, јер их је на Великој народној скупштини било 21, док их је у Бачкој било око 12 500, што значи да нису имали услове да бирају толики број делегата без сремских Русина (Владимир Биљна, „Русини Војводине између Хустског руског народног савета и Велике народне скупштине у Новом Саду“, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, зборник, ур. Милутин Смиљанић (Нови Сад: Музеј Војводине; Институт за историју Филозофског факултета, 1993), стр. 212).

24 — *Споменица ослобођења Војводине 1918* (Нови Сад: Штампарија Јовановић и Богданов, 1929), стр. 181–193.

СРПСКИ ЛИСТ

Орган Српског Народног Одбора

Бр. 11, 6. н. 1918.

„Српски Лист“ излази сваки дан осим понедељника. — Поједини број стаје 20 потура. — Претплата до краја 1918. године 12 круна. — Гласи према погодби.

Рукописи шаљу се уредништву „Српског Листа“ у Новоме Саду (Копијат), а претплата администрацији „Српског Листа“ у Новоме Саду, Копијат. — Рукописи се не враћају.

Сазив Народне Скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена.

Дошло је време да Срби, Буњевци и остали Словени у Бачкој, Банату и Барањи одлуче слободно, по својој вољи, којој држави желе да припаду.

Тог ради састаће се

у Новом Саду 12. (25.) новембра
ове године у 11 часова пре подне

Народна Скупштина.

Место састанку је позоришна дворница у Гранд-Хотелу.

У ову Скупштину изаслаће свака општина онолики број посланика, колики јој припада према броју душа.

Буњевци и остали Словени бирају посланике по општинама тако, да на сваку хиљаду српских, буњевачких и осталих словенских душа бира по једног посланика. Ако преко 1000 пређе број душа са 500, бира општина још једног и, пр. на 5450 душе бира 5, а на 5501 бира 6 посланика).

Општине, које имају мање од 200 душа, имају право бирати у оној општини, која им је најближа, где могу бити и посланике изабрати и чланови прикључене општине. Општине изнад 200 до 1000 душа бирају једног посланика.

Посланике може општина бирати не само из своје редине. За посланике могу дакле бити изабрати и чланови других општина.

Избор посланика мора се обавити најдаље до 10. (23.) новембра о. г. У недељу 11. (24.) новембра може се избор обавити само у том случају, ако би посланици могли доћи у скупштину у време.

Колико има душа која општина, исказаће за правоживне Србе дотична парохијска звања. За Буњевце исказаће буњевачко-српски одбор у Суботици, колики је број душа по општинама.

Број словачких и руских посланика одредиће њихови народни одбори према броју душа по општинама.

Чим овај позив стигне, месни поодбори Српског Народног Одбора објавиће буђење а и другим начином, сада ће се бирати општински посланици за Народну Скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена. Где још нема месног поодбора, ваља га одмах саставити из људи, који у својим радом стекли угледа и какавта дан избора.

Посланици су дужни неизоставно да дођу у седницу Народне Скупштине.

Право гласа имају сви мушки и женски чланови општине, који су навршили 20. годину живота. Ко је осуђен због каквог дела или је млађи од 20 година треба да има увиђавности и да не дође на избор.

Изабрат може бити сваки бирач.

Ако је иоле могуће, треба бирати једногласно, људе, који су по својој раду најугледнији и о којима се може претпоставити, да ће истински заступаћи вољу оних, који су га изабрали.

Ред на бираништу одржана председник месног поодбора, чијим предбама ваља свако да се покорави, да би се већ и самим избором посведочила зрелост нашег народа да одлучује својом судбином.

Пре него што отпочне избор, има се прочитати присутнима овај проглас Српског Народног Одбора, да би се знало, о чему се ради.

После довршеног избора, пребројаће се гласови. Председник прогласиће изабранима оне, који су добили већину гласова.

О избору води се записник, у који ваља убелжити дан и место избора, имена изборних часника, број душа, ток гласања и имена прогласених посланика. Изборни записник у овереном препису морају посланици предати председнику Народне Скупштине. Сем тога издаје се сваком изабраном посланику посебна пуномоћ ове садржине:

П У Н О М О Ћ.

Данас је у општини Н. — за посланика Народне Скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена, која је сазвана у Новом Саду за 12. (25.) новембар 1918. изабрат Н. Н. у новембра 1918.

Записник и пуномоћ потписују председник и перовођа. У местима, где и прав. Срби бирају, треба записник и пуномоћ снабдеи печатом српске црквене општине.

Изборне записнике и пуномоћи предаће се Српском Народној Одбору у Новоме Саду, који ће решити о њиховој исправности. Пуномоћи словачких и руских посланика потврдиће њихови народни одбори и приказати их Српском Народној Одбору.

Пошто је примирје закључено, а преговори о миру већ су на прагу, морала се Народна Скупштина Бачке, Баната и Барање журно сазвати. Не сме се дакле оклевати са изборима посланика.

Слабозумиште се као браћа и настојте да свуда избор буде једногласан. То ће уздићи углед нашем народу. А ко на бираништу квари ред, биће изложен не само јавном презирању, него ће бити и кажњен.

Будимо сложни и посведочимо пред културним светом, да смо достојни слободе.

У Новом Саду, 4. (17.) новембра 1918. године.

За Српски Народни Одбор:

Мита Ђорђевић
тајник.

Аркадије Варађанин
потпредседник.

поднела званичну оставку након формирања владе Краљевине СХС 20. децембра 1918. године. Ипак, наставила је рад на терену све до марта 1919. када су њени одсеци у потпуности уклопљени у поједина министарства у Београду.²⁵

Немачко становништво, а посебно мађарско, тешко се мирило са новонасталим променама, чему је доприносила и нова власт нетактичним поступцима и сумњичавим односом према несловенским националним заједницама. Ситуацију је додатно закомпликовала политичка иницијатива румунског становништва, која је постала интензивна тек крајем новембра 1918, иако су банатски Румуни и пре тога формирали народне одборе, пружајући пасиван отпор Банатској републици и покушајима очувања територијалног интегритета Угарске. На дан стварања Краљевине СХС, 1. децембра 1918, у Алба Јулији је одржана Велика народна скупштина „свих Румуна Трансилваније, Баната и угарских земаља“, на којој је изгласано припајање целог Баната Румунији. Међу више од 1.200 делегата били су представници готово свих банатских места насељених Румунима, укључујући и Белу Цркву, Вршац и Велики Бечкерек. Румунска влада је одобрила одлуке из Алба Јулије, што је продубило већ постојећи дипломатски спор између Румуније и Краљевине СХС.²⁶

Ипак, до коначног разрешења спора око Баната, али и осталих некадашњих јужноугарских области, у којем су учествовале Краљевина СХС, Мађарска и Румунија, дошло је тек на Конференцији мира у Паризу 1919–1920. године. Делегација Краљевине СХС је постепено одустала од свог максималистичког програма и територија средње и северне Барање, Темишварског Баната и бачког града Баје са околином. Нова карта Подунавља је озваничена Тријанонским мировним споразумом 4. јуна 1920. године. Румунији је припало 2/3 Баната, КСХС 1/3, а Мађарској тек 1% територије ове области. Највећи део Барање је остао у саставу Мађарске, док је јужни део области, тзв. Барањски троугао, припао југословенској држави.²⁷ Повлачењем југословенске војске из Печуја 1921. године завршени су сложени и динамични процеси везани за стварање Југославије и коначно успостављање њених граница. Граничне линије између Румуније, Мађарске и Краљевине СХС/Србије успостављене у Тријанону²⁸ остале су на снази до данас.

25 — Љубомирка Јудин, „О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању: 1918–1919“, *Зборник за друштвене науке* бр. 51 (1968), стр. 5–35.

26 — Глигор Попи, „Банатски Румуни 1918. године“, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918: зборник*, ур. Милутин Смиљанић (Нови Сад: Музеј Војводине; Институт за историју Филозофског факултета, 1993), стр. 216–221; Z. Janjetović, *nav. delo*, str. 131–132.

27 — О разграничењу више у: Andrej Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom: 1919–1920* (Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1975).

28 — Једини изузетак је размена територија између Румуније и Краљевине СХС 1924, када је Румунији уступљен Жомбољ у замену за Модош (Јаша Томић) и неколико села у околини овог места.

КАТАЛОШКЕ ЈЕДИНИЦЕ

АРХЕОЛОГИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

1 — Славјански бал 1848-1909.

Лепеза

14,5 цм

Из фонда Музеја за умјетност и обрт

Инв. бр. 8045

2 — Рудолф Валдец, Двострука плакета „Јосип Јурај Штросмајер - Све за вјеру и домовину“

7 x 5,8 цм

Из фонда Музеја за умјетност и обрт

Инв. бр. 25164

3 — Мирољуб Стаменковић, Триптих

„Вук Караџић“

Плакета, сребро

36 x 35 цм

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. 4573 Р

4 — Иван Мештровић, *Доситеј Обрадовић*, 1911.

Медаља, бронза

3,5 цм

Из фонда Историјског музеја Србије

Инв. бр. ЗН 237/5876

5 — Распоред игара са словенског бала у Бечу, 1861.

Лепеза

17 цм

Из фонда Музеја примењене уметности

Инв. бр. 6458

6 — Вања Радауш, Плакета Оснивачи Академије знаности и умјетности

„Рачки - Штросмајер“, 1966.

48 x 48 цм

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. Р 4985

7 — Вања Радауш, „Петар II Петровић Његош 1813 – 1851. у поводу отварања Његошевог маузолеја 1974. године“

Плакета

13,3 x 11,7 цм

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. Р 266

8 — Фрањо Рачки

Фотографија

Из фонда Библиотеке САНУ

Инв. бр. Ф-394

9 — Јосип Јурај Штросмајер

Фотографија

Из фонда Библиотеке САНУ

Инв. бр. Ф-185-1

10 — Људевит Гај

Фотографија

Из фонда Библиотеке САНУ

Инв. бр. 7569-7

11 — Петар Петровић Његош

Фотографија

Из фонда Библиотеке САНУ

Инв. бр. Ф-47

12 — Вук Караџић

Фотографија

Из фонда Библиотеке САНУ

Инв. бр. Ф-30-2

13 — Анастас Јовановић, *Доситеј Обрадовић*
Литографија
Из фонда Народне библиотеке Србије
Сигнатура Гр 7а

14. Јозеф Келих, Свесловенски конгрес, Праг, 1848.
Литографија
50 x 37 cm
Из фонда Народного музеја у Београду
Инв. бр. 46/Л

15. Објава Књижевног договора, постигнутог у Бечу, 28. марта 1850.
Народне новине, година XVI, број 76, Загреб, 3. април 1850.
Серијска публикација
Из фонда Народне библиотеке Србије
Сигнатура П 2588

16. Југословенска академија:
Вуку Караџићу
Трака са венца
29 x 380 cm
Из фонда Народного музеја у Београду
Инв. бр. 156/И

17. Људевит Гај, *Проглас: за народне новине и Даницу Илирску*. За годину 1840, Загреб, 1839.
Књига
Из фонда Библиотеке Матице Српске
Сигнатура Р19Хр III 9.1.

18. Петар Петровић Његош, *Лажни цар Шћепан Мали, Историјеско збитије Османџестог вјека*, Трст, 1851.
Књига
Из фонда Библиотеке Матице Српске
Сигнатура Поп I 33

19. Југословенско помрачење или смрт кнеза Михајла, Београд 1868.
Књига
Из фонда Библиотеке Матице Српске
Сигнатура БМС II 38694

20. Богослав Шулек, *Шта намѣравају Илири?* Београд, 1844.
Књига
Из фонда Народне библиотеке Србије
Сигнатура С I 586

21. *Одговор Југославенима од стране демократичног польског друштва у Паризу*, 1848.
Књига
Из фонда Народне библиотеке Србије
Сигнатура СII 847

22. *Југославенске тежње : Мисли о саданим покретима у Херцеговини, Босни и Црној Гори, са краткимъ*

описомъ историчногъ, политичногъ, друштвеногъ, верозаконогъ и военогъ станя овихъ земаља, Земун, 1861.
Књига
Из фонда Народне библиотеке Србије
Сигнатура С II 1680

23. Имбро Игњатијевић Ткалац, *Питање аустријско: коме, како и када ваља решити га? : посланица браћи Хрватима и Србима*, Париз, 1866.
Књига
Из фонда Народне библиотеке Србије
Сигнатура С I 1152

24. *Правила Југославенске академије знаности и умјетности и Народного земаљскога музеја у Загребу*, Загреб 1866.
Књига
Из фонда Народне библиотеке Србије
Сигнатура ТЂ 1017/1,2

25. *ГЛАСЪ њдногo родoљубца за сьязъ Югoславянiя*, 1867.
Књига
Из фонда Народне библиотеке Србије
Сигнатура С II 3605

26. *Југо-словенски календар : за преступну годину 1868*, Београд 1867.
Књига
Из фонда Народне библиотеке Србије
Сигнатура С I 192

27. *Српске народне пјесме* (скупео и издао Вук Стефановић Караџић), књига прва, Беч, 1841.

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ КУЛТУРНИ ПРОСТОР

28. Јован Скерлић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр. Ф-404-1

29. Чланак Братском састанку о Стогодишњици и Крунисању *Нова Искра*, бр. 9, септембар 1904.
Серијска публикација
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Сигнатура Т РП I 124

30. Рудолф Валдец, *Краљ Петар I Карађорђевић*
Бронзана биста
62,5 x 37,8 x 27,2 cm
Из фонда Народного музеја у Београду
Инв. бр. 33_118

31. Пашко Вучетић, Плакат I

југословенске уметничке изложбе, 1904.
Литографија у боји
79,9 x 38 cm
Из фонда Народного музеја у Београду
Инв. бр. 35_1268

32. Бета Вукановић,
Карикатура Томислава Кризмана, 1904.
Туш и акварел на папиру
48 x 29,5 cm
Из фонда Народного музеја у Београду
Инв. бр. 35_242

33. Надежда Петровић,
Студија са I југословенске уметничке изложбе у Београду 1904 г., 1904, л. 14.
Мастило и оловка на папиру
34 x 20,3 cm
Спомен музеј Надежде и Растка Петровића – Документација Народного музеја у Београду
Сигнатура DNM-NRP/K-3 (14)

34. Писмо Надежде Петровић Рихарду Јакопичу, 1.11.1904
Из фонда Модерне галерије, Љубљана, документација-архив
Инв. бр. 3

35. Разгледница Надежде Петровић Рихарду Јакопичу, 23.12.1904.
Из фонда Модерне галерије, Љубљана, документација-архив
Инв. бр. 4

36. Портрет Надежде Петровић, Минхен, 1901.
Фотографија
Из Документације Спомен-збирке Павла Бељанског

37. Фран Весел, Репродукција фотографије јужнословенских уметника, књижевника и новинара у Софији 1904-1906.
Фотографија
Из фонда Народного музеја Словеније
Инв. бр. N 29911

38. Иван Грохар, *На паши*
Уље на платну
55 x 80 cm
Из фонда Народного музеја у Београду
Инв. бр. 32_320

39. У дому породице Петровић, Београд 1908-1912. Са лева на десно: Надеждине сестре, Јеролим Мише, Рихард Јакопич, Ана Черни Јакопич, Томислав Кризман и Владимир Беџић
Фотографија
Љубазношћу Милоша Коларжа

40. У дому породице Петровић, Београд. Надеждине сестре, Иво Војновић (у средини)
Фотографија

Љубазношћу Милоша Коларжа

41. У дому породице Петровић, Београд 1905-6. У првом плану Милева и Мита Петровић, Надеждини родитељи, у средини Иван Мештровић са женом Ружом Клајн, иза њих Растко Петровић и Бранко Поповић, десно Надеждине сестре. Фотографија Љубазношћу Милоша Коларжа

42. У дворишту породичне куће Петровића, Београд 1904-7. Са лева на десно: Растко Петровић, Драгица/Драга, Рихард Јакопич, Љубица, Анђа, Зора, седе Надежда и Фердо Весел. Фотографија Из фонда Народне галерије Словеније Инв. бр. NG F 207

43. Писмо Надежде Петровић Рихарду Јакопичу са позивом на уметничку Колонију у Сићеву, 27.6.1905. Из фонда Модерне галерије, Љубљана, документација-архив Инв. бр. 7

44. Фердо Весел, *Надежда Петровић слика у Сићеву*, 1912. Пастел 41 x 28 cm Из фонда Уметничке галерије Надежда Петровић Чачак Инв. бр. 12

45. Разгледница Ферда Весела из Пирота Рихарду Јакопичу са цртежом Надеждине сестре и написима на ћирилици, 1905. Из фонда Модерне галерије, Љубљана, документација-архив Инв. бр. 67

46. Разгледница Рихарду Јакопичу из Софије са потписима јужнословенских уметника, 12.8.1906. Из фонда Модерне галерије, Љубљана Инв. бр. 16

47. Писмо Надежде Петровић и Пашка Вучетића Рихарду Јакопичу са молбом да се изјасни пред бугарским организатором изложбе за обрану југословенског карактера изложбе и противљења њеном планираном пан-словенском карактеру, 15.4.1906. Из фонда Модерне галерије, Љубљана Инв. бр. 15

48. Писмо Надежде Петровић Рихарду Јакопичу о карактеру Колоније, мисији и члановима, 9.9.1906. Из фонда Модерне галерије,

Љубљана
Инв. бр. 18

49. Плакат представе Смрт Мајке Југовића у Народном позоришту у Београду, 1906. Из фонда Музеја позоришне уметности Србије

50. Глумац Милутиновић Добрица из представе Смрт Мајке Југовића, почетак 20. века. Фотографија Из фонда Музеја позоришне уметности Србије Инв. бр. 49

51. Портрет Иве Војновића Фотографија Из фонда Музеја позоришне уметности Србије Инв. бр. 1817

52. Милан Јовановић, *Поставка изложбе југословенске уметничке колоније* Фотографија Из фонда Галерије уметнина Сплита Инв. бр. FOT-5168

53. Каталог изложбе југословенске уметничке колоније у згради Народног музеја Београд, 1907. Из фонда Народне библиотеке Србије Инв. бр. Kт 736

54. Писмо Надежде Петровић за помоћ Колонији на основу усменог обећања Министра и одбијање подршке Из фонда Архива Србије Инв. бр. МИД РРо, 1907, 780

55. Иван Грохар, *Портрет Надежде Петровић*, 1907. Пастел на папиру 40 x 50 cm Из фонда Народног музеја у Београду Инв. бр. 32_721

56. Маркица Словенског југа, детаљ са писма Надежде Петровић Рихарду Јакопичу, 9.9.1906. Из фонда Модерне галерије, Љубљана Инв. бр. 18

57. Насловница часописа Сплит и Прва далматинска уметничка изложба 1908, први део, Издање „Дује Балавца“. Сплит, октобар 1908. Серијска публикација Из фонда Галерије уметнина Сплита

58. Иво Тартаља у радној соби Фотографија Из фонда Музеја града Сплита Инв. бр. MGS 23977

59. Разгледница Надежде

Петровић Рихарду Јакопичу, 3.2.1908. Из фонда Модерне галерије, Љубљана, документација-архив Инв. бр. 22

60. Фран Весел, *Портрет Рихарда Јакопича*, 1905-10. Фотографија Из фонда Универзитетске библиотеке Словеније Инв. бр. Ig\p\ro\f3\ajakorič, r.

61. Фотографија цртежа бочне фасаде и тлоцрта Видовданског храма, 1908-12. туш на папиру Из фонда Галерије Мештровић, Сплит, фото: Валентино Билић Причић (FGM-4832) Инв. бр. GMS 597

62. Портрет Ивана Мештовића, Београд 1908. Фотографија је снимљена у атељеу М. Јовановића у Београду. Из фонда Архива ХАЗУ, Архив за ликовне уметности Инв. бр. F/196-16

63. У Велеиздајничком процесу власти Аустро-Угарске су организовале судски процес против 53 члана Српске самосталне странке Фотографија Из фонда Музеја Југославије Сигнатура I-934

64. Фран Весел, *Хрватски и словеначки уметници на отварању друге изложбе „Медулића“ у Јакопичевом павиљону*, Љубљана, 1909. Фотографија Из фонда Народног музеја Словеније Инв. бр. N 29927

65. Писмо Надежде Петровић Рихарду Јакопичу, 24.2.1909. Из фонда Модерне галерије, Љубљана, документација-архив Инв. бр. 26

66. Димитрије Митриновић, око 1920. Фотографија Из фонда University of Bradford Special Collections Инв. бр. NAF 11/1/2

67. Јосип Козарац, *Мртви капитали*, Београд : Српска књижевна задруга, 1910.

Књига Из фонда Народне библиотеке Србије Сигнатура МАГ II 15401/129 д

68. *Антологија новије српске лирике* (ур. Богдан Поповић), Загреб : Матица хрватска, 1911. Књига

Из фонда Народне библиотеке
Србије МАГ I 4153
Сигнатура МАГ I 4153

69. Плакат за Велики концерт
Љубљанског звона за поплаване
у Ресави, Народно позориште,
Београд, 1910.
Из фонда Музеја позоришне
уметности Србије
Инв. бр.4167

70. Изложба Медулића 1910.
(Нејучачком времену у пркос)
Каталог
Из фонда Народне библиотеке
Србије

МАГ III 151069

71. Дописница коју је упутила
Анђа Петровић из Београда сестри
Надежди Петровић у Љубљану (на
адресу Рихарда Јакопича), 1910.
Мастило на картону
14 x 9 cm
Из фонда Спомен музеј Надежде и
Растка Петровића – Документација
Народног музеја у Београду
Сигнатура DNM-NRP/K-3 (3)

72. Списак чланова одбора
изложбе у српском павиљону на
Међународној изложби у Риму 1911.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. MPs, 1911, 66, 78

73. Писмо Стеве Тодоровића
министру просвете поводом
препоруче Ивана Мештровића, 3.
септембар 1910.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. MPs, 1911, 66, 78

74. Рачун примања и издавања
од стране одбора за Римску
уметничку изложбу, 1910-12.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. MPs, 1912, 51, 4

75. Разгледница Ивана
Мештовића упућена Иви Тартаљи
(„Слика нашег павиљона“) са
фотографијом Павиљона Краљевине
Србије, Рим 1911.
Љубазношћу Норке Макиедо
Младинић (Norke Machiedo Mladinić)

76. План павиљона Србије на
Међународној изложби у Риму 1911.
Преузето из: Катарина Амброзић,
Павиљон Србије на Међународној
изложби у Риму 1911. године, Зборник
радова Народног музеја, 3, Београд
1962., б. п.

77. Padiglione delle Belle Arti
del Regno di Serbia: esposizione
di Roma 1911 (каталог Павиљона
Краљевине Србије), Загреб 1911.
Из фонда Библиотеке Матице српске

Сигнатура Ћирић III 1025

78. Марко Краљевић на коњу,
рад Ивана Мештровића. Ентеријер
српског павиљона на Међународној
изложби у Риму 1911.
Фотографија
Преузето из каталога: Vittorio
Pica, *Arte Modiale a Roma nel 1911*
(књижница Галерије Мештровић)

79. „Циклус Краљевића
Марка“ - Esposizione Internazionale
d'Arte, 1911. (ентеријер Павиљона
Србије у Риму)
Фотографија
Из фонда фототеке Галерије
Мештровић
Инв. бр. FGM-975

80. Репродукције слика
из Циклуса Марка Краљевића са
песмама на ћирилици, латиници и
француском, преузето из Padiglione
delle Belle Arti del Regno di Serbia :
esposizione di Roma 1911, Загреб 1911.
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура МАГ III 151583

81. Тома Росандић, *Глава
Турчина*, 1910.
Скулптура од камена
49,5 x 27 x 25,5 cm
Из фонда Народног музеја у Београду
Инв. бр. 33_394

82. Иван Мештровић, *Бановић
Страхиња* (торзо), 1908.
Скулптура од гипса
106,6 x 73 x 42,3 cm
Из фонда Народног музеја у Београду
Инв. бр. 33_12

83. Иван Мештровић, *Срђа
Злопоглеђа*, 1908.
Скулптура од гипса
106,5 x 75 x 62 cm
Из фонда Народног музеја у Београду
Инв. бр. 33_43

84. Иван Мештровић, *Никола
Пашић*, 1911.
Скулптура од камена
73 x 41 x 35 cm
Из фонда Народног музеја у Београду
Инв. бр. 33_295

85. Писмо Николе Пашића
Ивану Мештовићу, децембар 1912.
Из архива Ателијера Мештровић
у Загребу. Љубазношћу Мате
Мештровића
Идент. 647 A1

86. Разгледница са
репродукцијом скулптуре Милоша
(Обилића) аутора Ивана Мештровића.
Издање С. Б. Цвијановића, књижара у
Београду
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. УК 2017/883

87. Димитрије Митриновић,
*Иступ Хрвата у павиљону Србије на
Међународној изложби у Риму, Југ, 8,*
Сплит 1911, 243-248.
Серијска публикација
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура П 7213

88. Мирко Деановић, *Тријумф
смјелости и карактера, Југ, 5*, Сплит
1911, 136-139.
Серијска публикација
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура П 7213

89. Милан Марјановић, *Римска
изложба и хрватски уметници, Југ, 4*,
Сплит 1911,
101-106
Серијска публикација
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. УК 2017/853

90. *Алманах хрватских и
српских песника и приповедача* (ур.
Милан Ћурчин), Београд-Загреб 1911.
Књига
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. УК 2017/859

91. Хрватски уметник Јозо
Кљавовић поред скулптуре Ивана
Мештовића, IV југословенска
изложба, Београд, 1912.
Фотографија
Из фототеке Ателијера Мештровић у
Загребу
Инв. бр. FAM-1518

92. Надежда Петровић поред
скулптуре „Мајка“ Ивана Мештровића
на IV југословенској уметничкој
изложби у Београду 1912.
Фотографија
Из фонда Спомен музеј Надежде и
Растка Петровића – Документација
Народног музеја у Београду
Сигнатура DNM-NRP/K-3 (1)

93. Четврта југословенска
уметничка изложба, Београд 1912.
Каталог
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура МАГ II 609197

94. Балкански савез: краљеви
балканских држава
Разгледница
Из фонда Историјског музеја Србије
Инв. бр. 152-10-1

95. Разгледница Надежде
Петровић Рихарду Јакопичу, 21.2.1912.
Из фонда Модерне галерије,
Љубљана
Инв. бр. 45

96. Ансамбл Народног

позоришта из Београда у Софији
Фотографија
Из фонда Музеја позоришне
уметности Србије
Инв. бр. 4439

97. Модел Видовданског храма
Фотографија
Из фототеке Ателијера Мештровић
Инв.бр. FAM-995

98. Уједињење-гласник
југославенских националиста, Сплит,
8.5.1913.
Серијска публикација
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура Р 2328

99. Аугустин Тин Ујевић,
Крешимир Ковачић и Љуба Вајснер
(Ljuba Wiesner), мај 1911.
Разгледница
Из фонда Архива ХАЗУ (Одсек за
повијест хрватске књижевности,
Књижевна оставштина А. Г. Матоша)
Инв. бр. HR HAZU/172 - 27/1329

100. Краљ Петар I
Карађорђевић са армијским
командантама 1912-13.
Разгледница
Из фонда Историјског музеја Србије
Инв. бр. 152-8-1

101. Одбор за организацију
уметничких послова Србије и
Југословенства, *Дело : наука,
књижевност и друштвени живот*,
1.7.1913, 155-157.
Серијска публикација
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура М Ч 123

102. Писмо Надежде Петровић
Рихарду Јакопичу, 28.6.1914.
Из фонда Модерне галерије,
Љубљана, документација-архив
Инв. бр. 48

БОРБА ЗА УЈЕДИЊЕЊЕ

103. Регент Александар
Карађорђевић и француски генерал
Морис Сарај, главнокомандујући
савезничких трупа на Солунском
фронту
Фотографија
Из фонда Архива САНУ
СигнатураФЛ-00035-02г

104. Чланови српске владе и
Народне скупштине на Крфу
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2670

105. „Никола Пашић о
Југословенском уједињењу“,

Илустровани Јадран, 11. август 1917.
Серијска публикација
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура РП I/99

106. Миленко Веснић, посланик
Краљевине Србије у Паризу, са
сарадницима 1918.
Фотографија
Из фонда Архива САНУ
СигнатураФЛ-00008-01г

107. Чиновници Министарства
иностранних дела Србије, Крф, 1917.
Фотографија
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ-377-335-70

108. Народна скупштина
Краљевине Србије, Крф, 1916–1917.
Фотографија
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ-377-335-71

109. Никола Пашић, председник
министарског савета Краљевине
Србије
Фотографија
Из фонда Историјског музеја Србије
Инв. бр. 8464

110. Визиткарта Николе Пашића
Из фонда Историјског музеја Србије
Инв. бр. 325

111. Објава „Нишке
декларације“
Српске новине, година LXXXI, број
282, Ниш, 25. новембар/8. децембар
1914.
Серијска публикација
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура П 2588

112. Особље Министарства
иностранних дела Владе Србије, Ниш,
1914–1915.
Фотографија
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ-377-335-67

113. Краљ Петар I
Карађорђевић и француски генерал
Морис Сарај, главнокомандујући
савезничких трупа на Солунском
фронту
Фотографија
Из фонда Архива САНУ
Сигнатура ФЛ-00036-02г

114. Одељење за штампу
српске владе на Крфу: Арчибалд
Рајс, Слободан Јовановић и пуковник
Петар Пешић
Фотографија
Из фонда Архива САНУ
Сигнатура Ф-221-15 г

115. Регент Александар I
Карађорђевић (1888–1934)

Фотографија
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ 377 74 38

116. Српска влада, Солун, 1917.
Фотографија
Из фонда Војног музеја
Инв. бр. Р-334

117. Краљ Петар I
Карађорђевић, Солун, 28.
децембар/10. јануар 1917.
Фотографија
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ-377-74-13

118. Српска делегација
на источном излазу Беле куће,
Вашингтон, 1917.
Фотографија
Из фонда Историјског архива
Београда
Сигнатура ИАБ, ЗФ, Ал. 4

119. Српска делегација на
исељеничкој прослави, Њујорк 1917.
Фотографија
Из фонда Историјског архива
Београда
Сигнатура ИАБ, ЗФ, Ал. 4

120. Портрет Михаила Пупина
са посветом Миленку Веснићу, 1917.
Фотографија
Из фонда Историјског архива
Београда
Сигнатура ИАБ, ЗФ, Ал. 4

121. Никола Пашић на
савезничкој конференцији у *Queens
hall-y*, Лондон 1917.
Фотографија
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ-377-80-19

122. Сребрни тањир, поклон
градоначелника Москве Михаила
Челнокова Николи Пашићу, Москва,
април 1916.
пречник 51 цм
Из фонда Народног музеја Зајечара
Инв. бр. I-2346

123. Регент Александар
I Карађорђевић и председник
Француске Ремон Поенкаре, Верден,
1916.
Фотографија
Из фонда Војног музеја
Инв. бр. Р-1180

124. Посланици краљевине
Србије у европским престоницама,
Ратни албум Андре Поповића,
Београд 1926.
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура МАГ III 143411 ц

125. Тони Сирмај, *Српски дан у
Паризу 1914-1915*
Медаља, бронза

Пречник 18,5 цм
Из фонда Народног музеја у Београду
Инв. бр. 20_1242

126. Писмо Мирослава
Спалајковића, посланика Краљевине
Србије у Петрограду упућено Николи
Пашићу, у коме износи детаље
о тајном Лондонском уговору,
Петроград, 21. децембар 1917.
Из фонда Архива САНУ
Инв. бр. 9857

127. Др Вудро Вилсон,
председник САД.
Цртеж
Из фонда Музеја новејше згодивине
Словеније
Инв. бр. R2084

128. „Европски меч 1914–1915.
Различите тактике.“ Литографија која
приказује америчког председника
Вудроа Вилсона који суди бокс меч,
док светски лидери посматрају.
Из фонда Конгресне библиотеке у
Вашингтону
Инв. бр. O9957u

129. Јевто Дедијер
Фотографија
Из фонда Архива САНУ
Инв. бр. 13485

130. Александар Белић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр. Ф-190-1

131. Тихомир Ђорђевић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр. Ф-212-1

132. Јован Жујовић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр. Ф-215-14

133. Слободан Јовановић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр. Ф-221-8

134. Богдан Поповић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр. Ф-263

135. Павле Поповић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр. Ф-264-3

136. Јован Радонић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр. Ф-268-1

137. Станоје Станојевић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ

Инв. бр.Ф-278-1

138. Љубомир Стојановић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр.Ф-280

139. Јован Цвијић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр.Ф-289-3

140. Коста Стојановић
Фотографија
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Инв. бр.Ф-1146

141. Нико Жупанич
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр.Ф-329

142. Милоје Васић
Фотографија
Из фонда Библиотеке САНУ
Инв. бр.Ф-484-3

143. Коста Кумануди
Фотографија
Преузето из књиге: Чедомил
Митриновић, Милош Брашић,
*Југословенске народне скупштине и
сабори*, Београд 1937.

144. Печатник Ника Жупанича
7 x 2,5 цм
Љубазношћу Веронике Краљ Иглич

145. Табакера Ника Жупанича са
монограмом
10 x 8 цм
Из фонда Народног музеја
Словеније
Инв. бр. N 34090

146. Путна торба Јована Цвијића,
19. век
кожа, метал
38 x 19 цм
Из фонда Музеја града Београда
Инв. бр. ЈЦ 284

147. Анероид, справа за мерење
надморске висине, припадала Јовану
Цвијићу, 19. век
метал, кожа, стакло
Пречник 7 цм
Инв. бр. ЈЦ 1477

148. Печати Југословенског
одбора
Из фонда Архива ХАЗУ
Сигнатура HR ANAZU 4 (JO), 3607

149. Стаклена плоча „Comite
Yougoslave“
12 x 24,5 x 2,2 цм
Из фонда Архива ХАЗУ
Сигнатура HR ANAZU 4 (JO), 3607

150. Анте Трумбић и

италијански политичар Андреа
Торе, након закључења споразума о
будућим односима између Италијана
и Југословена, Лондон, март 1918.
Фотографија
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-377-80-16

151. Др Анте Трумбић у
разговору са српским официрима,
Солун, 1917.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2442

152. Чланови Југословенског
одбора са др Антом Трумбићем, Крф,
1916.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2528

153. Изасланици
Југословенског одбора у Лондону,
Илустровани Јадран, 22. септембар
1917.
Серијска публикација
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура РП I/99

154. Регент Александар
Карађорђевић и др Анте Трумбић,
Крф 1917, *Илустровани Јадран*, 10.
новембар 1917.
Серијска публикација
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура РП I/99

155. Манифест број 17
Југословенског одбора, 1918.
Документ
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. НРМ-РМН-5939

156. Отворено писмо др Анте
Трумбића аустроугарском маршалу
Светозару Боројевићу, 1918.
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. НРМ-79956

157. Списак особа из
Далмације које су аустроугарске
власти означиле сумњивима
Документ
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. НРМ-РМН-7544

158. Иван Мештровић, *Штит
(Престолонаследнику Србије)*,
поклон регенту Александру од
Југословенског одбора, 1916.
Бронза, пречник 83,3 цм
Из фонда Народног музеја у Београду
Инв. бр. 33_466

159. Мајска декларација,
потписи подршке

Документ
Из фонда Архива Републике
Словеније
Сигнатура ARS, SI AS 584

160. Мајска декларација,
усвојена од стране Југословенског
клуба у бечком Царском већу, 30.
маја 1917.
Документ

161. Скуп у Жалцу на коме је
дата подршка Мајској декларацији, 17.
марта 1918.
Фотографија
Из фонда Музеја новејше згодовине
Словеније
Инв. бр. MNZS, 6655/17

162. Летак Срби, Хрвати и
Словенци, 1918.
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. HPM-PMH-7448

163. Декларацијска
разгледница, 1918.
Из фонда Музеја новејше згодовине
Словеније
Инв. бр. MNZS, 6236/39

164. Крфска декларација
Документ
Из фонда Архива ХАЗУ
Сигнатура Ј.О._37_19

165. Учесници Крфске
конференције.
Фотографија
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. HPM-PMH-7527

166. Објава Крфске декларације,
Српске новине 13/26. јул 1917.
Серијска публикација
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура П 2588

167. Потписници Крфске
декларације, *Илустровани Јадран*, 17.
новембар 1917.
Серијска публикација
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура РП I/99

168. Анте Трумбић, председник
Југословенског одбора
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије

169. Франо Супило, члан
Југословенског одбора
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије

170. Дозвола за путовање Рудолфа
Ђунија, члана Југословенског одбора,
издата од стране војног аташеа
Краљевине Србије у Риму

Документ
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. HPM-PMH-7549

171. Чланови Југословенског
одбора на седници, Лондон, 1916.
Фотографија
Из фонда Архива САНУ
Инв. бр. 14267-1

172. Париски одсек
Југословенског одбора
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2662

173. Сусрет посланика Народне
скупштине Краљевине Србије и
чланова Југословенског одбора, Ница
21. април 1916.
Фотографија
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗФ 19-021

174. Дописница коју је Нико
Жупанић послао Богумилу Вошњаку,
14. маја 1915.
Из фонда Универзитетске библиотеке
Словеније
Инв. бр. 133

175. Дописница коју је Нико
Жупанић послао Богумилу Вошњаку,
17. маја 1915.
Из фонда Универзитетске библиотеке
Словеније
Инв. бр. 134

176. Југословенски добровољци
из Јужне Америке у посети
југословенској школи у Антофагасту
(Чиле), *Илустровани Јадран*, 8.
децембар 1917.
Серијска публикација
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура РП I/99

177. Предаја заставе српско-
хрватско-словенском добровољачком
пуку у Бизерти (Тунис), *Илустровани
Јадран*, 15. септембар 1917.
Серијска публикација
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура РП I/99

178. Југословенски добровољци
из Аргентине на обуци у Бизерти
(Тунис), пред полазак на фронт,
Илустровани Јадран, 29. септембар
1917.
Серијска публикација
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура РП I/99

179. Гробље војника
југословенске добровољачке
дивизије на Солунском фронту
Фотографија

Из фонда Музеја новејше згодовине
Словеније
Инв. бр. MNZS SL 351/35

180. Др Миливој Јамбришак,
делегат Југословенског одбора
при добровољачком корпусу Срба,
Хрвата и Словенаца у Русији, Одеса,
1917.
Фотографија
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. HPM-79720_5

181. Хрвати добровољци, војници
батаљона „Зрински“ из Питсбурга
(САД) на обуци, Марсеј 1917.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2431

182. Војници Прве српске
добровољачке дивизије на раду на
железничкој прузи, Вазнесенск,
Русија 1917.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2518

183. Други пук Прве српске
добровољачке дивизије на железници
од Одесе до Ренија, 19. јул 1916.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2519

184. Војници и официри
Југословенске дивизије у Француској,
на путу из Русије ка Солунском
фронту. У првом плану су Динко
Тринајстић, Стојан Протић и Анте
Трумбић који су их том приликом
посетили.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2658

185. Прва српска добровољачка
дивизија, Русија 1917.
Фотографија
Из фонда Војног музеја
Инв. бр. P-10216

186. Прва српска добровољачка
дивизија, Русија 1917.
Фотографија
Из фонда Војног музеја
Инв. бр. P-10217

187. Карађорђева звезда са
мачевима
Одликовање
Љубазношћу Здравка Новака Паљића

188. Златна медаља за храброст
„Милош Обилић“
Одликовање
Љубазношћу Здравка Новака Паљића

189. Сребрна медаља за храброст
„Милош Обилић“
Одликовање

Љубазношћу Здравка Новака Палића

190. Ратни крст 1914–1918

(Француска)

Одликовање

Љубазношћу Здравка Новака Палића

191. Медаља за изузетне заслуге

Џорџа Петог (Велика Британија)

Одликовање

Љубазношћу Здравка Новака Палића

192. Крст Св. Ђорђа (Русија)

Одликовање

Љубазношћу Здравка Новака Палића

193. Комеморативни ратни крст

1916–1918. (Румунија)

Одликовање

Љубазношћу Здравка Новака Палића

194. Споменица рата за

ослобођење и уједињење 1914–1918.

Одликовање

Љубазношћу Здравка Новака Палића

195. Фотографија изложбе Ивана

Мештровића у *Victoria and Albert*

музеју, Лондон 1915.

Из фототеке Ателијера Мештровић у
Загребу

Инв. бр. FAM-1519

196. Плакат изложбе „Ivan
Meštrović The Southern Slav Sculptor”
у *Victoria & Albert* музеју. London,
Engleska 1915.

© Victoria and Albert Museum,
London.

Инв. бр. 2006AL4038

197. Иван Мештровић, Идеја

Видовданског храма, *Јадран*, 25.

новембар 1915.

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Инв. бр. p 2193P 2154

198. Exhibition of the Works of

Ivan Meštrović : *Victoria & Albert*

Museum, summer 1915

Каталог

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Сигнатура МАГ II 67015

199. Митраљез „максим” из

наоружања српске војске

Из фонда Музеја Југославије

200. Индукцијски телефон „Mix &

Genest”, 1916. Телефон је припадао

немачкој армији, а заробљен од

стране Моравске дивизије српске

војске приликом пробоја Солунског

фронта.

Љубазношћу Милоша Јуришића

201. Два фото-албума Петра

Коруновића о животу српских војника

на Солунском фронту.

Љубазношћу породице Коруновић

202. „Ратни бележник” Обрена

Мандића из Чачка, наредника

II полске батерије Шумадијске

дивизије српске војске

Љубазношћу Стевана Ристића

203. Dr Niko Županić, *Map of*

Yugoslav Territory, London, 1915.

Карта

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Инв. бр. Кр III 989

204. M. Kolin, *Zemlja Srba Hrvata i*

Slovenaca, Buenos Ajres, 1917.

Карта

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Инв. бр. Кр III 1040

205. Риста Марјановић, *Пољска*

батерија српске војске заузима

ватрени положај, 1914.

Фотографија

Из фонда Завода за заштиту

споменика културе Београд

Инв. бр. VI-B-735

206. Заробљенички логор у

Требињу за време рата 1914–1918.

Фотографија

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. I-2473

207. Пољска брзометна батерија

Херцеговачког одреда црногорске

војске дејствује против Аустријанаца

на Грахову, јануар 1916.

Фотографија

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. I-2434

208. Повлачење српске војске од

Пирота ка Нишу, 1915.

Фотографија

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. I-2562

209. Прелаз српске војске преко

Везировог моста на Дриму, током

повлачења кроз Албанију, 1915.

Фотографија

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. I-2421

210. Повлачење српске војске и

становништва кроз Албанију, 1915.

Фотографија

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. I-2510

211. Свечаност приликом пријема

француских брзометних топова на

Солунском фронту, јун 1916.

Фотографија

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. I-2432

212. Укрцавање српских трупа на

Крф за Солун, 1916.

Фотографија

Из фонда Музеја Југославије

Инв. бр. I-2556

213. Динарицус (Јован Цвијић),

Јединство Југословена : прва

половина : (са 1 картом), Ниш, 1915.

Књига

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Сигнатура МАГ IV 222

214. Александар Белић, *Србија и*

јужнословенско питање, Ниш, 1915.

Књига

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Сигнатура МАГ IV 240

215. Aleksandar Belić, *La*

Macédoine : études ethnographiques

et politiques : avec cartes / Paris, 1919.

Књига

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Сигнатура II 60511

216. Bor' ba za duhovnoe i

političeskoe ob' edinenie Serbov' ,

Horvat' iSlovincev' : lekciij,

pročitannjja, 1917.

Књига

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Сигнатура МАГ II 23567/5

217. Станоје Станојевић, *Шта*

хоће Србија? Ниш, 1915.

Књига

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Сигнатура МАГ II 18880/1 д

218. Јован Радонић, *Срби у*

Угарској, Ниш, 1915.

Књига

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Сигнатура МАГ II 4732 д

219. Pavle Popović, *La Macédoine*

serbe, Genève, 1916.

Књига

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Сигнатура МАГ II 60459

220. Pavle Popović, *Littérature*

Jugoslave : conférence donnée au

lyceum de Rome, le 22 mars 1915,

Roma, 1915.

Књига

Из фонда Народне библиотеке

Србије

Сигнатура МАГ II 60460 д

221. *Le programme yougoslave*,

Paris 1916. (*Bibliothèque yougoslave*,

No 1)

Књига

Из фонда Универзитетске библиотеке

„Светозар Марковић”

Сигнатура Р 2278

222. J. Cvijić, *Questions balkaniques*, Paris, 1916.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура Р 2531

223. *Белешке о раду у Русији Ст. Станојевића и А. Белића*, 1916.
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Архивска збирка, Инв. бр. 4913

224. Записници седница
Одбора за културну пропаганду у
Паризу, 1918–1919.
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Архивска збирка, Инв. бр. 4914

ДАНИ ВЕЛИКИХ ОДЛУКА

225. Попис станова за смештај
страних званичника у посети
Београду пред уједињење, 5/18.
новембар 1918.
Документ
Из фонда Историјског архива
Београда
Сигнатура ИАБ, УГБ, 1918, инв. бр.
3108, 139

226. Смештај делегата Народног
већа из Загреба у Београду, 12/25.
новембар 1918.
Документ
Из фонда Историјског архива
Београда
Сигнатура ИАБ, УГБ, 1918, инв. бр.
3108, 302

227. Списак ствари за стан
престолонаследника Александра
Карађорђевића у Београду, 28.
октобар/10. новембар 1918.
Документ
Из фонда Историјског архива
Београда
Сигнатура ИАБ, 1119, К 7 3

228. Разрушени двор у Београду,
Београд, 1918.
Фотографија
Из фонда Војног музеја
Инв. бр. Р-1291

229. Кућа Крсмановића на
Теразијама, привремени двор
регента Александра у коме је
проглашено уједињење Краљевине
СХС 1. децембра 1918.
Разгледница
Из фонда Историјског архива
Београда

230. Проглас Председништва
народног вијећа „Народу државе
СХС“, у коме се обавештава о

извршеном уједињењу, Београд, 4.
децембар 1918.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодовине
Словеније
Инв. бр. MNZS, 31878

231. Поздрав престолонаследника
регента Краљевине СХС Александра
Карађорђевића свим Словенцима, 8.
децембар 1918.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодовине
Словеније
Инв. бр. MNZS, 31880

232. Делегација Народног вијећа
пред читање Адресе, 1. децембар
1918.
Фотографија
Из фонда Музеја града Београда
Инв. бр. I2-1_647

233. Свечано прокламовање
државног јединства Срба, Хрвата и
Словенаца, 1. децембар 1918.
Плакат
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Инв. бр. ПЛ 154-6

234. Одговор кнеза-регента
Александра Карађорђевића
Далмацији, 9. децембар 1918.
Плакат
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Инв. бр. ПЛ 153-8

235. Јеловник са Братске вечере
коју су грађани Београда приредили
у част Изасланства Народног вијећа у
Гранд хотелу, Београд, 5. децембар
1918.
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. УК 2018/8

236. Иван Тишов, *Проглашење
Краљевине Срба, Хрвата и
Словенаца*, 1926.
Уље на платну
Из фонда Народне скупштине
Републике Србије

237. Риста Марјановић, *Марш
Југословенске добровољачке
дивизије у току пробоја Солунског
фронта*, 1918.
Фотографија
Из фонда Завода за заштиту
споменика града Београда
Инв. бр. II-14-9

238. Српска војска форсираним
маршом гони противника, Скопље,
септембар 1918.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Ин. бр. I-2653

239. Пол Роже-Блох, *Пробој
Солунског фронта*

Медаља, бронза
Пречник 6,7 cm
Из фонда Народног музеја у Београду
Инв. бр. 58_254

240. Бугарска потписује примирје,
Ратни дневник, 18. септембар/1.
октобар 1918.
Серијска публикација
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура П 829

241. Народно вијеће Словенаца,
Хрвата и Срба, Загреб, 1918.
Фотографија
Из фонда Музеја новејше згодовине
Словеније
Инв. бр. MNZS D_K_4_801

242. Легитимација Вилима
Букшега, члана Народног вијећа
Документ
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. HPM/PMH-5714

243. Пољска батерија
Југословенске дивизије улази на
Косово, 1918.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2525

244. Наступање Југословенске
дивизије од Призрена до Пећи, 1918.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2565

245. Француска бригада у Нишу
1918.
Фотографија
Из фонда Војног музеја
Инв. бр. Р-2519

246. Проглас цара Карла I „Мojim
zvestim austrijskim narodom“, 16.
октобар 1918.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодовине
Словеније
Инв. бр. MNZS, 31894

247. Српска војска улази у
Краљево, 1918.
Фотографија
Из фонда Народног музеја Краљева
Инв. бр. НМКВ, И-1429

248. Улазак ослободилаца у
Крагујевац, 27. октобар 1918.
Фотографија
Љубазношћу Вељка Лековића

249. Заповед Домобранске
окопне команде у Загребу, 29.
октобар 1918.
Документ
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. HPM/MPHX-T-6002

250. Манифестације народа на Марковом тргу, Загреб, 29. октобар 1918.
Фотографија
Из фонда Хрватског повијесног музеја
Инв. бр. НРМ-РМН-22337-а

251. Манифестације народа на Марковом тргу, Загреб, 29. октобар 1918.
Из фонда Хрватског повијесног музеја
Фотографија
Инв. бр. НРМ-РМН-22337-с

252. Проглашење потпуне независности, *Хрватска држава*, Загреб, 29. октобар 1918.
Серијска публикација
Из фонда Хрватског државног архива (Књижница ХДА)

253. „Установљење Југославије”, Љубљана, 29. октобар 1918.
Фотографија
Из фонда Музеја новејше згодине Словеније
Инв. бр. MNZS, R 2772

254. Иво Кердић, *Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, 1918.
Медаља, посребрена бронза
Пречник 8 цм
Из фонда Модерне галерије Загреб
Инв. бр. MG-2892-86

255. Поштанске марке Босне и Херцеговине јубиларног издања 1910, са претиском „Држава С. Х. С. – Босна и Херцеговина”. Комплетна серија у 16 вредности, новембар – децембар 1918. године.
Љубазношћу Николе Љубичића

256. Риста Марјановић, *Француски генерал Луј Франше д'Епере, врховни командант савезничких армија на Солунском фронту*
Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика града Београда
Инв. бр. IV-A-31

257. Ослобођење Пожаревца, 1918.
Фотографија
Из фонда Војног музеја
Инв. бр. Р-4057

258. Аустроугарски бојни брод *Viribus unitis*
Фотографија
Из фонда Хрватског државног архива
Инв. бр. HR-HDA-1950

259. Београђани у очекивању доласка српске војске, 20. октобар/2. новембар 1918.
Фотографија

Љубазношћу Милоша Јуришића

260. Формирање Привременог одбора за јавну безбедност у Београду, 31. октобар/13. новембар 1918.
Плакат
Из фонда Историјског архива Београда
Сигнатура ИАБ, ОГБ ф.1, п.20/1918

261. Припреме за дочек престолонаследника Александра у Београду, 26. октобар/8. новембар 1918.
Плакат
Из фонда Историјског архива Београда
Сигнатура ИАБ, ОГБ 9 ф.1, п.21/1918

262. Дефиле трупа, Београд, 1918.
Фотографија
Из фонда Војног музеја
Инв. бр. Р-253

263. Регент Александар прима цвеће од народа, Београд 1918.
Фотографија
Из фонда Војног музеја
Инв. бр. Р-5612

264. Мајор Рудолф Мајстер обраћа се окупљеним војницима, 1918.
Фотографија
Из фонда Музеја новејше згодине Словеније
Инв. бр. MNZS, 5783_8

265. Риста Марјановић, *Српска војска укрцава на шлепове технику и наоружање у надирању ка Земуну*, новембар 1918.
Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика Београда
Сигнатура VI-A-739

266. „Аустрија прихвата све увјете за мир и примирје”, 1918.
Плакат
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 135-6

267. „Народе! Стара Аустро-Угарска држава је уништена”, Нови Сад, 1918.
Плакат
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 135-23

268. Италијанска окупација Приморске: генерал Петити ди Рорето у Пирану, 1918.
Фотографија
Из фонда Музеја новејше згодине Словеније
Инв. бр. MNZS, A26 6595/04

269. „Народе!”, проглас

Председништва Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, 1918.
Плакат
Из фонда Хрватског државног архива
Инв. бр. HR-HDA-907 (1/8)

270. „Народе! Војници!”, проглас Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, 1918.
Плакат
Из фонда Хрватског државног архива
Инв. бр. HR-HDA-907 (7/51)

271. Карта линије италијанске окупације јадранског приморја, 1918. Преузето из атласа *La question Italo-Yougoslave : expliquée par des graphiques*
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. Кр III 897

272. „Poziv primorskim beguncem” Љубљанског градског магистрата, 12. новембар 1918.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодине Словеније
Инв. бр. MNZS, 31866

273. „Narodu Srbov, Hrvatov in Slovencev!” Проглас Југословенске академске омладине, 1918.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодине Словеније
Инв. бр. MNZS, 31883

274. Проглас о ограничавању боравка омладине на улицама Љубљане до 6 сати увече, Љубљанског градског магистрата, 4. новембар 1918.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодине Словеније
Инв. бр. MNZS, 31865

275. Проглас о обавезним здравственим прегледима, Љубљанског градског магистрата, 18. новембар 1918.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодине Словеније
Инв. бр. MNZS, 31868

276. Проглас о трговини воћем, Народне владе СХС у Љубљани, 25. октобар 1918.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодине Словеније
Инв. бр. MNZS, 31869

277. Проглас о упису војних обвезника рођених 1901. године, Љубљанског градског магистрата, 26. новембар 1918.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодине Словеније

Инв. бр. MNZS, 31870

278. „Slovenskim staršem!“, проглас Љубљанског градског магистрата, 14. новембар 1918. Плакат
Из фонда Музеја новејше згодивине Словеније
Инв. бр. MNZS, 31867

279. Записник Женевске конференције, Женева, 9. новембар 1918. Документ
Из фонда Архива Републике Словеније
Сигнатура AC 1655

280. Женевска декларација, Женева, 9. новембар 1918. Документ
Из фонда Архива Републике Словеније
Сигнатура AC 1655

281. Риста Марјановић, *Јединице српске војске улазе у Нови Сад*, новембар 1918. Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика културе Београда
Инв. бр. VI-A-1079

282. Дочек српске војске у Великом Бечкерку, новембар 1918. Фотографија
Из фонда Историјског архива Зрењанина
Инв. бр. ЗФ 830

283. Свечани дочек Моравске дивизије српске војске у месту Мраморак у Банату, 1918. Фотографија
Љубазношћу Милоша Јуришића

284. Француски тенкови „рено“ на тргу у Новом Саду, 1918. Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2487

285. Објава мајора српске војске В. Бугарског у име Народног већа Сремских Карловаца, 25. октобар /7. новембар 1918. Плакат
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 135-59

286. Оглас заповедника места Сремски Карловци о прикупљању опреме бивше Аустроугарске монархије, 8. новембар 1918. Плакат
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ135-60

287. Улазак српске војске у Велику Кикинду, 20. новембар 1918.

Из фонда Народног музеја у Кикинди
Инв. бр. 2076

288. Риста Марјановић, *Српске јединице долазе на железничку станицу у Винковцима, у наступању ка Загребу*, 1918. Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика културе Београда
Инв. бр. VI-A-736

289. Риста Марјановић, *Грађани Загреба дочекују српску војску која са војном музиком пролази улицама града*, новембар 1918. Из фонда Завода за заштиту споменика културе Београда
Инв. бр. VI-A-1047

290. Позивница загребачког „Сокола“, Загреб, новембар 1918. Документ
Из фонда Хрватског повијесног музеја
Инв. бр. НРМ-РМН-111-198

291. Риста Марјановић, *Делегати Народног вијећа на лађи која их је превезла од Земуна до Београда*, 27. новембар 1918. Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика културе Београда
Инв. бр. В-444

292. Риста Марјановић, *Делегација Народног вијећа на једној од успутних станица од Загреба ка Београду*, 27. новембар 1918. Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика културе Београда
Инв. бр. В-464

293. Риста Марјановић, *Седница Српског народног одбора у старој згради Матице српске у Новом Саду*, новембар 1918. Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика културе Београда
Инв. бр. VI-A-174

294. Риста Марјановић, *Јаша Томић говори на Великој народној скупштини о присаједињењу Војводине Краљевини Србији*, новембар 1918. Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика културе Београда
Инв. бр. VI-A-470

295. „Две одлуке Велике народне скупштине“, Нови Сад, 12/25. новембар 1918. Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП554

296. Долазак делегације за уједињење из Баната, Београд, новембар 1918. Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I-2654

297. Исказница месног Народног већа Срба и Буњеваца у Сомбору на име др Косте Бугарског, 31. октобар 1918. Документ
Из фонда Градског музеја Сомбор
Инв. бр. 1903

298. Резолуција усвојена на српском народном збору у Великој Кикинди, 28. октобар 1918. Документ
Из фонда Народног музеја у Кикинди
Инв. бр. 2439

299. Учесници Велике народне скупштине Црне Горе, Подгорица, 26. новембар 1918. Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I 2422

300. Црногорска делегација на челу са митрополитом Дожићем која је донела одлуке Велике народне скупштине Црне Горе у Беорад, 1918. Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. I 2656

301. Одлука Велике народне скупштине Српског народа у Црној Гори
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП553

302. Плакат „Црногорци“ Одбора за народно уједињење, Цетиње, 8. новембар 1918. Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. Пл 154-10

303. Проглас „Југословенима“ црногорског краља Николе, Неји код Париза, 7/20. октобар 1918. Плакат
Из фонда Архива Србије
Сигнатура МИД-ПО ролна 548, снимак 186 (фасцикла 10)

304. Беранска иницијатива о уједињењу Србије и Црне Горе, Андријевица, 24. октобар 1918. Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ-336-25-7274

305. Риста Марјановић, *Бокељски морнари у поворци манифестаната на улицама Загреба за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца и присаједињење Истре будућој Краљевини 1918*. Фотографија

Из фонда Завода за заштиту
споменика културе Београда
Инв. бр. VI-A-1097

306. Извештај о деловању
војног заповедништва Загреба, 16.
децембар 1918.
Документ
Из фонда Хрватског државног архива
Сигнатура HR-HDA-124, ОНО 270-1919

307. Црногорски краљ Никола са
породицом, Лион, 1916.
Фотографија
Из фонда Конгресне библиотеке
Вашингтон
Инв. бр. Зс08491

308. *Неколико страница из
крвавог албума Карађорђевића*
(издавач Одбор црногорских
избеглица), Рим 1921.
Књига
Из фонда Музеја Југославије
Сигнатура Р-337

309. *Никола Петровић и његов
двор : епилог једне срамне владавине*
: (збирка аутографских докумената у
18 факсимила) Сарајево : Уредништво
"Гласа народа", 1919.
Књига
Из фонда Музеја Југославије
Сигнатура Р-346

310. Баталјон војске Краљевине
СХС прелази „Царев мост“ код
Никшића, фебруар 1920.
Фотографија
Из фонда Конгресне библиотеке у
Вашингтону
Инв. бр. 05450

УТЕМЕЉЕЊЕ

311. М. Мандић, *Прегледна
карта Краљевства Срба, Хрвата и
Словенаца*
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Инв. бр. Кр I 203

312. Гранични камен са границе
Краљевине СХС и Аустрије
16 x 30 cm
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. 5141 II 1/83

313. Чланови политичке
делегације Краљевине СХС на
Мировној конференцији у Паризу
Фотографија
Из фонда Конгресне библиотеке
Вашингтон
Инв. бр. 29261

314. Састанак Савезничког
комитета на Мировној
конференцији, Версај, 1919.
Фотографија
Из фонда Конгресне библиотеке

Вашингтон
Инв. бр. 50568

315. Етнографска секција
делегације Краљевине СХС на
Мировној конференцији у Паризу
Фотографија
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Инв. бр. ЉДФ_139_001

316. Попис чланова делегације
Краљевине СХС на Мировној
конференцији у Паризу
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-52-13

317. Пропусница др Анта
Трумбића за Мировну конференцију у
Паризу
Документ
Из фонда Хрватског повијесног
музеја
Инв. бр. НРМ-102620

318. Иван Тишов, *Делегација СХС
на Мировној конференцији у Паризу*
Уље на платну
182 x 310 cm
Из фонда Народног музеја у Београду
Инв. бр. 32_2330

319. Визиткарта Андрије
Радовића, члана делегације
Краљевине СХС на Мировној
конференцији у Паризу
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-28-6403

320. Визиткарта Отокара
Рибаржа, члана делегације
Краљевине СХС на Мировној
конференцији у Паризу
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-28a-6403

321. Телеграм Стојана Протића,
председника владе Краљевине СХС у
вези са статусом Отокара Рибаржа у
делегацији Краљевине СХС
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-52-156

322. Андрија Радовић, председник
Црногорске секције
Фотографија
Преузето из књиге: Чедомил
Митриновић, Милош Брашић,
*Југословенске народне скупштине и
сабори*, Београд 1937.

323. *La question de Scuttari*, Paris
1919.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура Р 2626

324. Jovan Radonić, *Les Albanais
et les Serbes*, Paris 1918.

Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура Р2484

325. Представка Андрије
Радовића у вези са питањем Скадра
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-28-7294

326. Проглас Сереског
револуционарног комитета о решењу
македонског питања
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-24-2030

327. Проглас македонских
студената на Софијском
универзитету
Летак
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-24-2631

328. A. Belitch, *Les
revendications des Bulgares à la
lumière de leurs propres actes*, Paris
1919.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура Р 2490

329. L. Wuhrrer, *Carte
Ethnographique du Banat*, Paris
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-5-6818

330. Лична белешка о
разграничењу у Банату између Срба
и Румуна
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-4-7210

331. Jovan Cvijic, Jovan
Radonic, Stanoje Stanojevic et
Hilarion Zeremsky, *Le Banat*, Paris
1919.
Књига
Из фонда Универзитетске
библиотеке „Светозар Марковић“
Сигнатура Р 2488

332. Yovan Radonitch, *The Banat
and the serbo-roumanian frontier
problem*, Paris 1919.
Књига
Из фонда Универзитетске
библиотеке „Светозар Марковић“
Сигнатура Р 2516

333. Одлука Велике народне
скупштине за Банат, Бачку и Барању
о присаједињењу Краљевини СХС,
донета у Новом Саду, 27. фебруара
1919.
Документ
Из фонда Архива Југославије

334. Писмо Николе Пашића председнику владе Краљевине СХС С. Протићу о изјашњавању немачких општина у Барањи
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-16-1636

335. Анализа Јована Цвијића о питању Баје и Суботице
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-17-4159

336. Дочек мајора Оцоковића на Репашу и заклетва житеља краљу Петру, 14. септембар 1919.
Фотографија
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-17-7244

337. Мађарски извештај Американцима о анархији српских трупа у Барањи
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-18-4765

338. Преношење извештаја америчког пуковника Шароа о држању и моралу српских трупа у Барањи
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-18-4847

339. Телеграм председника владе Краљевине СХС Љ. Давидовића у којем се тражи одлагање евакуације Мађарске
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-16-4611

340. Извештај конференцији мира у Паризу о буну у Суботици, 21. април 1920.
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-15-6121

341. Телеграм М. Нинчића у вези са истрагом о побуну у Суботици, 16. јун 1920.
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-15-6473

342. Пропагандни летак „Браћо, војници!“ мађарске револуционарне владе
Из фонда Архива Србије
Сигнатура MID, PO 1918 IX Cs, dos. I (1)

343. Пропагандни летак „Српска браћо!“ мађарске револуционарне владе
Из фонда Архива Србије
Сигнатура MID, PO 1918 IX Cs, dos. I (2)

344. Пропагандни летак „Хрватска браћо!“ мађарске револуционарне владе
Из фонда Архива Србије
Сигнатура MID, PO 1918 IX Cs, dos. I (3)

345. J. Cvijic, *Carte Ethnographique des Regions Septentrionales Yougoslaves*
Карта
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. Кр II 919

346. St. Stanoyévitch, *Le role des Serbes de Hongrie*, Paris 1919.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Сигнатура P 2525

347. Jovan Cvijic, Jovan Radonic, Stanoje Stanojevic et Hilarion Zeremsky, *La Batchka*, Paris 1919.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Сигнатура P 2488

348. A. Belic et S. Mihaldjic, *La Baranya*, Paris 1919.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Сигнатура P 2488

349. Yovan Radonitch, *La Batchka*, Paris 1919.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Сигнатура P 2514

350. Ivan Žolger, *Les Slovenes*, Paris 1919.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Сигнатура P 2501a

351. D. J. Derocco, *Carte Ethnographique de la Carinthie*, Paris 1919.
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. Тђ Кр 5634

352. Комисија за спровођење плебисцита у Коруској, 1920.
Фотографија
Из фонда Музеја новејше згодовине Словеније
Инв. бр. MNZS 14207

353. Гранични прелаз на Љубељу
Фотографија
Из фонда Музеја новејше згодовине Словеније
Инв. бр. MNZS 2932_10

354. Споменица двадесетогодишњице ослобођења северних крајева (1918-1919) 1939.
Медаља, бронза
Пречник 4 цм
Из фонда Народног музеја у Београду
Инв. бр. 20_428

355. Фотографије ратних сукоба у Коруској
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Архивска збирка, фотографије генерала Милорада Терзића

356. *Carte des Regions Yougoslaves* (Editions Bossard)
Карта
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Инв. бр. УБ 3723

357. Ant. Lazic, *Ethnographical Italo-Yugoslav-German Frontier*
Карта
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. Кр III 48

358. L. Wuhrer, *Les revendications italiennes envers l'Autriche qui a combattu pour le Pangermanisme contre l'Entente*
Карта
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Инв. бр. 3733

359. L. Wuhrer, *Les principes du president Wilson et les aspirations Italiennes en Carinthie, dans la province de Goritz et en Carniole*
Карта
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Инв. бр. 3733

360. Извештај Министарства иностраних дела Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца делегацији за мир о стању у Ријеци, 25. март 1920.
Документ
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-336-8-6028

361. *La question de Fiume*
Графикон
Из фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“
Инв. бр. 3729

362. Потписници уговора у Рапалу, 1920.
Фотографија
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. Ф-1146

363. Програм свечаности дочека војске у Шибенику, 12–13. јун 1921.
Документ

Из фонда Народне библиотеке
Србије
Инв. бр. ПЛ 135-11

364. Gustave Gregorin, *La question de l'Adriatique. Trieste*, Paris 1919.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура Р 2645

365. *La question italo-yougoslave expliquée par des graphiques*, /s. l./ /s. a./.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура Р 2627

366. *Le littoral yougoslave de l'Adriatique*, Redigé au nom du Conseil national par M. Rojc, Zagreb 1919.
Књига
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. УК 2017/871

367. Писмо Андрије Радовића делегацији Владе Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира, 7. април 1919.
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ-336-26-6736

368. Телеграм Славка Грујића амбасадора Краљевине СХС у Вашингтону у коме преноси мишљење помоћника министра иностраних дела САД о статусу Црне Горе.
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ-336-26-6743

369. Версајски уговор о миру, потписан између држава Антанте и Немачке, 28. јун 1919.
Из фонда Министарства спољних послова Републике Србије

370. Сенжерменски уговор о миру, потписан између држава Антанте и Републике Аустрије, 10. септембар 1919.
Из фонда Министарства спољних послова Републике Србије

371. Нејски уговор о миру, потписан између држава Антанте и Бугарске, 27. новембар 1919.
Из фонда Министарства спољних послова Републике Србије

372. Тријанонски уговор о миру, потписан између држава Антанте и Мађарске, 4. јун 1920.
Из фонда Министарства спољних послова Републике Србије

373. Рапалски уговор, потписан између Краљевине Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 20. новембар 1920.

Из фонда Министарства спољних послова Републике Србије

374. Писмо Јозе Кљаковића Мештровићу, 26. март 1919.
Из архива Ателијера Мештровић у Загребу. Љубазношћу Мате Мештровића
Идент. 647 А1
Инв. бр. 448 А2

375. *Алманах за 1918. годину* (ур. Перо Слијепчевић), Женева : Друштво „Просвета“, 1918.
Љубазношћу Косте Кнежевића

376. Exposition des artistes Yougoslaves au Petit Palais de la Ville de Paris du 12 avril au 15 mai 1919
Из фонда Библиотеке Факултета ликовних уметности, Легат Уроша Пређића
Сигнатура Т 73/76(064)

377. Писаћа машина „Imperial Model В“
Из фонда Музеја науке и технике
Инв. бр. Т:2.7

378. Агитациони плакат на коме се приказује Пашић како оре плугом који вуку кметови
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. 3П792

379. *Карта историјског развика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1804–1918*, (издање Кола српских сестара, 1921)
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. Кг I 224

380. Кандидатска листа за град Београд за изборе за Уставотворну скупштину 1920, гласачко место „Кафана Чубура“
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. 3П 834

381. Кандидатска листа за изборе за Уставотворну скупштину 1920. за изборни округ београдски
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. 3П836

382. Кандидатска листа за изборе за Уставотворну скупштину 1920. за изборни округ београдски
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. 3П837

383. Кандидатска листа за изборе за Уставотворну скупштину 1920. за област судбеног стола Велика Кикинда и Велики Бечкерек
Плакат
Из фонда Историјског архива Зрењанин

Сигнатура О84-1

384. Кандидатска листа за изборе за Уставотворну скупштину 1920. за изборни округ Велики Бечкерек–Велика Кикинда
Плакат
Из фонда Историјског архива Зрењанин
Сигнатура О84-2

385. Кандидатска листа за изборе за Уставотворну скупштину 1920. за изборни округ Велики Бечкерек–Велика Кикинда
Плакат
Из фонда Историјског архива Зрењанин
Сигнатура О84-3

386. Кандидатска листа за изборе за Уставотворну скупштину 1920. за изборни округ Велики Бечкерек–Велика Кикинда
Плакат
Из фонда Историјског архива Зрењанин
Сигнатура О84-4

387. Кандидатска листа за изборе за Уставотворну скупштину 1920. за изборни округ метохијски
Плакат
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 146-2

388. Гласачке куглице
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. РЗ 1865. II. 1/13

389. Плакат „Београдским занатлијама“, поводом београдских избора, август 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. 3П 577

390. Плакат „Кирајције, чувајте своју кожу!“ Комунистичке партије Југославије, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. 3П 579

391. Летак „Гласај за комунисте“, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. 3П 583 (1)

392. Плакат КПЈ „Потрошачи, сиротињо, умни и физички радници“, Београд 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. 3П 583 (2)

393. Плакат КПЈ „Варош смрти“, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. 3П 601

394. Плакат „Сиромашин радикалима!“, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије

Инв. бр. ЗП 602

395. Објава Београђанима о датуму избора за Уставотворну скупштину и забрани продаје и точења алкохолних пића, Београд, 23. септембар 1920.

Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 776

396. Летак против Михајла Лукаревића, кандидата Народне радикалне странке на Изборима за Уставотворну скупштину, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 787 (1)

397. Летак против Михајла Лукаревића, кандидата Народне радикалне странке на Изборима за Уставотворну скупштину, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 787 (2)

398. Летак „Београђани“ – позив да се гласа за радикале на изборима за Уставотворну скупштину, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 788

399. Летак Демократске странке „Ко гласа за радикале, гласа за...“ – позив да се гласа за демократе, а не за радикале, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 790

400. Летак „Занатлијама, малим привредницима и независним грађанима“ – позив да се гласа за Занатско-грађанску листу, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 799

401. Објава „Београђанима“, којом се позивају да гласају за Љ. Стојановића, носиоца републиканске листе, и клевећу радикали и демократе, Београд, 1920.
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 804

402. Плакат КПЈ „Радници, чиновници, занатлије!“, Београд 1920.
Из фонда Архива Србије ЗП 806

403. Плакат београдске организације КПЈ „Грађани Београда! Бирачи!“, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 807

404. Летак КПЈ „Чиновнике! Државни службенике! Служитељу!“, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије

Инв. бр. ЗП 809 (1)

405. Летак КПЈ „Чиновнике!“, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 809 (2)

406. Плакат КПЈ „Радном народу села!“, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 816

407. Позив Београђанима да гласају за Николу Пашића на изборима за Уставотворну скупштину, 1920.
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 823

408. Плакат „Читај, па гласај, Народе Српски!“, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 827

409. Плакат Народне радикалне странке „Тетовци, Гостиварци, Поречани, Галичанци“, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 829

410. Плакат Српске ратничке странке „Ратницима-бирачима“, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 830

411. „Велики збор свих радника из Београда и околине“, 5. новембар 1920.
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 832

412. Плакат „Жене! Београђанке!“, позив на збор на коме ће говорити представнице женског покрета, Београд, мај 1921.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 1419

413. Плакат Народне радикалне странке за изборе за Уставотворну скупштину, 1920.
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 117-175

414. Плакат „Народе! Сремци мили! Браћо радикали“, новембар 1920.
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 117-188

415. Плакат Хрватске заједнице „Читај и дај даље! Хрвати!“
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 135-17

416. Плакат Демократске странке „Демократији Срба, Хрвата и

Словенаца“
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 146-4

417. „Грађани! Злочиначка рука“. Проглас Покрајинске владе за Далмацију поводом атентата на регента
Плакат
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 153-6

418. Програм погребa министра Милорада Драшковића, 1921.
Плакат
Из фонда Народне библиотеке Србије
Инв. бр. ПЛ 143-136

419. Збор комуниста у Београду, 1920.
Фотографија
Из фонда Историјског архива Београда

420. „Обзнана“, којом се забрањује свака комунистичка делатност, 29. децембар 1920.
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 565

421. Кандидатска листа КПЈ за изборе, Београд, 1920.
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 578

422. Плакат КПЈ за београдске изборе, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 585

423. Плакат КПЈ за београдске изборе, Београд, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 584

424. Риста Марјановић, *Предаја Адресе на првом заседању Привременог народног представништва*, Београд, март 1919.
Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика културе Београда
Инв. бр. В-463

425. Риста Марјановић, *Први састанак Привременог народног представништва у сали новог двора*, Београд, март 1919.
Фотографија
Из фонда Завода за заштиту споменика културе Београда
Инв. бр. В-772

426. Проглас „Мома народу Србима, Хрватима и Словенцима“ регента Александра о образовању прве владе Краљевине СХС, 24.

децембар 1918.

Плакат
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Инв. бр. ПЛ 153-14

427. Беседа којом је регент
Александар отворио седницу ПНП-а,
16. март 1919.
Плакат
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Инв. бр. ПЛ 153-57

428. Пјер Крижанић, Пропагандни
плакат који представља Радикалну
парламентарну заједницу, савез
Радикалне странке са словеначким
клерикалцима и Југословенском
муслиманском организацијом, 1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП794

429. Прва влада Краљевине Срба,
Хрвата и Словенаца, *Ратни албум*
Андре Поповића, Београд 1926.
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура МАГ III 151087

430. Телеграм Стојана Протића у
коме извештава делегацију у Паризу
о кризи владе, Београд, август 1919.
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура АЈ-336

431. Агитациони плакат поводом
предлога устава Стојана Протића,
1920.
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 793

432. Јосип Смодлака, *Нацрт*
југословенског устава, Загреб 1920.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура П 215

433. *Нацрт Устава: по предлогу*
Стојана М. Протића: дефинитивни
текст, после дискусије са Комисијом,
Београд 1920.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура П 17

434. Радивоје К. Новаковић,
Предлог Устава Краљевине Србије,
Хрватске и Словенацке, Београд 1919.
Књига
Из фонда Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“
Сигнатура П 1120

435. Обавештење Београђанима
да Уставотворна скупштина почиње
са радом 12. децембра 1920.
Плакат
Из фонда Архива Србије
Инв. бр. ЗП 1536

436. Свечано отварање
Конституанте. По завршеној
престоној беседи регент Александар
се у пратњи Николе Пашића враћа у
двор, 12. децембар 1920.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. УК 2018/78

437. Краљ Александар I
Карађорђевић полаже заклетву на
Устав, новембар 1921.
Фотографија
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. УК 2018/81

438. Писмо регента Александра
генералу Пешићу у коме га
информише о његовој жељи да
генерал Хаџић постане министар
војни, 22. мај 1921.
Из фонда Историјског музеја Србије
Инв. бр. 1000-1963

439. Свечана седница
Уставотворне скупштине
Фотографија
Из фонда Историјског музеја Србије
Инв. бр. 4325 (2-3)

440. Служба у Саборној цркви,
након проглашења Видовданског
устава, Београд, 28. јун 1921.
Фотографија
Из фонда Историјског музеја Србије
Инв. бр. 4338-1

441. Окупљени народ на
Теразијама, након проглашења
Видовданског устава, Београд, 28. јун
1921.
Фотографија
Из фонда Историјског музеја Србије
Инв. бр. 4340

442. *Устав Краљевине Срба*,
Хрвата и Словенаца, Београд 1921.
Књига
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. 2529 II 4/165

443. Петар Мацаревећ,
Карта Краљевине Срба, Хрвата и
Словенаца, Београд, 1924.
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. УК 2018/84

444. Новчаница номиналне
вредности 1/2 динара, у издању
Министарства финансија Краљевства
Срба Хрвата и Словенаца, 1. фебруар
1919.
7,6 x 4,6 cm
Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/214

445. Новчаница номиналне
вредности 1 динар, у издању
Министарства финансија Краљевства
Срба Хрвата и Словенаца, 20.
новембар 1919.

9,3 x 6,6 cm
Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/215

446. Динарско-крунска новчаница
у вредности 1/2 динара – 2 круне, из
1919. године, у издању Министарства
финансија Краљевства Срба Хрвата и
Словенаца, 1. фебруар 1919.
7,6 x 4,6 cm
Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/216

447. Динарско-крунска новчаница
у вредности 1 динар – 4 круне, у
издању Министарства финансија
Краљевства Срба Хрвата и
Словенаца, фебруар 1920.
9,3 x 6,6 cm
Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/217

448. Динарско-крунска новчаница
у вредности 5 динара – 20 круна,
у издању Министарства финансија
Краљевства Срба Хрвата и
Словенаца, фебруар 1920.
10 x 6,4 cm
Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/218

449. Динарско-крунска новчаница
у вредности 10 динара – 40 круна,
у издању Министарства финансија
Краљевства Срба Хрвата и
Словенаца, 1. фебруар 1919.
14,2 x 7,3 cm
Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/219

450. Динарско-крунска новчаница
у вредности 20 динара – 80 круна,
у издању Министарства финансија
Краљевства Срба Хрвата и
Словенаца, 1. фебруар 1919.
14 x 8,2 cm
Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/220

451. Новчаница у вредности
од 10 динара, у издању Народне
банке Краљевине Срба, Хрвата и
Словенаца, 1. новембар 1920.
14,2 x 8,1 cm
Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/221

452. Новчаница у вредности од
1.000 динара, са розетом, у издању
Народне банке Краљевине Срба,
Хрвата и Словенаца, 30. новембар
1920.
18,2 x 10,8 cm
Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/222

453. Новчаница номиналне
вредности 25 пара – 1/4 динара, у
издању Министарства финансија
Краљевине Срба, Хрвата и
Словенаца, 21. март 1921.
9,2 x 6,2 cm

Из фонда Народне банке Србије
Инв. бр. IV/223

Александра, 1. октобар 1919.
Љубазношћу Николе Љубичића

454. Др Милорад Недељковић,
Пред решење валутног питања,
Загреб 1919.
Књига
Из фонда Музеја Југославије
Инв. бр. УК 2017/873

464. Поштанске марке
„Краљевства Срба, Хрвата и
Словенаца“, са ликом Краља Петра I
у вредности од 1 и 10 динара, 24. јун
1920.
Љубазношћу Николе Љубичића

455. „Razglas o nadaljevanju
žigosanja bankovcev austro-ogrskega
izvora u Ljubljani“, 16. јануар 1919.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодовине
Словеније
Инв. бр. MNZS, 31893

456. „Razglas. Žigosanje
(štemljanje) in štetje papirnatega
denarja austro-ogrskega izvoza“, 11.
децембар 1919.
Плакат
Из фонда Музеја новејше згодовине
Словеније
Инв. бр. MNZS, 31892

457. Допис Генералног
инспектората министарства
финансија великим жупанима у
коме се обавештавају о случајевима
кријумчарења нежигосаних крунских
новчаница, 31. март 1921.
Документ
Из фонда Историјског архива
Зрењанина
Сигнатура ф. 97 4597-21

458. Један културни скандал.
Влада и Мештровић, *Слободна
Трибуна*, 485, 3, 4; 2. 6. 1923, Загреб
Из фонда Народне библиотеке
Србије
Сигнатура P2552

459. Признаница Ивану
Мештровићу за период 16. 3. 1919 – 1.
3. 1920, са коментаром да се убудуће
исплаћује месечно
Из фонда Архива Југославије
Сигнатура AJ-66-578-945

460. Поштанске марке, издања
за Темишвар. Редовне мађарске
марке са претиском нове вредности
од 10/2 филера и 30/2 филера, 15. мај
– 1. јул 1919.
Љубазношћу Николе Љубичића

461. Поштанске марке
„Државе СХС“, издања за Словенију,
комплетна серија, 8. април 1919.
Љубазношћу Николе Љубичића

462. Поштанске дописнице
са издањима радовних марака за
Словенију, 8. април 1919.
Љубазношћу Николе Љубичића

463. Поштанске марке
„Краљевине Србије“, са мотивима
ликова краља Петра I и регента

